

**Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького**

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Bohdan Khmelnytsky
National University of Cherkasy**

**ISSN 2076-5908 (Print)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-2**

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

**Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ**

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY
HISTORICAL SCIENCES**

№ 2. 2026

**Черкаси – 2026
Cherkasy – 2026**

Засновник, редакція, видавець і виготовлювач – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького.

Ідентифікатор видання в Реєстрі суб'єктів у сфері медіа R30-01516.

Збірник наукових праць містить статті, в яких висвітлено актуальні проблеми історії України, історіографії та методології історичних досліджень, всесвітньої історії. У збірнику також розміщено огляди та рецензії українських і зарубіжних наукових і навчально-методичних видань, наукова хроніка тощо.

Для широкого кола науковців, викладачів, аспірантів, студентів й усіх, хто цікавиться історичною наукою.

Наказом Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 видання включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б».

Випуск збірника наукових праць Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки» рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет вченою радою Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 10 від 16.04.2026 р.).

Збірник наукових праць індексовано в міжнародній наукометричній базі Index Copernicus (ICV 2024: 49.88).

Голова редакційної колегії:

д. і. н., проф. *К. В. Івангородський*

Заступник голови редакційної колегії:

д. і. н., проф. *В. В. Масненко*

Відповідальні секретарі:

д. і. н., проф. *Л. І. Синявська*; к. і. н., доц. *В. О. Кірсєва*

Редакційна колегія:

д. і. н., проф. **А. Бжезінська** (м. Лодзь, Польща); д. і. н., проф. **В. Вернер** (м. Познань, Польща); д. і. н., проф. **К. Івангородський** (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. **В. Масненко** (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. **О. Морозова** (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. **Ю. Ніколаєць** (м. Київ, Україна); д. і. н., проф. **І. Петренко** (м. Полтава, Україна); д. і. н., проф. **Ю. Присяжнюк** (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. **О. Силка** (м. Київ, Україна); д. і. н., проф. **Л. Синявська** (м. Черкаси, Україна); д. і. н., проф. **Р. Стобецький** (м. Лодзь, Польща); к. і. н., доц. **В. П. Тельвак** (м. Дрогобич, Україна); д. і. н., проф. **В. В. Тельвак** (м. Дрогобич, Україна)

За дотримання права інтелектуальної власності, достовірність матеріалів та обґрунтування висновків відповідають автори.

Адреса редакційної колегії:

18000, Черкаси, бульвар Шевченка, 81,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, к. 520,

тел. (067) 938-17-76

web-сайт: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>

e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

Founder, editor, publisher and manufacturer – Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

Publication ID in the Register of Media Entities R30-01516.

The collection of scientific works contains articles that cover current issues of Ukrainian history, historiography and methodology of historical research, and world history. The collection also contains overviews and reviews of Ukrainian and foreign scientific and educational publications, scientific chronicles, etc.

For a wide range of scholars, teachers, graduate students, students and anyone interested in historical science.

By the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 17.03.2020 No 409 the edition is included to the Register of Scientific Professional Editions of Ukraine of «B» Category.

Issue of a collection of scientific works Bulletin of Cherkasy University. The series “Historical Sciences” is recommended for printing and distribution via the Internet by the Scientific Council of the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Minutes № 10 of April 16, 2026).

Collection of scientific works indexed in the international scientific database Index Copernicus (ICV 2024: 49.88).

Chair of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *K. Ivangorodsky*

Deputy Chairman of the Editorial Board:

Dr. of hist. sc., Prof. *V. Masnenko*

Secretars responsible:

Dr. of hist. sc., Prof. *L. Synyavska*; PhD (History), Assoc. Prof. *V. Kireeva*

Editorial board:

Dr. of hist. sc., Prof. **A. Brzezińska** (Lodz, Poland); Dr. of hist. sc., Prof. **K. Ivangorodsky**; Dr. of hist. sc., Prof. **V. Masnenko**; Dr. of hist. sc., Prof. **O. Morozova** (Cherkasy, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **Yu. Nikolaiets** (Kyiv, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **I. Petrenko** (Poltava, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **Yu. Prysyajniuk**; Dr. of hist. sc., Prof. **O. Sylka** (Kyiv, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **R. Stobiecki** (Lodz, Poland); Dr. of hist. sc., Prof. **L. Synyavska**; PhD (History), Assoc. Prof. **V. P. Telvak** (Drohobych, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **V. V. Telvak** (Drohobych, Ukraine); Dr. of hist. sc., Prof. **W. Werner** (Poznan, Poland)

The authors are responsible for the respect of intellectual property rights, the accuracy of the materials and the justification of the conclusions.

Editorial Board Address:

18000, Cherkasy, Shevchenko Boulevard, 81,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, 520,
tel. (067) 938-17-76
Website: <http://www.history-ejournal.cdu.edu.ua>
e-mail: iwakos@ukr.net; vcusin@ukr.net

ЗМІСТ

Російсько-українська війна

Ніколаєць Юрій

- Соціокультурні трансформації в Україні в умовах повномасштабного
воєнного вторгнення РФ 8

Ільницький Василь

- Геополітичні, геноцидні та прогностичні виміри російсько-української війни
в експертній публіцистиці Даян Френсіс (2022–2026) 17

Масненко Віталій, Тельвак Віталій

- Образ Тараса Шевченка у мнемонічному просторі російсько-української війни:
об'єкт маніпуляцій агресорів vs символ спротиву окупантам 27

Калько Олександр

- Привласнення української історії при формуванні військово-морських традицій
у сучасній Росії. 40

Корновенко Сергій

- Системно-мисленево-діяльнісна методологія Г. Щедровицького як соціальна
інженерія і антропотехніка «нових людей» та «нових світів» ідеології
«русского мира / російського світу» 47

Історіографія

Івангородський Костянтин

- Становлення польської історіографії щодо походження слов'ян у XIX –
на початку XX ст.: між ідеологією та наукою 64

Беднарчук Руслан

- Образ правління князя Романа Мстиславича у Галицько-Волинському князівстві
та боротьби за його спадок у дослідженнях Фелікса Конечного 78

Попов Максим

- Від колоніального статусу до незалежності: економічна модель України
у науково-публіцистичній спадщині Макара Кушніра 86

Нестеренко Михайло, Лозинська Ірина

- Суспільно-політична діяльність Грушевського-емігранта в публіцистиці
міжвоєнного часу 93

Паска Богдан

- Політичні переслідування українських дисидентів у 1960–80-х рр. в діаспорній
і зарубіжній історіографії. 101

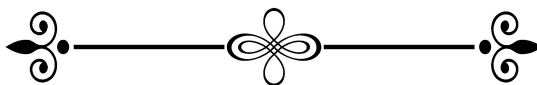
Дутко Любомир, Наконечний Володимир, Журавльов Святослав Рецепція археографічної спадщини Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії	108
Драбчук Юрій Висвітлення діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради в сучасній українській історіографії	118
Янишин Богдан Українська наука в Східній Галичині автономічної доби в дзеркалі сучасної історіографії	127
Голиш Григорій, Ліпська Лариса Монетна історія античності, середньовіччя та ранньомодерної доби на сторінках «Українського нумізматичного щорічника»: історіографічний огляд	137

Історична антропологія

Синявська Лариса, Батюк Тарас Формування системи продовольчого забезпечення в умовах революційних трансформацій 1917 р. (за матеріалами Уманського повітового продовольчого комітету / управи)	147
Валага Назар Роль української вищої школи у консолідації суспільства у 1990-х рр.	155

Всесвітня історія

Іржавська Анжела, Кірсева Вікторія, Терещенко Тетяна Політика Франції в Африці після деколонізації: від колоніального минулого до неокolonіальних зв'язків	162
--	-----

CONTENTS

Russian-Ukrainian War

- Nikolaets Yurii**
Sociocultural transformations in Ukraine under the conditions of the Russian Federation's full-scale military invasion 8
- Ilnytskyi Vasyl**
Geopolitical, genocidal and prognostic dimensions of the Russian-Ukrainian war in the expert publicity of Diane Francis (2022–2026) 17
- Masnenko Vitalii, Telvak Vitalii**
The Image of Taras Shevchenko in the mnemonic space of the Russian-Ukrainian war: an object of manipulations by aggressors vs a symbol of resistance to the occupants 27
- Kalko Oleksandr**
Appropriation of Ukrainian History in the formation of Naval traditions in modern Russia 40
- Kornovenko Serhii**
G. Shchedrovitsy's System-Thinking-Activiti Methodology as social engineering and anthropotechnics of the «new people» and «new worlds» of the «russian world» ideology 47

Historiography

- Ivangorodsky Kostiantyn**
The formation of Polish historiography regarding the origin of the Slavs in the 19th – early 20th centuries: between ideology and science 64
- Bednarchuk Ruslan**
The image of the rule of prince Roman Mstislavich in the Galich-Volyn principality and the struggle for his inheritance in the research of Feliks Konechny 78
- Popov Maksym**
From colonial status to independence: Ukraine's economic model in the scientific and publicist heritage of Makar Kushnir 86
- Nesterenko Mykhailo, Lozynska Iryna**
Socio-political activity of Hrushevsky-immigrant in publicistic of the inter-war period 93
- Paska Bohdan**
Political persecution of Ukrainian dissidents in the 1960s – 1980s in diaspora and foreign historiography 101

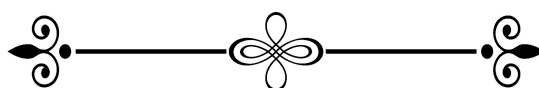
Dutko Liubomyr, Nakonechnyi Volodymyr, Zhuravlov Sviatoslav	
Reception of the archaeographic heritage of Mykhailo Hrushevsky in modern Ukrainian historiography	108
Drabchuk Yurii	
The overview of the activities of M. Hrushevsky as the head of the Central Rada in modern Ukrainian historiography	118
Yanyshyn Bogdan	
Ukrainian science in Eastern Galicia of the autonomous period in the mirror of modern historiography	127
Golysh Grygoriy, Lipska Larysa	
Coinage history of Antiquity, the Middle Ages, and the Early Modern Period on the pages of the Ukrainian Numismatic Annual: a historiographical review	137

Historical anthropology

Syniavska Larysa, Batiuk Taras	
Formation of the food supply system in Ukraine in 1917 under the conditions of revolutionary transformations (based on materials of the Uman district food committee/administration).	147
Valaha Nazar	
The role of Ukrainian higher education in the consolidation of society in the 1990s	155

World History

Irzhavska Anzhela, Kirieieva Victoria, Tereshchenko Tetiana	
France's Policy in Africa after decolonization: from colonial past to neocolonial ties	162

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА

УДК 316.7:355.01(477)«2022/...»
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-2-8-16

Юрій НІКОЛАЄЦЬ

доктор історичних наук, професор, заступник директора
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН, Київ, Україна
e-mail: Nikolaets-yu@ukr.net

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Соціокультурні трансформації в Україні в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ

Анотація. Дослідження присвячене аналізу соціокультурних трансформацій в Україні під впливом повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації. **Мета** наукового пошуку полягає у визначенні характеру та чинників таких трансформацій із прогнозуванням їх можливих наслідків у коротко- та довгостроковій перспективі. **Наукова новизна** полягає у комплексному осмисленні впливу російського воєнного вторгнення на динаміку соціокультурного середовища України. **Оригінальність дослідження** визначена постановкою проблеми та характером наукового пошуку, спрямованого на формування верифікованих висновків щодо динаміки соціокультурного середовища України під впливом повномасштабної війни. **Висновки.** Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації сформувало в українському суспільстві попит на вихід з-під впливу російського культурного середовища. Такий попит був обумовлений негативним ставленням до всього, що на думку громадян, могло бути пов'язане із агресором. У суспільстві набули поширення волонтерський та добровольчий рухи, зумовлені усвідомленням екзистенційного для України характеру протистояння із агресором. Водночас у суспільстві суттєво зріс запит на справедливість, яка в умовах війни базується на відповідальному ставленні до захисників, довірі до держави та повазі до прав людини, захисті жертв війни та виважені розподілі ресурсів. Проте унаслідок помилок і прорахунків у формуванні стратегії розвитку держави із прогнозуванням можливих термінів завершення воєнного протистояння та характеру збройної боротьби, збереження корупційних практик в умовах війни у суспільстві суттєво зріс рівень недовіри до влади, що може негативно позначитися на втіленні у життя низки важливих і потрібних, але непопулярних рішень.

Ключові слова: соціокультурні трансформації, повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації, соціальна справедливість, мовна політика.

Yurii NIKOLAETS

Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1986-9956>, e-mail: Nikolaets-yu@ukr.net

SOCIOCULTURAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINE UNDER THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION'S FULL-SCALE MILITARY INVASION

Abstract. This study is devoted to the analysis of sociocultural transformations in Ukraine under the influence of the full-scale military invasion by the Russian Federation. **The purpose** of the research is to determine the nature and factors of such transformations while forecasting their possible consequences in the short and long term. **The scientific novelty** lies in a comprehensive understanding of the impact of the Russian military invasion on the dynamics of Ukraine's sociocultural environment. **The originality of the study** is defined by the problem statement and the nature of the scientific search aimed at forming verified conclusions regarding the dynamics of Ukraine's sociocultural environment under the influence of full-scale war. **Conclusions.** The full-scale military invasion of the Russian Federation has shaped a demand within Ukrainian society to escape the influence of the Russian cultural environment. This demand was driven by a negative

attitude towards everything that, in the opinion of citizens, could be associated with the aggressor. Volunteer and social movements became widespread, fueled by the realization of the existential nature of the confrontation with the aggressor for Ukraine. At the same time, there was a significant increase in the public demand for justice, which in wartime conditions is based on a responsible attitude towards defenders, trust in the state, respect for human rights, protection of war victims, and a balanced distribution of resources. However, due to errors and miscalculations in the formation of the state development strategy regarding the predicted duration of the military confrontation and the nature of the armed struggle, as well as the persistence of corrupt practices during the war, the level of distrust in the government has significantly increased. This may negatively affect the implementation of several important and necessary, yet unpopular, decisions.

Keywords: *sociocultural transformations, full-scale military invasion of the Russian Federation, social justice, language policy.*

Постановка проблеми. Громадянство, визначаючи юридичний зв'язок із державою, також охоплює політичні, культурні та соціальні аспекти. Громадянство тісно пов'язане із культурними цінностями, мовою, історією та традиціями суспільства, а також передбачає активну участь у його житті, у тому числі через участі у виборах, членство у громадських організаціях, участь у культурних заходах. Водночас громадянство зобов'язує до певної відповідальності перед державою та суспільством, що особливо актуальне в умовах війни, коли від готовності та здатності громадян захищати власну державу залежить її подальша доля. Соціальна відповідальність громадян передбачає усвідомлення та прийняття відповідальності за власні дії та їх вплив на суспільство, а також активну участь у вирішенні соціальних проблем. Важливим елементом соціальної відповідальності громадян є повага до правопорядку, виконання своїх зобов'язань перед державою та суспільством.

Громадянство може формувати відчуття патріотизму та національної ідентичності, що включає любов та повагу до своєї країни, гордість за її історію та культуру, а також бажання працювати на її благо. Соціокультурний вимір громадянства охоплює й соціальні практики, які формують ідентичність та соціальні відносини у межах певної спільноти. Відчуття приналежності до такої спільноти, формування соціальної та політичної ідентичності визначає ставлення до громадянських обов'язків та участі у суспільному житті.

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації почалося 24 лютого 2022 р. і було розраховане на короткочасні бойові дії, в ході яких планувалося подолати опір Збройних Сил України, захопити українську столицю та низку великих міст. Розрахунок був на «блискавичну війну», наслідком якої стала би зміна політичного керівництва України та заходи, спрямовані на те, щоб попередити можливий опір українських громадян вторгненню військ агресора. Повномасштабна війна мала виявити позицію громадян України щодо захисту своєї держави та визначити їхню готовність і здатність змінювати усталені соціальні практики під зовнішнім тиском.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти обраної теми наукового пошуку висвітлені у дослідженнях В. Резніка [1], О. Злобіної [2], В. Степаненка [3], О. Симончук [4], Н. Костенко [5], І. Шевель [6], які відзначили зміну ставлення громадян до поширення взаємодопомоги на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ, зростання їх уваги до протидії проявам корупції, висвітлювали особливості волонтерського руху та поширення благодійницької діяльності. Науковці окреслили специфіку неприйняття підвищення статусу російської мови в Україні, наголошуючи що воно спостерігалось після радикальних ескалацій дій РФ, спрямованих проти України. Звертає на себе увагу фіксація соціальних розмежувань в Українському суспільстві в умовах війни, зокрема зумовлена й появою на теренах держави тимчасово окупованих територій.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі доступних даних визначити характер та чинники соціокультурних трансформацій в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ.

Виклад основного матеріалу. Президент Російської Федерації В. Путін, виступаючи о 5-й ранку 24 лютого 2022 р. оголосив, що ухвалив рішення про початок так званої «спеціальної воєнної операції» на прохання так званих «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки», підкресливши, що у плани РФ не входить окупація українських земель. Він закликав українських військовослужбовців скласти зброю та «йти додому», але одночасно висловився про прагнення «демілітаризації та денацифікації України», а також «передачу суду тих, хто вчинив численні криваві злочини проти мирних жителів, у тому числі і громадян Російської Федерації» [7]. Проте з часом очільник РФ був змушений кілька разів змінювати цілі так званої «спеціальної воєнної операції». Коли російським військам не вдалося за короткий термін захопити українську столицю та інші великі міста, такі цілі як «демілітаризація» та «денацифікація» практично зникли з ужитку російських політиків. Вони дедалі більше стали говорити про міфічну «допомогу» Донбасу. У березні 2022 р. В. Путін вже твердив про необхідність «звільнення Донбасу» та південної

України задля забезпечення сухопутного коридору до тимчасово окупованого РФ Криму і забезпечення зв'язку по суходолу із Придністров'ям. У січні 2023 р. В. Путін заявив, що російська армія «захищає інтереси Росії», борючись проти загроз, які «намагаються створити на її ж історичних територіях», а у липні того ж року «географічні завдання спецоперації» були розширені не лише на територію так званих «ДНР» та «ЛНР», а й на «низку інших територій». Росія оголосила про анексію чотирьох областей України: Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької і неодноразово заявляла про неможливість завершення бойових дій без передачі цих областей до її складу.

Проте справжні цілі Російської Федерації у війні проти України не обмежувалися забезпеченням контролю над певними територіями. Про справжні цілі РФ у своїй публікації на одному з найбільших російських інформаційних ресурсів – РІА-Новости – відверто сказав відомий російський політтехнолог Т. Сергейцев у статті «Что Россия должна сделать с Украиной». Зміст цієї публікації відображав дійсні уявлення російської верхівки про плани щодо України. Її автор відверто наголошував, що «нацистська, бандерівська Україна, ворог Росії й інструмент Заходу по знищенню Росії нам не потрібна». Т. Сергейцев підкреслював, що «нацисти, які взяли до рук зброю, мають бути по максимуму знищені на полі бою» і «не варто розмежовувати ЗСУ та так звані нацбати», а також формування територіальної оборони, оскільки «всі вони причетні до безмежної жорстокості щодо мирного населення, винні у геноциді руського народу». Автор статті закликав до показового покарання усіх «активних нацистів», проведення «тотальної люстрації», ліквідації і заборони будь-яких організацій, пов'язаних із «практикою нацизму». Винними він оголошував і «значну частину народної маси, яка є пасивними нацистами», а «справедливе покарання цієї частини населення» вбачав у тому, що вона буде «нести тягар справедливої війни проти нацистської системи». Т. Сергейцев стверджував, що «українацизм несе у собі не меншу, а більшу загрозу світу і Росії, аніж німецький нацизм». Він зробив наголос, що «назва “Україна” не може бути збережена як титул ніякого повністю денацифікованого утворення на звільненій від нацистського режиму території», а створені на цих землях державні утворення повинні «спокутувати провину перед Росією за ставлення до неї як до ворога», що «може бути реалізоване лише спираючись на Росію у процесах відновлення, відродження і розвитку». Ототожнюючи «денацифікацію» із «деукраїнізацією», Т. Сергейцев підкреслював, що «українізм – штучна антиросійська конструкція», а тому «денацифікація України – це і її обов'язкова деєвропеїзація». При тому важливими кроками «денацифікації» були названі ліквідація «військової, інформаційної, освітньої інфраструктури» та «інсталяція російського інформаційного простору» [8].

Із жахом можна собі уявити що б відбувалося на теренах України, якби такий чи подібний план «денацифікації» був втілений у життя: спроби етнічних чисток минулого були б не лише затьмарені, а й піднесені у абсолют. РФ багатократно перевершила би усі злочини нацистів часів Другої світової війни та окреслила шлях не лише ліквідації державних утворень, а й цілої нації, чого у світовій історії не було.

Рішення про «денацифікацію» України по суті стало відкиданням не лише права нації на самовизначення, а й демократичних та загальнолюдських цінностей із кроками до домінування виключно права сили, яке панувало за первісного ладу. Уявлення про «свободу» РФ намагалася звести до обов'язку підтримувати Росію у будь-яких діях її вищого керівництва на кшталт уявлень про беззастережне підкорення вождю. При тому висловлювання Т. Сергейцева не були лише словами одного із політтехнологів, а спиралися на позицію вищого керівництва РФ, яке неодноразово висловлювало подібні думки. Не було у статті Т. Сергейцева лише одного з того, про що, наприклад, говорив Президент РФ В. Путін у контексті можливих засобів забезпечення успіху так званої «спеціальної воєнної операції». Йдеться про можливість розв'язування ядерної війни задля досягнення цілей Росії.

Втім, як показали криваві події в Бучі, Ірпені, Маріуполі та низці інших українських міст і сіл, російська армія цілком була і залишається готовою до масового терору щодо населення України. Російські військовослужбовці підкреслювали, що не зупиняться й перед використанням «ядерного тероризму». Так, після тимчасового захоплення Запорізької АЕС начальник військ радіаційного, хімічного і біологічного захисту збройних сил РФ В. Васильєв наголосив, що росіяни замінували усі важливі об'єкти станції і натякнув на готовність підірвати її при спробі штурму з боку ЗСУ. Заявивши, що «тут буде або російська земля, або випалена пустеля», він підкреслив, що «воїни-визволителі» не мають іншої альтернативи [9].

Дії так званих «російських визволителів» за дуже короткий час продемонстрували, що повномасштабне воєнне вторгнення РФ має принципово іншу мету, аніж локальну. Масові ракетно-

артилерійські обстріли українських міст і сіл із повним руйнуванням частини з них та варварським винищенням місцевих жителів, жорстокість російської армії із катуванням мирних громадян та українських військовослужбовців, неодноразовим застосуванням зброї масового знищення та ударами по цивільній інфраструктурі свідчили про зміну пріоритетів країни-агресора у війні проти України. Маючи намір знищити українську державність, Росія прагнула також залякати західні країни перспективою розв'язання війни у Європі. Водночас РФ прагнула нав'язати як громадянам України, так і світовому співтовариству думку, що в Україні немає іншої альтернативи, окрім капітуляції за повної переваги Росії у людських і матеріальних ресурсах. Країна-агресор намагалася маніпулювати цінністю людського життя роблячи наголос, що саме капітуляція допоможе уникнути подальшого кровопролиття і буде запорукою відновлення миру.

Повномасштабне воєнне вторгнення стало відображенням поглиблення між громадянами РФ і України конфлікту цінностей, пов'язаного із сприйняттям цінності держави у Росії та в Україні. Для громадян РФ держава як цінність сприймалась через призму імперської величі і уявлень про можливість застосування сили, а для громадян України цінністю виступила суверенна Українська держава із правом вільного вибору напрямку державного будівництва. І те, що більшість громадян України віддавала перевагу євроінтеграції та виходу держави з-під московського впливу турбувало Кремль чи не найбільше.

У своїх мемуарах колишній Генеральний секретар НАТО Й. Столтенберг відзначив, що ще у середині жовтня 2021 р. один із офіцерів розвідки НАТО повідомив йому про намір Росії вдертися до України. Причиною цього був страх перед політичною загрозою, яку уособлювала демократична та дедалі більше орієнтована на Захід Україна [10].

Крім того, керівництво РФ усвідомлювало, що, незважаючи на усі спроби нав'язати думку про Україну як *failed state*, більшість громадян останньої підтримувала проголошення її незалежності. І така єдність була підтверджена на початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ, коли більшість громадян виступила на захист держави: різко зросла кількість добровольців, які бажали битися із ворогом у складі ЗСУ, а також надавати допомогу тим, хто її потребує, у складі волонтерських організацій. На початку повномасштабного воєнного вторгнення набув поширення і зберігся до останнього часу переказ коштів на потреби Збройних сил України. Громадяни за власні кошти купували і передавали на фронт окремі предмети військового спорядження, продовольство, медикаменти тощо. На підприємствах, в установах та організаціях набула поширення практика придбання для мобілізованих обмундирування перед відправкою до військових частин. Більшість громадян України демонстрували готовність взяти участь у організації відсічі агресору. Звичайно, були й ті, хто віддавав перевагу виїзду за кордон. Однак немало було й тих, хто повернувся з-за кордону в Україну захищати рідну землю.

На тлі війни відзначалося зростання взаємоповаги між громадянами. В умовах повномасштабної війни в українському суспільстві суттєво зріс соціальний капітал: 86 % українців надавали допомогу людям, які опинилися у скрутній ситуації під час війни, у тому числі 27 % переважно допомагали людям за межами родинного кола. Майже половина респондентів налагодила і зберегла зв'язки, що виникли через об'єднання з іншими людьми, для взаємодопомоги. В деяких випадках ці взаємозв'язки ставали інституціоналізованими, коли близько 10 % опитаних є членами громадської організації, а 43 % мають таких людей серед найближчого оточення (родичі, друзі). При тому було відзначено, що українці надають перевагу допомозі іншим. Так, 70 % респондентів постійно або час від часу допомагають ЗСУ фінансово, 54 % – нефінансово (маскувальні сітки, свічки, ремонт автотранспорту тощо). Крім того порівняно поширеною (49 %) залишається допомога біженцям, переселенцям, людям з інвалідністю. При тому близько 70 % українців вважають, що можуть самостійно впоратися з існуючими проблемами. Майже дві третини опитаних зберігають відчуття єдності з іншими українцями [11].

Важливо, що зростання взаємоповаги відбувалося в умовах, коли зростаюча кількість громадян була вимушена змінити свій соціальний статус: в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ різко зросла кількість внутрішньо переміщених осіб та військовослужбовців, а частина українців виїхала за кордон. За неповними даними секретаря Ради національної безпеки і оборони О. Литвиненка Україна змушена була мобілізувати близько 1 млн громадян [12], за кордоном, за результатами дослідження Центру економічної стратегії, виконаному на замовлення Міжнародного Фонду «Відродження», залишається близько 5,2 млн українських біженців від війни [13], а близько 3,7 млн громадян, за даними Агенції ООН у справах біженців, були змушені змінити місце проживання у межах України [14].

У таких умовах набули поширення твердження про необхідність залучити до роботи в Україні порівняно велику кількість зовнішніх трудових мігрантів. Перспектива різкого зростання кількості зовнішніх трудових мігрантів для багатьох громадян видається неприйнятною. Аргументом виступає переконання, що працю зовнішніх трудових мігрантів Україна могла би компенсувати за рахунок інтенсифікації економіки із впровадженням інноваційних технологій виробництва. Приплив же працівників з-за кордону може бути лише засобом подальшого екстенсивного розвитку. Водночас найбільш поширеним контраргументом проти масштабного залучення зовнішніх трудових мігрантів виступає переконання, що українці боронять свою землю не для того, щоб на ній жили іноземці, які не брали участі в організації відсічі ворогу. Така позиція тісно пов'язана з уявленнями громадян про справедливість.

Актуалізуючи запит на справедливість, війна часто вимагає складних рішень від держави, яка вимушена балансувати між доцільністю і справедливістю. Однак для успішної реалізації політики держави необхідним є збереження довіри громадян до влади. На жаль, упродовж останніх років рівень довіри громадян до влади зменшився. Пов'язане це, насамперед, з усвідомленням невідповідності між оприлюдненими владою обіцянками та їх реалізацією, наявністю суттєвих проблем у сфері кадрової політики, посилення «тіньової» економіки за масштабного поширення корупції. Так, тільки впродовж повномасштабного воєнного вторгнення «тіньова» економіка посилила свої позиції з 28 до 40–50 % (торгівля, агросектор, контрабанда товарів, зарплати «у конвертах» тощо). На 11-му Київському міжнародному економічному форумі, який відбувся 17 жовтня 2025 р., було відзначено, що «тіньовий» сектор економіки України у 2025 р. може сягнути 1–1,3 трлн грн, що становить майже половину офіційних прибутків держави [15]. Не додають авторитету владі й численні корупційні скандали, в тому числі, пов'язані з діяльністю місцевих військових адміністрацій та чиновників топ рівня. Результати соціологічних опитувань 2024 р. зафіксували, що навіть в умовах повномасштабної війни громадяни України найбільшою загрозою для себе вважають не дії російських військ, а корупцію у державних органах влади [16]. Аж 71 % респондентів, опитаних КМІС восени 2025 р., відзначили, що в умовах повномасштабного воєнного вторгнення зріс рівень корупції [17].

Уявлення громадян про зростання рівня корупції впливає на соціальні практики в умовах війни, коли українці вважають за можливе вирішувати власні проблеми, зокрема, за рахунок порушення закону, нехтування виконанням громадянських обов'язків, а частина віддає перевагу виїзду за кордон (у тому числі із порушенням законодавства не бажаючи брати участь у захисті власної держави). Не виключено, що корупція може негативно вплинути на згуртованість українського суспільства у боротьбі проти ворога формуючи у громадян переконання у нездатності влади виважено підійти до використання наявних та доступних ресурсів для організації протидії вторгненню агресора.

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ помітно вплинуло на ставлення громадян до питання статусу мови. І хоча одним із «обґрунтувань» повномасштабного вторгнення РФ була названа необхідність захисту російського і російськомовного населення України, але, як показують результати соціологічних опитувань, «мовна проблема» в Україні не особливо турбувала значну частину громадян. Так, опитування Соціологічної групи «Рейтинг» у березні 2022 р. зафіксувало, що повномасштабна війна консолідувала українське суспільство, і більшість опитаних (83 %) висловила думку, що єдиною державною мовою має бути українська. Якщо до 24 лютого 2022 р. за надання державного статусу російській мові виступали 25 % респондентів, то вже за місяць їх залишилося лише 7 %. Констатувалося й стале зменшення російськомовного сегменту українців (у 2012 р. – близько 40 %, наприкінці 2021 – 26 %, на початку повномасштабного вторгнення РФ – 18 %) та «перетік» російськомовних у сегмент двомовних (з 15 % до 32 %) за незначного зростання кількості тих, хто постійно удома користувався лише українською мовою (з 44 % до 48 %). Важливо, що дві третини тих, хто користується двома мовами у побуті, були готові найближчим часом перейти виключно на українську (серед російськомовних таких була третина). При тому більшість (67 %) респондентів вважали, що жодних проблем між українськомовними і російськомовними громадянами в Україні не існує. Лише 12 % вважали, що є питання є загрозою для внутрішньої безпеки. Важливо, що тези про наявність проблеми у мовній сфері були популярними не серед російськомовного населення, а у західноукраїнських регіонах, де українська мова домінує в усіх сферах. При цьому лише 2 % українців вважали, що Росія захищає російськомовних громадян України, що свідчило про те, що цей російський міф громадяни України не прийняли [18].

У травні 2022 р. питання використання різних мов вважали одним із найгостріших лише 7 % жителів Заходу і Центру. Ще близько 16 % респондентів стверджували, що це питання досить важливе, але у країні є більш важливі проблеми. 70 % опитаних не вважали цю проблему гострою, близько 28 % стверджували, що вона актуальна лише у деяких окремих випадках, 44 % схилилися до думки, що проблема використання різних мов взагалі надумана. При тому, порівняно з 2021 р., сприйняття важливості «мовної проблеми» знизилося, оскільки тоді її вважали актуальною близько 32 % респондентів Заходу і Центру країни. Натомість зросла впевненість у тому, що ця проблема взагалі надумана (з 27 % до 44 %). Такі результати доводили, що нібито наявні мовні протиріччя всередині українського суспільства, які намагалася роздмухати російська пропаганда, насправді є штучними [19].

Опитування «Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го», проведене Київським міжнародним інститутом соціології, засвідчило різке зростання частки респондентів, які розмовляють у повсякденному житті українською мовою. У грудні 2022 р. 41 % респондентів стверджували, що спілкуються тільки українською мовою, ще 17 % – «у більшості ситуацій українською». Натомість тільки російською розмовляли лише 6 %, переважно російською – 9 %, а ще 24 % висловилися, що вживають обидві мови «рівною мірою». Порівняно із 2017 р. частка тих, хто повністю або переважно розмовляє українською мовою, збільшилась на 8 %, а частка тих, хто розмовляє російською, зменшилась аж на 11 %. Навіть на сході і півдні країни українськомовних було не менше за російськомовних (29 % проти 27 %). Крім того, було відзначене зростання частки тих, хто вважав російську мову взагалі неважливою. Таких виявилось 58 % проти 9 % у 2014 р. І показово, що у традиційно російськомовних регіонах – на півдні та сході – такої думки дотримувалися 46 % жителів. Помітним на півдні і сході було й зростання кількості громадян, які пов'язували себе з українською національністю. Якщо у 2017 р. таких було 64 %, то у 2022 р. – 90 % [20].

На початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ певною мірою стала помітною українізація армії, коли мова для частини військовослужбовців виступала не тільки як засіб спілкування, а й як маркер «свій–чужий». Військовослужбовці 3-ї окремої штурмової бригади ЗСУ (з березня 2025 р. – 3-й армійський корпус) відзначали, що при усій повазі до російськомовних воїнів ЗСУ, які віддано боронять рідну землю, віддають перевагу спілкуванню виключно українською мовою. Подібні твердження виголошували й військові з бригад морської піхоти, наголошуючи, що українська мова виявилася важливим маркером на полі бою. З 2022 р. став помітним принциповий перехід на українську мову тих російськомовних військовослужбовців, які повернулися з російського полону. На українську мову у спілкуванні перейшла й частина відомих блогерів та інфлюенсерів, наголошуючи, що такий крок є їх свідомим рішенням як громадян України.

Ці та деякі інші дані дозволили справедливо стверджувати про українську мову як про важливий маркер національної державності, який зачепило повномасштабне російське воєнне вторгнення. Мало місце посилення мови як чинника національної консолідації, мірила розмежування на «своїх» та «чужих». Саме інтегративно-означувальна функція української мови вийшла на передній план у 2022 р. Водночас російська мова, залишаючись для певної частини українців засобом комунікації (у тому числі й військовослужбовців), фактично перестала бути для них маркером національної належності. Повномасштабне вторгнення РФ активізувало процес українізації [21]. Водночас українці демонстрували і демонструють толерантне ставлення до того, що деякі громадяни спілкуються російською мовою. В 2025 р. було відзначено, що частина українських громадян поступово повертається до вживання у спілкуванні російської мови, що становить небезпечну тенденцію й відбиває психологію звикання до війни. Найбільш помітним це явище стало у сфері надання освітніх послуг [22].

У 2025 р. мовне питання хоча і втратило гостроту серед української громадськості, однак помітним залишається й намагання використати його для створення ліній розлому і розпалювання ворожнечі у суспільстві. Деякі суб'єкти намагаються наполегливо захищати і розширювати публічний статус російської мови та культури в Україні. Часто такі суб'єкти викривлюють і в спотвореному вигляді подають заходи на підтримку української мови, чим фактично дискредитують її розвиток. З іншого боку, окремі суб'єкти з іншого табору можуть вдаватися до агресивної риторики чи риторики стигматизації навіть за використання російської мови на побутовому чи родинному рівні [23]. Це доводить, що навіть в умовах повномасштабної війни мовна свідомість українців не вийшла з-під російського впливу. Соціальні практики толерантного ставлення до

використання російської мови у побутовому спілкуванні, в умовах двомовності більшості населення держави залишають простір для розширення вживання російської мови. Не останню роль у цьому процесі відіграє російськомовний контент популярних соцмереж, відеохостингів та меседжерів. Проте основою розвитку мовної свідомості має бути приклад і просвітництво за умови виховання мовних звичок змалечку, коли сформована атмосфера, де українська мова асоціюється із домашнім затишком. Однак в Україні до останнього часу не сформоване культурне середовище, що повноцінно підтримує українську мову і формує відповідні звички та цінності у суспільстві.

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ потягнуло за собою, серед іншого, зростання кількості жителів тимчасово окупованих територій України, які добровільно чи примусово взяли участь у бойових діях проти ЗСУ. Якщо протягом локального періоду російсько-української війни на ТОТ акцент був зроблений на формування вигідних для РФ ціннісних орієнтацій населення, то в умовах повномасштабного вторгнення агресор прагнув якомога більше використовувати результати такого формування із залученням максимально можливої кількості жителів ТОТ для безпосередньої участі у бойових діях. До осені 2025 р. мобілізація до військових підрозділів РФ відбувалася тільки на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей, а також у Криму. З осені цього року ТОТ були офіційно включені до складу Південного військового округу і мобілізаційні заходи були поширені на усі тимчасово окуповані території [24].

Понад 80 % громадян на підконтрольній території усвідомлює, що режим окупації сам по собі несе загрозу всім, хто живе на ТОТ. У понад половини респондентів є розуміння того, що жителі ТОТ не мали вибору і були змушені отримати російські паспорти. Загальна більшість (67 %) опитаних вважає, що, вирішуючи питання справедливості, Україна має враховувати факт примусу такого громадянина до участі у діях незаконних формувань або ж окупаційної армії [25]. Однак більшість громадян негативно ставиться до тих жителів ТОТ, які вчинили важкі злочини, брали участь у катуваннях військовополонених зі складу ЗСУ чи цивільного населення. Тобто, ворогу не вдалося повністю відмежувати ТОТ від України у сприйнятті їх жителів громадянами підконтрольної уряду території, але участь частини вихідців з ТОТ у війні проти України сформувала вкрай негативне до них ставлення.

Висновки. В умовах сучасної російсько-української війни сформоване в Україні соціально-культурне середовище суттєво вплинуло на виконання громадянами своїх обов'язків. Спосіб життя громадян, взаємостосунки між ними, соціальні ролі, традиції, цінності формуючи ідентичність та світогляд особистості визначали ставлення до організації відсічі вторгненню агресора. Відповіддю на російське повномасштабне воєнне вторгнення у 2022 р. стало суттєве посилення добровольчого та волонтерського рухів, концентрація зусиль громадянського суспільства на організацію відсічі ворогові. Більшість громадян сприйняла вторгнення РФ як екзистенційну загрозу для України, що на початку ворожого вторгнення сприяло поглибленню взаємодопомоги. Натомість розрахунок ворога на штучність української національно-громадянської нації виявився хибним. Українці продемонстрували бажання та можливості захищати свою країну. В умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ питання етносамоідентифікації відійшли на другий план за пріоритетності національно-громадянської ідентичності.

Російсько-українська війна сприяла суттєвому зміцненню горизонтальних зв'язків між громадянами України, що позитивно позначилося на координації зусиль волонтерів, збиранні коштів на потреби ЗСУ, евакуації жителів із зони бойових дій, налагодженні допомоги ВПО, забезпеченні релокації підприємств та протидії ворогу у інформаційній війні. Однак негативний вплив на зміцнення таких зв'язків справила корупція у вищих органах влади, зростання рівня якої в умовах війни відчували і відзначали громадяни. Водночас війна сформувала потужний запит на соціальну справедливість, а корупція у середовищі високопосадовців призводила не лише розмиванню відповідальності за долю держави, а й поширенню переконання у здатності влади забезпечити прозорі умови мобілізації суспільства в умовах війни. Одним із відображень такого стану речей стало падіння рівня довіри до влади, особливо небезпечне в умовах повномасштабної війни, коли влада змушена вдаватися до низки непопулярних кроків. Зменшення довіри до влади видається небезпечним і тим, що упереджене ставлення до її дій може бути перешкодою втілення у життя важливих для держави заходів, а також формуванням сумнівів у можливості влади забезпечити справедливий мир та умови для розвитку у постактивній фазі війни. Тим більше загроза з боку РФ, ймовірно, буде збережена на невизначений час.

Початок повномасштабного воєнного вторгнення РФ сформував в Україні потужний запит на вихід з-під впливу російського соціально-культурного середовища. Геноцидні практики РФ в

умовах повномасштабної війни обумовили зміни світогляду більшості громадян України у контексті сприйняття Росії, як цивілізованої країни, та її жителів, як адекватних людей, з якими можна вести діалог. Війна спричинила розрив родинних, дружніх зв'язків між громадянами України та РФ і розширення таких зв'язків між громадянами України та окремих країн Євросоюзу.

Російсько-українська війна визначила появу в Україні нового соціального статусу – внутрішньо переміщені особи. Їх переміщення зі Сходу країни до центральних та західних її областей, де вживання української мови у побутовому спілкуванні є помітно більшим, аніж на Сході, створило певні передумови для переходу зростаючої кількості ВПО на українську мову. Однак проблеми у реалізації державної мовної політики, збереження впливу російського соціально-культурного середовища (у тому числі й за рахунок спілкування у соцмережах та месенджерах), ефект «звикання» до війни визначили не лише збереження порівняно великої кількості тих, хто у побутовому спілкуванні продовжував використовувати російську мову, а й певне їх збільшення, що стало особливо помітним у 2025 р. Водночас наявність в Україні порівняно великої кількості ВПО та переважно успішна їх соціалізація на новому місці засвідчила недолугість ворожої пропаганди про «розкол» України.

У сучасних умовах вкрай необхідна концентрація зусиль держави та громадянського суспільства у сфері протидії поширенню корупційних практик в Україні із формуванням у середовищі громадян стійкого неприйняття корупційних дій. В іншому випадку Україна ризикує зазнати поразки у російсько-українській війні і припинити існування як незалежна держава. Держава та громадянське суспільство повинні також об'єднати зусилля у протидії поширенню на теренах держави російського соціально-культурного середовища, характерних для РФ практик утисків прав громадян і спроб маніпуляцій їх свідомістю в інтересах влади.

Україна має враховувати насамперед свої інтереси при формуванні та реалізації міграційної політики. Розв'язання проблеми зовнішніх трудових мігрантів повинно відбуватися із одночасною концентрацією зусиль на поверненні до України українських утікачів від війни та заохоченні до праці висококваліфікованих спеціалістів, здатних втілити у життя реалізацію інноваційних проєктів у сфері виробництва та реалізації продукції. Такий підхід може дозволити уникнути залучення до роботи в Україні зростаючої кількості зовнішніх трудових мігрантів, здатних суттєво вплинути на переформатування українського соціально-культурного середовища.

Список літератури

1. Резнік В. Потенціал соціальних напружень і розколів в Україні за умов війни: динаміка та фактори. *Українське суспільство в умовах війни*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 99–131.
2. Злобіна О. Чинники збереження життєстійкості населення під час війни. *Українське суспільство в умовах війни*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 132–150.
3. Степаненко В. Стан та особливості солідарних відносин в Україні на третьому році повномасштабної війни. *Українське суспільство в умовах війни*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2024. С. 151–170.
4. Симончук О. Соціальна нерівність в оцінках українців до і під час війни. *Українське суспільство в умовах війни*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. С. 120–150.
5. Костенко Н. Трансформація ідентичностей під час війни: проблеми вивчення та соціологічні практики. *Українське суспільство в умовах війни*. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. С. 305–316.
6. Шевель І. Культурний конфлікт під час війни: соціокультурний дискурс українського опору. *Питання культурології*, 2024. Вип. 44, С. 43–53.
7. Путін о 5-й ранку оголосив про початок операції на Донбасі. 2022, 24 лютого. *Radiosvoboda*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/31719676.html>.
8. Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА*. 2022. URL: https://ria.ru/author_sergeytssev.
9. Квасневская Д. «Тут будет российская земля или выжженная пустыня»: командир врага на ЗАЭС шокировал заявлением. 2022, 08 серпня. URL: https://24tv.ua/ru/rossijskij-komandir-zajavil-chto-meste-zajes-budet-russkaja-zemlja_n2119714.
10. Stoltenberg J. On my watch. Leading NATO in a time of war. Glasgow: William Collins, 2025. 448 p.
11. Проблеми соціальної згуртованості в Україні. 2025, 22 вересня. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: <https://www.ratinggroup.ua/news/socresilience-jul2025>.
12. Черниш О. Чи зможе Україна мобілізувати ще 160 тисяч бійців. 2024, 30 жовтня. *BBC*. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4gxwkd0x95o>.
13. Українські біженці після трьох років за кордоном. Четверта хвиля дослідження. 2025, 03 березня. *Центр економічної стратегії*. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave.
14. Косякін І. Кароліна Ліндхольм Біллінг, представниця Агенства ООН у справах біженців. 2025, 08 вересня. *Ukrinform*. URL: <https://cutt.ly/ntMK9I3w>.
15. Бердинских О. Триллион гривен в тени. Что с этим будут делать налоговики, прокуратура и БЭБ. 2025, 17 октября. *Biz.liga.net*. URL: <https://cutt.ly/ptMK9MoJ>.
16. Крайня В. Українці вважають корупцію більшою загрозою для країни, ніж російську агресію, – соопитування. 2024, 04 квітня. *Детектор медіа*. URL: <https://cutt.ly/StMK3pzw>.

17. Грушецький А. Сприйняття зміни рівня корупції в Україні за час повномасштабного вторгнення. 2025, 03 жовтня. *KMIC*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1556&page=1>.
18. Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні. 2022, 25 березня. *Соціологічна група «Рейтинг»*. URL: <https://www.ratinggroup.ua/news/language-issue-in-ukraine-march-19th-2022>.
19. Боротьба в інформаційній та культурній царинах: що думають українці про державну мовну політику та пропаганду на тлі агресії РФ. 2022, 02 червня. *Dif.org.ua*. URL: <https://cutt.ly/StMK3GoB>.
20. Кулик В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. 2023, 07 січня. *Збруч*. URL: <https://zbruc.eu/node/114247>.
21. Українська мова під час війни: ключові тенденції розвитку. 2023, 20 березня. *НІСД*. URL: <https://cutt.ly/wtMK8o7w>.
22. Копитко В. Коли Spotify чи YouTube видає російське – це не вибір, а маніпуляція: мовний омбудсмен. 2025, 29 вересня. *РБК-Україна*. URL: <https://cutt.ly/DtMK8vY1>.
23. Грушецький А. Ставлення до окремих варіантів мовної політики в Україні. 2025, 02 жовтня. *KMIC*. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1555&page=1>.
24. Лиса А. Росія почала мобілізацію на всій ТОТ. 2025, 02 листопада. *Кореспондент*. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4829174-rosiia-pochala-mobilizatsiui-na-vsii-tot-zsu>.
25. Мирний М. Після звільнення – опитування. 2024, 02 травня. *ZMINA*. URL: <https://cutt.ly/OtMK88rr>.

References

1. Reznik, V. (2024). The potential of social tensions and divisions in Ukraine under war conditions: dynamics and factors. *Ukrainian society in wartime*, 99–131. Kyiv [in Ukrainian].
2. Zlobina, O. (2024). Factors of maintaining population resilience during the war. *Ukrainian society in wartime*, 132–150. Kyiv [in Ukrainian].
3. Stepanenko, V. (2024). The state and features of solidarity relations in Ukraine in the third year of full-scale war. *Ukrainian society in wartime*, 151–170. Kyiv [in Ukrainian].
4. Symonchuk, O. (2023). Social inequality in Ukrainians' assessments before and during the war. *Ukrainian society in wartime*, 120–150. Kyiv [in Ukrainian].
5. Kostenko, N. (2022). Transformation of identities during the war: research problems and sociological practices. *Ukrainian society in wartime*, 305–316. Kyiv [in Ukrainian].
6. Shevel, I. (2024). Cultural conflict during the war: sociocultural discourse of Ukrainian resistance. *Issues of Cultural Studies*, 44, 43–53. [in Ukrainian].
7. (2022). Putin announced the start of the operation in Donbas at 5 a.m., February 24. *Radio Svoboda*. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/31719676.html> [in Ukrainian].
8. Sergeytsev, T. (2022). What Russia should do with Ukraine. *RIA*. Retrieved from: https://ria.ru/author_sergeytsev [in Russian].
9. Kvasnevska, D. (2022). «There will be Russian land here or a scorched desert»: enemy commander at the Zaporizhzhia NPP shocked with a statement, August 8. Retrieved from: https://24tv.ua/ru/rossijskij-komandir-zajavil-chto-meste-zajes-budet-russkaja-zemlja_n2119714 [in Russian].
10. Stoltenberg, J. (2025). *On my watch. Leading NATO in a time of war*. Glasgow.
11. (2025). Problems of social cohesion in Ukraine, September 22. *Sociological Group «Rating»*. Retrieved from: <https://www.ratinggroup.ua/news/socresilience-jul2025> [in Ukrainian].
12. Chernysh, O. (2024). Will Ukraine be able to mobilize another 160 thousand soldiers, October 30. *BBC*. Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4gxwkd0x95o> [in Ukrainian].
13. (2025). Ukrainian refugees after three years abroad. Fourth wave of the study, March, 3. *Centre for Economic Strategy*. Retrieved from: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave [in Ukrainian].
14. Kosiakin, I. (2025). Karolina Lindholm Billing, representative of the UN Refugee Agency, September, 8. *Ukrinform*. Retrieved from: <https://cutt.ly/ntMK9I3w> [in Ukrainian].
15. Berdyskykh, O. (2025). A trillion hryvnias in the shadows: what tax authorities, прокуратура and BEB will do about it, October 17. *Biz.liga.net*. Retrieved from: <https://cutt.ly/ptMK9MoJ> [in Russian].
16. Krainia, V. (2024). Ukrainians consider corruption a greater threat than Russian aggression – survey, April 4. *Detector Media*. Retrieved from: <https://cutt.ly/StMK3pwz> [in Ukrainian].
17. Hrushetskyi, A. (2025). Perception of changes in the level of corruption in Ukraine during the full-scale invasion, October 3. *KMIC*. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1556&page=1> [in Ukrainian].
18. (2022). Sixth nationwide survey: language issue in Ukraine, March 25. *Sociological Group «Rating»*. Retrieved from: <https://www.ratinggroup.ua/news/language-issue-in-ukraine-march-19th-2022> [in Ukrainian].
19. (2022). Struggle in informational and cultural spheres: what Ukrainians think about state language policy and propaganda amid Russian aggression, June 2. *Dif.org.ua*. Retrieved from: <https://cutt.ly/StMK3GoB> [in Ukrainian].
20. Kulyk, V. (2023). Language and identity in Ukraine at the end of 2022, January 7. *Zbruch*. Retrieved from: <https://zbruc.eu/node/114247> [in Ukrainian].
21. (2023). Ukrainian language during the war: key development trends, March 20. Retrieved from: <https://cutt.ly/wtMK8o7w> [in Ukrainian].
22. Kopytko, V. (2025). When Spotify or YouTube shows Russian content – it is not a choice but manipulation: language ombudsman, September 29. *RBC-Ukraine*. Retrieved from: <https://cutt.ly/DtMK8vY1> [in Ukrainian].
23. Hrushetskyi, A. (2025). Attitudes towards certain language policy options in Ukraine, October 2. *KMIC*. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1555&page=1> [in Ukrainian].
24. Lysa, A. (2025). Russia has started mobilization across all temporarily occupied territories, November 2. *Korrespondent*. Retrieved from: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/4829174-rosiia-pochala-mobilizatsiui-na-vsii-tot-zsu> [in Ukrainian].
25. Myrnyi, M. (2024). After liberation – survey, May 2. *ZMINA*. Retrieved from: <https://cutt.ly/OtMK88rr> [in Ukrainian].

Василь ІЛЬНИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна; старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, м. Львів, Україна
e-mail: vilnickiy@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Геополітичні, геноцидні та прогностичні виміри російсько-української війни в експертній публіцистиці Даян Френсіс (2022–2026)

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати геополітичні, геноцидні та прогностичні виміри російсько-української війни в експертній публіцистиці Д. Френсіс упродовж 2022–2026 рр., з'ясувати особливості її інтерпретації російської агресії. **Наукова новизна** – полягає у цілісному аналізі експертної публіцистики Діана Френсіс 2022–2026 рр. як окремого інтелектуального дискурсу осмислення російсько-української війни, у межах якого вперше систематизовано геополітичні, геноцидні та прогностичні підходи авторки до інтерпретації російської агресії. **Висновки.** Отже, публіцистика Д. Френсіс 2022–2026 рр. презентує цікаву й непересічну авторську геополітичну концепцію російсько-української війни, у межах якої агресія Росії трактується не як локальний конфлікт, а як складова глобального протистояння між демократичним Заходом та ревізіоністськими авторитарними режимами. Авторка послідовно характеризувала Росію як неоімперську державу, що прагне ревізії міжнародного порядку, відновлення сфери впливу та руйнування системи європейської безпеки. У її інтерпретації Україна постає ключовим елементом безпеки Європи та цивілізаційним бар'єром проти експансії авторитаризму. Важливе місце у працях Д. Френсіс займало трактування російської агресії як війни геноцидного типу. Вона неодноразово наголошувала на запереченні російським керівництвом права українців на окреме існування, використанні дегуманізаційної риторики, масовому насильстві щодо цивільного населення, ударах по критичній інфраструктурі та прагненні знищити українську ідентичність. Особливу увагу авторка приділяла ідеологічним засадам російської агресії, проводячи паралелі між політикою В. Путіна та тоталітарними практиками ХХ ст. У прогностичному вимірі Д. Френсіс послідовно відстоювала тезу про стратегічну поразку Росії. На її думку, війна спричиняє економічне виснаження Росії, деградацію енергетичної системи, посилення внутрішньоелітних конфліктів та міжетнічних суперечностей.

Ключові слова: російсько-українська війна, Даян Френсіс, геноцидні практики, дискурс.

Vasyl ILNYTSKYI

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine and Law, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine; Senior Researcher, Department of Contemporary History, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine, Lviv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4969-052X>, e-mail: vilnickiy@gmail.com

GEOPOLITICAL, GENOCIDAL AND PROGNOSTIC DIMENSIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE EXPERT PUBLICITY OF DIANE FRANCIS (2022–2026)

Abstract. *The purpose of the article* is to analyze the geopolitical, genocidal and prognostic dimensions of the Russian-Ukrainian war in the expert journalism of D. Francis during 2022–2026, to clarify the features of her interpretation of Russian aggression. **Scientific novelty** lies in the holistic analysis of the expert journalism of Diana Francis 2022–2026 as a separate intellectual discourse of understanding the Russian-Ukrainian war, within which the author's geopolitical, genocidal and prognostic approaches to the interpretation of Russian aggression are systematized for the first time. **Conclusions.** Thus, D. Francis's journalism of 2022–2026 presents an interesting and unique authorial geopolitical concept of the Russian-Ukrainian war, within which Russia's aggression is interpreted not as a local conflict, but as a component of the global confrontation between the democratic West and revisionist authoritarian regimes. The author consistently characterized Russia as a neo-imperial state that seeks to revise the international order, restore its sphere of influence, and destroy the European security system. In her interpretation, Ukraine appears as a key element of European security and a civilizational barrier against the expansion of authoritarianism. An important place in the works of D. Francis was occupied by the interpretation of Russian aggression as a war of genocidal type. She repeatedly emphasized the Russian leadership's denial of the right of Ukrainians to a separate existence, the use of dehumanizing rhetoric, mass violence against civilians, attacks on critical infrastructure, and the desire to destroy Ukrainian identity. The author paid particular attention to the ideological foundations of Russian aggression, drawing parallels between V. Putin's policies and the totalitarian practices of the 20th century. In the prognostic dimension, D. Francis consistently defended the thesis of Russia's strategic defeat. In her opinion, the war causes economic exhaustion of Russia, degradation of the energy system, intensification of intra-elite conflicts and interethnic contradictions.

Keywords: Russian-Ukrainian war, Diane Francis, genocidal practices, discourse.

Постановка проблеми. Повномасштабна російсько-українська війна стала не лише ключовою подією сучасної міжнародної політики, а й важливим предметом аналітичного осмислення у західному експертному середовищі. Особливе місце серед публіцистів та аналітиків, які систематично інтерпретували цю війну у геополітичних, цивілізаційних та безпекових вимірах, належить американсько-канадській журналістці Даян Френсіс (Diane Marie Francis) – редакторці «National Post», науковій співробітниці «Atlantic Council». Упродовж 2022–2026 рр. вона опублікувала значну кількість аналітичних статей, присвячених причинам російської агресії, трансформації міжнародного порядку, геноцидному характеру дій Росії та перспективам розвитку війни. Її публіцистика поєднує геополітичний аналіз, цивілізаційний дискурс, історичні аналогії та прогностичні оцінки, що робить її важливим джерелом для вивчення західних експертних інтерпретацій російсько-української війни. Водночас погляди Д. Френсіс досі не стали предметом окремого комплексного наукового аналізу в українській історіографії та політичній аналітиці.

Аналіз останніх досліджень. За декілька минулих років побачили світ ґрунтовні праці українських і закордонних учених про природу і характер російсько-української війни. Відзначимо напрацювання Ю. Іоффе [46; 47], В. Буфаччі [44], О. Лисенка, В. Грицюка [4; 11], Л. Якубової [43], М. Галіва, В. Ільницького, О. Карпенко, В. Масненко, В. Старки, В. Тельвака, Ю. Талалай [1; 2; 3; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 45; 48; 50], О. Медвідь [12], авторів колективної монографії «The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects» (The Russian-Ukrainian war, 2022) [51], Ю. Офіцинський (Офіцинський, 2018) [13], Ю. Ситник, О. Ситник [14; 49] тощо. На нашу думку, вивчення експертних інтерпретацій російсько-української війни, зокрема й публікацій Д. Френсіс, дає змогу з'ясувати, як у міжнародному інтелектуальному та політичному середовищі формуються уявлення про причини, характер і глобальні наслідки російської агресії, а також яким чином аналітичний дискурс впливає на міжнародну підтримку України та трансформацію системи безпеки.

Мета статті – проаналізувати геополітичні, геноцидні та прогностичні виміри російсько-української війни в експертній публіцистиці Д. Френсіс упродовж 2022–2026 рр., з'ясувати особливості її інтерпретації російської агресії.

Виклад основного матеріалу. Проблематика російсько-української війни у експертній публіцистиці Даян Френсіс концентрується, на нашу думку, навколо трьох головних аспектів: 1) геополітичні трансформації під впливом російсько-української війни; 2) розгортання війни як геноцидної і колоніальної кампанії Росії проти України; 3) прогнози щодо майбутнього України та Росії.

Без сумніву майже усі публікації Д. Френсіс щодо російсько-української війни містять певну, більшою або меншою мірою, *геополітичну інтерпретацію*. У її аналітичних текстах російсько-українська війна трактується як складова глобального геополітичного конфлікту між демократичним Заходом і ревізіоністськими авторитарними режимами. По-суті, помітним є застосування цивілізаційного підходу при оцінці зазначеного конфлікту. Авторка систематично виходить за межі суто військового аналізу бойових дій, розглядаючи агресію Росії як елемент ширшої кризи міжнародного порядку, сформованого після завершення «холодної війни». На нашу думку, її аналітика поєднує історичні аналогії, цивілізаційний дискурс, концепцію імперського реваншизму та ідею трансформації глобальної системи безпеки.

Передусім Д. Френсіс трактує Росію як неоімперську державу, що прагне ревізії міжнародних кордонів і демонтажу західної системи безпеки. У статті «Росія програє. І ось чому» вона навіть порівняла сучасну політику російського диктатора Володимира Путіна з експансіонізмом Адольфа Гітлера. «Обидва диктатори до ляку схожі: вони розв'язали геноцидні війни з метою стерти «народи», ідентичності та цілі нації; недооцінили своїх супротивників і загрузли у війнах на виснаження. У результаті Сталінград став могилою імперських амбіцій Гітлера – а Україна стане могилою Путіна» [15], – наголосила авторка у вересні 2025 р. Безумовно, у такій інтерпретації війна в Україні постає не як локальний територіальний конфлікт, а як боротьба за саме існування української нації та європейського безпекового порядку.

Важливо, що Д. Френсіс послідовно наголошувала: Україна є ключовим елементом глобальної безпеки Заходу. Вона трактує український спротив як цивілізаційний бар'єр проти поширення авторитаризму в Європі. У статті «Це єдиний спосіб. Завдяки чому Україна переможе Росію» (січень 2024 р.) авторка, спираючись на думки політиків та експертів, стверджувала, що поразка України означатиме не завершення конфлікту, а подальшу експансію Кремля [26]. У своїх публікаціях впродовж 2022–2025 рр. вона неодноразово підкреслювала, що Росія розглядає поступки Заходу як прояв слабкості, а тому будь-яка політика компромісів лише стимулює подальшу агресію.

Для геополітичних візій Д. Френсіс однією з визначальних є думка про глобальний характер сучасної війни. У статті «Це третя світова війна. Яку тактику обрав Путін і що його може зупинити» (листопад 2023 р.) авторка прямо характеризує російську агресію як початок нового світового конфлікту, у якому Кремль прагне об'єднати навколо себе ревізіоністські авторитарні режими. При цьому експертка висловила цікаву думку, що Третя світова війна (гібридна війна Росії проти Заходу) почалася ще у 1999 р., коли до влади прийшов В. Путін, який прагнув «відтворити імперію Радянського Союзу». Навіть війну терористів «Хамасу» і «Хезболи» проти Ізраїлю авторка розглядає у вимірах глобальної війни Росії, Ірану та Північної Кореї проти західного світу [21]. На її думку, сучасний світ переживає не просто кризу безпеки, а системне протистояння між демократіями та державами, що прагнуть руйнування міжнародного правопорядку.

Власне у багатьох текстах Д. Френсіс простежуємо ідею формування антизахідної коаліції, до якої вона зараховує Росію, Іран, Північну Корею та частково Китай. У статті «Це небезпечний момент для всього світу» (червень 2025 р.) авторка пов'язувала російсько-українську війну з кризою на Близькому Сході, трактуючи ці конфлікти як взаємопов'язані елементи боротьби авторитарних держав проти Заходу [33]. Аналогічно у статті «Щойно Росія похитнеться. До чого готується Китай» вона наголосила, що Пекін використовує ослаблення Москви для зміцнення власних геополітичних позицій [42].

На думку Д. Френсіс, значна частка провини за відсутність стримування російської агресії, лижеться на західних демократіях. Власне російсько-українська війна стала ще одним свідченням наслідків неспроможності цивілізованого світу виробити консолідовану політику стримування Росії. Після російського вторгнення в Грузію у 2008 р. та агресії проти України у 2014 р. реакція США, Європи й міжнародної спільноти загалом виявилася недостатньо рішучою. Адміністрація Барака Обами натомість зробила ставку на політику «перезавантаження» відносин із Росією, що, з огляду на соціопатичну природу путінського режиму, виявилось стратегічним прорахунком. Поєднання політики умиротворення та недооцінки експансіоністських намірів Кремля зрештою сприяло повномасштабному вторгненню в Україну у лютому 2022 р. Д. Френсіс вважає, що коли б західні держави раніше усвідомили, що Росія послуговується тактикою «нарізки салями», поступово розширюючи свій вплив і прагнучи відновити домінування у Східній Європі, реакція могла б бути значно жорсткішою та ефективнішою [21].

Значну увагу Д. Френсіс приділяє критиці міжнародних організацій. У травні 2023 р. експертка наголосила на тому, що присутність держави-агресора в ключових міжнародних структурах підриває сам принцип міжнародного права. «Росія – терористична країна, керована диктатором, звинуваченим у воєнних злочинах, і мала бути вигнана з Ради безпеки рік тому – після того, як Генеральна Асамблея засудила її вторгнення в Україну як незаконне, а потім вимагала, щоб Росія негайно, повністю і беззастережно пішла з України. Але Росія залишається одним із п'яти постійних членів Ради Безпеки, які мають право вето, місце, зайняте п'ятіркою через їхні жертви під час Другої світової війни. У 1992 році Росія нелегітимно одноосібно захопила постійне місце в Раді безпеки Радянського Союзу, незважаючи на те, що в його складі було ще 14 радянських республік. За іронією долі, Україна мала бути удостоєна цієї честі, бо у Другій світовій війні вона зазнала більше жертв, цивільних та військових, ніж Росія, інші радянські республіки чи будь-яка інша країна, за винятком Китаю. Проте московська афера спрацювала. Росія прийшла на зміну Радянському Союзу і відтоді веде свої ігри в ООН» [29]. При цьому Д. Френсіс використали яскраву метафору про «серійного вбивцю на чолі поліції» щодо Росії в Раді Безпеки ООН. Думку про необхідність виключення Росії з міжнародних організацій вона повторила у статті «Світ просто змірився? Як Росія паралізувала роботу ООН, НАТО та ЄС» (вересень 2025 р.), стверджуючи, що Москва протягом десятиліть використовувала слабкість міжнародних інституцій та нерішучість Заходу для посилення свого впливу [40]. На думку авторки, право вето Росії в Раді Безпеки ООН фактично перетворило організацію на неспроможний інструмент міжнародної безпеки.

Однією з ключових тем геополітичної аналітики Д. Френсіс є проблема функціонування НАТО та зміцнення європейської безпеки. Авторка вважає, що після 2022 р. Європа остаточно усвідомила масштаб російської загрози. У статті «Європа посилює військову підтримку України. Що змінилося?» (січень 2022 р.) вона наголосила, що російське вторгнення спричинило фундаментальну трансформацію європейської оборонної політики. Європейські лідери, на її думку, поступово визнають, що Європейському Союзу необхідно бути спроможним самостійно забезпечувати свою безпеку, і мобілізуються, щоб надати Україні підтримку, необхідну для запобігання перемоги Росії, яка матиме катастрофічні наслідки для всього континенту. Д. Френсіс

вважає, що зміщення європейських безпекових акцентів відбулося в другій половині 2023 року, коли, за даними Кільського інституту, Європа обігнала США за обсягом фінансової, військової та гуманітарної допомоги Україні [30]. Війна, за її оцінкою, призвела до різкого збільшення військових бюджетів, переозброєння армій та активізації оборонної інтеграції в межах НАТО.

При цьому слід зауважити, що Д. Френсіс час-від-часу доволі різко критикувала Європу (Євросоюз загалом і євро політиків зокрема) щодо млявої підтримки України і відсутності сильних кроків у протистоянні російській агресії. У лютому 2026 р. вона заявила: «Війну Путіна можна було б зупинити, якби союзники України діяли злагоджено і рішуче. Економіка Росії менша за економіку Нью-Йорка, вона повільно занепадає і може бути цілком паралізована, якщо союзники зроблять кілька кроків: розбомблять її армію та інфраструктуру далекобійними ракетами, заарештують тіньовий флот танкерів, які доставляють нафту по всьому світу, і заборонять усім росіянам подорожувати. Але нічого цього не відбувається, тому що перешкодою на шляху до закінчення цієї геноцидної війни є не Росія. Це Європа» [41]. Європа й досі не змогла створити власної армії, не вирішила питання про передачу російських активів на користь України, не протидіє російській пропаганді тощо.

Важливим елементом геополітичних трактувань Д. Френсіс є також економічний вимір війни. Експертка регулярно наголошує, що санкції, енергетична ізоляція та виснаження військово-промислового комплексу поступово руйнують російську економіку. У статті «У Росії можуть закінчитися гроші...» (10 березня 2023 р.), авторка вказує на проблему ефективності санкцій. При цьому відзначає декілька моментів: 1) «Росія бреше з приводу своїх цифр», тому збитки для неї можуть бути серйознішими, ніж вона визнає; 2) росіянам таки вдалося знайти лазівки і придумати обхідні шляхи, щоб уникнути санкцій за допомогою західних «поплічників» та інших національних держав; 3) початкові енергетичні санкції були контрпродуктивними, тому що вони призвели до стрибків цін, які принесли Росії несподіваний прибуток; 4) «Росія – це не країна, а злочинна організація, керована олігархами, чії навички включають контрабанду, відмивання грошей, конвертацію нечесних доходів у криптовалюту та приховування прибутку, активів, яхт, портфелів чи самих себе від правоохоронних органів по всьому світу» [20].

У наступних публікаціях Д. Френсіс вказувала на відтік робочої сили з Росії, падіння російського ВВП, зниження доходів від продажу нафти і газу тощо. «Росія – це нафтове підприємство, яке руйнується. У короткостроковій перспективі її економіка продовжить рухатися вниз по спіралі, викликаній дефіцитом бюджету, девальвацією, економічним спадом і посиленням відтоку капіталу» [31], – зауважила авторка. У статтях «Кремль у пастці. У чому нещодавно зізнався Путін» [16] та «Уся енергосистема Росії може бути миттєво паралізована» [27] вона характеризує економічну модель Росії як нестійку і критично залежну від експорту енергоресурсів. Дослідниця підкреслила, що через абсурдні дії російського керівництва економіка Росії стала залежною від Китаю та Індії.

Водночас Д. Френсіс приділила значну увагу ядерному шантажу Кремля. У статтях «Світ став небезпечнішим. Чи застосує Путін ядерну зброю?» (травень 2022 р.) [18], «Путін подвоює ставки. Що буде далі?» (вересень 2022 р.) [36], «Путін загострив війну та роздмухав ядерну загрозу» (жовтень 2022 р.) [28a], «Путін завдав удару у відповідь» (травень 2024 р.) [28] авторка наголосила, що Москва використовує ядерну риторику насамперед як інструмент психологічного тиску на Захід. Проте вона вважає реальне застосування ядерної зброї малоімовірним через існування системи взаємного ядерного стримування НАТО і Росії.

Характеризуючи геополітичну шахівницю навколо російсько-української війни, Д. Френсіс упродовж 2025–2026 рр. приділила значну увагу риториці і діям президента США Дональда Трампа та ризикам зміни американської політики щодо України. У статтях «Зрада України та Європи – це тільки початок» (лютий 2025 р.) [34], «Тепер це війна Трампа. Чому зараз – переломний момент для України» (липень 2025 р.) [35], «Чи піде Київ на поступки. До яких наслідків це може призвести» (грудень 2025 р.) [23], «Третя світова війна Путіна. Як Трамп загрозить з повним лузером» (квітень 2026 р.) [19] авторка критично оцінює ізоляціоністські тенденції у США. Вона вважає, що ослаблення американської підтримки України може призвести до стратегічного посилення Росії та руйнування трансатлантичної єдності.

У контексті аналізу спроб адміністрації Д. Трампа нав'язати Україні невідгукну угоду з Росією на російських умовах, Д. Френсіс згадала про своє перебування у Києві в 1993 р., коли в українському парламенті велися дебати про доцільність/недоцільність передачі Москві третього за розміром ядерного арсеналу у світі. На думку експерти, поступившись Росії своїм ядерним

арсеналом, Україна зробила свою «найбільшу геополітичну помилку ХХ століття» [23]. «Позбавивши Україну ядерної зброї, Клінтон сподівався зробити світ безпечнішим – але в підсумку досяг протилежного результату. Трамп сподівається зупинити війну, одночасно укладаючи вигідні угоди з Росією, але в підсумку світ знову стане більш небезпечним. Він намагається залякати Київ і знімає відповідальність з Путіна – і такий підхід не приносить результатів. Путін відчуває свою всюдозволеність...», – наголосила Д. Френсіс, застерігаючи США від помилкових рішень щодо Росії.

Як бачимо, геополітична концепція Д. Френсіс базується на кількох взаємопов'язаних положеннях: 1) російсько-українська війна є частиною глобального конфлікту між демократіями та авторитарними режимами; 2) Росія прагне ревізії міжнародного порядку і відновлення імперського статусу; 3) Захід тривалий час недооцінював масштаби російської загрози; 4) перемога України є критично важливою для безпеки Європи та збереження сучасної системи міжнародних відносин.

Однією з наскрізних тем публіцистики Д. Френсіс є трактування російсько-української війни як війни *геноцидного типу*, спрямованої не лише на окупацію територій, а й на знищення української нації як політичної, культурної та історичної спільноти. Авторка неодноразово наголошувала, що російська агресія має екзистенційний характер і поєднує військове насильство, масові вбивства цивільного населення, депортації, енергетичний терор та системну дегуманізацію українців. Так, у статті «Поворотний момент вже близько. У чому Путін виявляє ознаки слабкості» (червень 2022 р.) Д. Френсіс зазначила: «Історія покаже, що Володимир Путін програв війну Україні ще до її початку, коли у липні 2021 року опублікував своє есе «Про історичну єдність росіян та українців», у якій заперечував легітимність української нації. Це було оголошення геноциду, а не війни...» [24]. Крім віри у перемогу України, експертка, по-суті, задекларувала свою переконаність у геноцидних намірах російського режиму щодо українців. Через три роки у статті «Росія програє. І ось чому» (вересень 2025 р.) Д. Френсіс провела пряму паралель між політикою гітлерівського і путінського режимів, які «розв'язали геноцидні війни з метою стерти народи, ідентичності та цілі нації» [15]. Безумовно, вже у цьому фрагменті війна Росії проти України трактується як спроба знищення не лише державності, а самого існування українців як окремого народу.

Особливу увагу Д. Френсіс приділила ідеологічним засадам російської агресії. Ще у травні 2022 р. вона наголосила на тому, що війна Росії проти України є «неспровокованим нападом на безневинних», який заснований на «на перекрученій історії та середньовічному садизмі» [32]. На її думку, Кремль веде війну не лише проти української державності, а й проти самої можливості існування незалежної української ідентичності. У статті «Це третя світова війна. Яку тактику обрав Путін і що його може зупинити» (листопад 2023 р.) вона наголосила, що Росія прагне ревізії міжнародного порядку та відновлення імперської моделі домінування [21].

Розгортаючи свої міркування з приводу ідеологічного підґрунтя геноцидної війни, у Д. Френсіс статті «Релігія на службі Путіна. Як церква стала зброєю у війні Росії» (грудень 2022 р.) проаналізувала роль патріарха Кирила у легітимації російського насильства. Авторка писала: «Кирило є довіреною особою Путіна та публічно використовує підконтрольну йому Російську православну церкву як зброю, а також за допомогою свого морального авторитету підтримує жорстокий кремлівський геноцид. У квітні він видав директиву російським солдатам про те, що «ваше завдання – стерти український народ з землі»» [25]. У цьому експертка слушно побачила спробу посилити ідеологічне обґрунтування геноцидної війни за допомогою залучення релігійного авторитету церкви.

У своїх аналітичних текстах Д. Френсіс вказувала на практику дегуманізації українців у російському політичному та пропагандистському дискурсі. Авторка систематично підкреслювала, що російська пропаганда заперечує існування українців як окремого народу, представляючи Україну як штучне утворення. Саме ця дегуманізація, на її думку, створює ідеологічне підґрунтя для масового насильства. У статті «Росія програє. І ось чому» вона, перефразувавши слова німецького генерала Ф. Паулюса у роки Другої світової війни, наголосила, що В. Путін веде війну «проти самого існування інших народів». Як зауважила Д. Френсіс: «Путін діє з геноцидними цілями, а українці швидше помруть, ніж опиняться під п'ятою Росії» [15].

Слід відзначити, що Д. Френсіс також неодноразово зверталася до теми масових убивств цивільного населення на окупованих територіях України. Хоча у багатьох її колонках воєнні злочини росіян у Бучі, Ізюмі чи Маріуполі згадуються не як окремий предмет аналізу, а як елемент загальної характеристики російської війни, авторка використовує ці події як докази системного характеру російського терору. Пишучи про посилення підтримки України з боку Європи, Д. Френсіс зазначила: «Зрештою, мало хто вірить, що російський геноцид українців закінчиться» [26]. У статті «У Зеленського є лише два варіанти» вона фактично пов'язує дипломатичне затягування

війни з продовженням масового насильства проти цивільного населення, при цьому відкрито вживає поняття «геноцидна війна» [41]. Вона наголошує, що такі затягування ведуть до подальших вбивств, гвалтувань і грабунку Росією українців.

Крім того, у багатьох статтях Д. Френсіс підкреслювала, що російська армія систематично використовує стратегію знищення цивільної інфраструктури. Вона трактує удари по енергосистемі, житлових кварталах, лікарнях і школах як спробу зробити життя українців нестерпним. У статті «Найвразливіше місце енергосистеми РФ» авторка, аналізуючи російсько-українське протистояння в енергетичній сфері, наголошує, що Москва від початку вторгнення свідомо використовувала енергетичний терор проти мирного населення [27]. Безумовно, така стратегія Росії спрямована на створення умов життя, які можуть призвести до часткового фізичного знищення групи людей, а це, як відомо, є одним із критеріїв геноциду відповідно до Конвенції ООН 1948 р. На жаль, у публікаціях Д. Френсіс майже не згадується проблема депортації українських дітей на окупованих Росією територіях України.

Водночас у текстах Д. Френсіс простежується також думка про колоніальний характер російської політики щодо України. Авторка підкреслила, що Кремль традиційно ставився до української культури з презирством і прагнув її асимілювати. У вже згаданій статті «Росія програє. І ось чому» вона зазначає, що українці у своєму минулому пережили «презирство Росії до їхньої культури, а тепер і її бажання заново завоювати їх» [15]. Тож сучасна війна розглядається нею як продовження тривалої імперської політики придушення української національної самобутності.

Важливе місце у публіцистиці Даян Френсіс займають *прогнози щодо перебігу російсько-української війни*, а також перспектив політичного режиму В. Путіна та майбутнього Російської Федерації. Аналізуючи військові, економічні й політичні процеси, авторка послідовно відстоює думку про стратегічну поразку Росії, наголосивши, що війна поступово перетворюється для Кремля на фактор внутрішньої дестабілізації, економічного виснаження та деградації державної системи.

Від початку повномасштабної війни Д. Френсіс переконливо висловлювала думку про неможливість довгострокової перемоги Росії у війні на виснаження. У статті «Росія програє. І ось чому» вона стверджувала, що стратегічна перевага України полягає не лише у високій мотивації суспільства, а й у підтримці Заходу та технологічній адаптивності української армії. Авторка навела позицію військового історика Філіппса О'Браєна, який зазначав, що Росія програє війну на виснаження, тоді як Україна не перебуває на межі колапсу. Далі експертка, навівши аргументи економічного характеру, процитувала висновок згаданого історик: «Саме тому Росія, а не Україна, програє виснажливу війну...» [15]. На думку авторки, Кремль не здатний витримати тривалого економічного та технологічного протистояння із сукупним потенціалом США, Європейського Союзу та українського військово-промислового комплексу.

Безумовно, Д. Френсіс значну увагу приділяла економічній слабкості Росії. У статті «У Росії скоро закінчатся гроші. Як працюють санкції проти РФ» (липень 2023 р.) вона наголосила, що російська економіка критично залежить від експорту енергоносіїв і поступово втрачає фінансову стійкість під впливом міжнародних санкцій [22]. Авторка підкреслила, що Кремль змушений використовувати резервні фонди та переводити економіку на воєнні рейки, що створює ризики довготривалої структурної кризи. У статті «Москва у штопорі. Що чекає на економіку Росії в найближчому майбутньому» Д. Френсіс наголосила, що зниження цін на нафту та скорочення експортних доходів створюють для Росії особливо небезпечну ситуацію, оскільки її бюджетна модель побудована на надприбутках від енергоресурсів [31].

Подібні оцінки містяться у статті «Кремль у пастці. У чому нещодавно зізнався Путін» (квітень 2023 р.), де авторка звертає увагу на те, що навіть офіційна риторика Кремля почала визнавати серйозні економічні труднощі [16]. На її думку, санкційний тиск має накопичувальний ефект і поступово підриває не лише фінансову стабільність Росії, а й здатність режиму підтримувати соціальну лояльність населення. У листопад 2025 р. Д. Френсіс вела мову про деградацію російської енергетичної системи. Проаналізувавши українські удари по російській енергетичній інфраструктурі, експертка наголосила, що війна поступово руйнує ключове джерело геополітичного впливу Кремля – експорт енергоресурсів [27]. Авторка підкреслила, що російська енергетика стає дедалі менш захищеною, а її інфраструктура – все більш вразливішою до українських ударів.

Слід відзначити, що Д. Френсіс доволі часто веде мову про ознаки внутрішньої політичної кризи Росії. У статті «Росія рухається до повномасштабної кризи. Що робить Путін» вона наголосила, що війна спричинила загострення конфліктів між різними групами російських еліт. На її думку, затяжна війна, зростання втрат та економічні проблеми поступово підривають

легітимність режиму навіть серед частини політичного класу та силових структур [37]. Одним із найважливіших проявів внутрішньої нестабільності Д. Френсіс вважала заколот Євгена Пригожина. У статті «Смерть Пригожина. Що очікує на Росію і Путіна» вона трактує подію літа 2023 р. як свідчення ерозії російської системи влади. Сам факт появи озброєного виступу проти Кремля продемонстрував слабкість державних інституцій та руйнування міфу про повний контроль Путіна над політичною системою. Згідно з Д. Френсіс, ліквідація Є. Пригожина не усунула причин конфлікту, а лише тимчасово приховала боротьбу між військовими, спецслужбами та олігархічними угрупованнями [39].

Крім того, Д. Френсіс також звернула увагу на проблему міжетнічних та регіональних суперечностей усередині Росії. У липня 2023 р. авторка наголосила, що війна посилює відцентрові тенденції у національних республіках Російської Федерації, припустивши, що Чечня може вийти зі складу країни. Авторка припускає, що ослаблення центральної влади може стати каталізатором нового етапу дезінтеграції Російської Федерації: «Путін почав несправедливий геноцид проти України, яка тепер пожирає економіку і майбутнє Росії як федерації» [17]. Подібні прогнози містяться в статті «На Росію чекає крах. На які країни розпадеться РФ і коли це станеться». У цій публікації Д. Френсіс провела історичні паралелі з 1917 та 1991 роками, наголосивши, що російські імперські проєкти неодноразово завершувалися внутрішнім колапсом. «Незважаючи на те, що демонтаж Росії здається складним і страшним завданням, розпад Російської Федерації був би довгоочікуваною подією. Очевидно, що світу стало б краще, якби жажлива диктатура Москви більше не контролювала десяту частину всієї суші на Землі і ядерний арсенал. Але Захід не готовий до можливості розпаду Росії, а йому слід було б до цього підготуватися. Ця перспектива зовсім не абсурдна. Вона неминуча» [38], – відзначила Д. Френсіс. На її думку, поразка у війні проти України може спричинити масштабну політичну трансформацію Росії або навіть розпад федеративної держави.

Загальний же прогноз Д. Френсіс не змінювався впродовж 2022–2026 р. Експертка вважає, що Росія не здатна досягти стратегічної перемоги. В одній зі статей авторка зауважила: «Путін не зможе врегулювати цю війну, тому що його змістять» [15]. По-суті, авторка пов'язує перспективу завершення війни не лише з військовими процесами, а й із внутрішньою трансформацією самої Росії.

Висновки. Отже, публіцистика Д. Френсіс 2022–2026 рр. презентує цікаву й непересічну авторську геополітичну концепцію російсько-української війни, у межах якої агресія Росії трактується не як локальний конфлікт, а як складова глобального протистояння між демократичним Заходом та ревізіоністськими авторитарними режимами. Авторка послідовно характеризувала Росію як неоімперську державу, що прагне ревізії міжнародного порядку, відновлення сфери впливу та руйнування системи європейської безпеки. У її інтерпретації Україна постає ключовим елементом безпеки Європи та цивілізаційним бар'єром проти експансії авторитаризму. Важливе місце у працях Д. Френсіс займало трактування російської агресії як війни геноцидного типу. Вона неодноразово наголошувала на запереченні російським керівництвом права українців на окреме існування, використанні дегуманізаційної риторики, масовому насильстві щодо цивільного населення, ударах по критичній інфраструктурі та прагненні знищити українську ідентичність. Особливу увагу авторка приділяла ідеологічним засадам російської агресії, проводячи паралелі між політикою В. Путіна та тоталітарними практиками ХХ ст. У прогностичному вимірі Д. Френсіс послідовно відстоювала тезу про стратегічну поразку Росії. На її думку, війна спричиняє економічне виснаження Росії, деградацію енергетичної системи, посилення внутрішньоелітних конфліктів та міжетнічних суперечностей.

Фінансування. Стаття публікується в рамках виконання гранту Президента України докторам наук (до 45 років включно) для проведення наукових досліджень і розробок (Розпорядження Президента України від 27.11.2025 року № 131/2025-рп) на тему: «Війна Росії проти України: геноцидні практики» (реєстраційний номер 2025.02/0022).

Список літератури

1. Галів М., Ільницький В. Характер сучасної російсько-української війни (2014–2023): вітчизняний історіографічний дискурс. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. 2023. Вип. 13/55. С. 47–73.
2. Галів М., Карпенко О. Викрадення українських дітей російськими окупантами (2022–2024): за матеріалами вітчизняних мас-медіа. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*, 2024. Спецвипуск. С. 62–76. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.5>
3. Галів М., Ільницький В., Карпенко О. Проблема геноциду Росії щодо українців в українських засобах масової інформації (2022–2024). *Новітня доба*. 2024. Вип. 12. С. 75–96.
4. Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 5–33.

5. Ільницький В., Старка В., Галів М. Російська пропаганда як елемент підготовки до збройної агресії проти України. *Український історичний журнал*. 2022. Вип. 5. С. 43–55.
6. Ільницький В. Організаційні, нормативні та концептуальні засади політики пам'яті України щодо сучасної російсько-української війни. *Вісь Європи*. 2025. Вип. 6. С. 197–214. DOI: <https://doi.org/10.69550/3041-1467.6.326258>.
7. Ільницький В., Тельвак В., Талалай Ю. Сучасна російсько-українська війна на шпальтах «The British Army Review» (2022–2024). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2024. Спецвипуск. С. 130–146. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.12>.
8. Ільницький В., Царик Р. Матеріально-культурні аспекти увічнення пам'яті українських захисників і захисниць під час російсько-української війни (2014–2024). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2024. № 2. С. 105–116. DOI: <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2024-2-105-116>.
9. Ільницький В., Царик Р. Пізнавально-інформаційні та виховні заходи щодо ушанування пам'яті учасників і жертв російсько-української війни (2014 – 2024). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 81. С. 4–13. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/81-2-1>.
10. Ільницький В., Царик Р. Формування історико-меморіального наративу сучасної російсько-української війни. *Українські історичні студії*. 2025. Вип. 17(59). С. 213–224. DOI: <https://doi.org/10.24919/3083-6158.17/59.23>.
11. Лисенко О. Феноменологія війни Росії проти України як об'єкт гуманітарних досліджень (за матеріалами доповіді на засіданні Президії НАНУ 25 травня 2022 р.). *Вісник Національної академії наук України*. 2022. Вип. 7. С. 85–98.
12. Медвідь О. Польська преса про початок українсько-російської війни: за матеріалами газети «Wyboreza.pl» (квітень–серпень 2014). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*. Riga: Baltija Publishing, 2022. С. 599–603.
13. Офіційний Ю. Сучасна російсько-українська війна (за матеріалами газети «The New York Times» 2013–2017 років). Ужгород: РІК-У, 2018. 312 с.
14. Ситник О., Зубкович О. Переосмислення витоків російсько-української війни початку ХХІ століття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2024. Спецвипуск. С. 9–17. DOI: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.spec.1>.
15. Френсіс Д. (03.09.2025). Росія програє. І ось чому. *NV*. URL: <https://cutt.ly/1yrRQIGW>.
16. Френсіс Д. (04.04.2023). Кремль у пастці. У чому нещодавно зізнався Путін. *NV*. URL: <https://cutt.ly/lyrRWvX7>.
17. Френсіс Д. (07.07.2023). «Ніж у спину» Путіна. Чому варто спостерігати зараз за Чечнею. *NV*. URL: <https://cutt.ly/EyrRWIpG>.
18. Френсіс Д. (08.05.2022). Світ став небезпечнішим. Чи застосує Путін ядерну зброю? *NV*. URL: <https://cutt.ly/cyrRWBOx>.
19. Френсіс Д. (09.04.2026). Третя світова війна Путіна. Як Трамп заграє з повним лузером. *NV*. URL: <https://cutt.ly/EyrREySk>.
20. Френсіс Д. (10.03.2023). У Росії можуть закінчитися гроші? Наскільки ефективно працюють санкції. *NV*. URL: <https://cutt.ly/hyrREv59>.
21. Френсіс Д. (10.11.2023). Це третя світова війна. Яку тактику обрав Путін і що його може зупинити. *NV*. URL: <https://cutt.ly/JyrREAx7>.
22. Френсіс Д. (11.07.2023). У Росії скоро закінчатся гроші. Як працюють санкції проти РФ. *NV*. URL: <https://cutt.ly/2yrRRr1o>.
23. Френсіс Д. (13.12.2025). Чи піде Київ на поступки. До яких наслідків це може призвести. *NV*. URL: <https://cutt.ly/SyrRRjbm>.
24. Френсіс Д. (15.06.2022). Поворотний момент вже близько. У чому Путін виявляє ознаки слабкості. *NV*. URL: <https://cutt.ly/HyrRRT9U>.
25. Френсіс Д. (16.12.2022). Релігія на службі Путіна. Як церква стала зброєю у війні Росії. *NV*. URL: <https://cutt.ly/NyrRRHc0>.
26. Френсіс Д. (17.01.2024). Це єдиний спосіб. Завдяки чому Україна перемає Росію. *NV*. URL: <https://cutt.ly/pyrRR3AM>.
27. Френсіс Д. (17.11.2025). Уся енергосистема Росії може бути миттєво паралізована. *NV*. URL: <https://cutt.ly/3yrRTpVd>.
28. Френсіс Д. (19.05.2024). Путін завдав удару у відповідь. Що на шахівниці у лідера Кремля. *NV*. URL: <https://cutt.ly/JyrRTzB5>.
- 28a. Френсіс Д. (19.10.2022). Путін загострив війну та роздмухав ядерну загрозу. Що з цього вийде?. *NV*. URL: <https://cutt.ly/cyrRTTds>.
29. Френсіс Д. (2.05.2023). Серійний вбивця на чолі поліції. Як виключити Росію з ООН. *NV*. URL: <https://cutt.ly/ZyrRTRCg>.
30. Френсіс Д. (22.01.2024). Європа посилює військову підтримку України. Що змінилося? *NV*. URL: <https://cutt.ly/1yrRYwd9>.
31. Френсіс Д. (24.03.2023). Москва у штопорі. Що чекає на економіку Росії в найближчому майбутньому. *NV*. URL: <https://cutt.ly/tyrRYsX1>.
32. Френсіс Д. (24.05.2022). Путін не заслуговує на пощаду. У чому помиляється Захід. *NV*. URL: <https://cutt.ly/DyrRYcP8>.
33. Френсіс Д. (24.06.2025). Це небезпечний момент для всього світу. *NV*. URL: <https://cutt.ly/syrRYIse>.
34. Френсіс Д. (26.02.2025). Зрада України та Європи – це тільки початок. У чому полягає план Трампа. *NV*. URL: <https://cutt.ly/PyrRUqvU>.
35. Френсіс Д. (28.07.2025). Тепер це війна Трампа. Чому зараз – переломний момент для України. *NV*. URL: <https://cutt.ly/byrRUBnB>.
36. Френсіс Д. (28.09.2022). Путін подвоює ставки. Що буде далі?. *NV*. URL: <https://cutt.ly/ByrRUA4W>.
37. Френсіс Д. (3.09.2023). Росія рухається до повномасштабної кризи. Що робить Путін. *NV*. URL: <https://cutt.ly/qyrRUBkz>.
38. Френсіс Д. (30.06.2023). Росія мчить до свого краху. На які держави може розпастися РФ. *NV*. URL: <https://cutt.ly/byrRIqbb>.
39. Френсіс Д. (30.08.2023). Хто замовив Пригожина і що буде з Росією. *NV*. URL: <https://cutt.ly/nyrRIai2>.

40. Френсіс Д. (30.09.2025). Світ просто змирився? Як Росія паралізувала роботу ООН, НАТО та ЄС. *NV*. URL: <https://cutt.ly/QyrRlZBt>.
41. Френсіс Д. (6.02.2026). У Зеленського є лише два варіанти. *NV*. URL: <https://cutt.ly/YyrRIYjC>.
42. Френсіс Д. (9.04.2024). Щойно Росія похитнеться. До чого готується Китай. *NV*. URL: <https://cutt.ly/EyrRIZIZ>.
43. Якубова Л. Рашизм. Звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.
44. Bufacchi V. War crimes in Ukraine: is Putin responsible? *Journal of Political Power*. 2023. Vol. 16. P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1080/2158379X.2022.2105495>.
45. Ilnytskyi V., Telvak V. Ukraine Under the Conditions of the Second Year of Existential War in Analysts' Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *East European Historical Bulletin*. 2024. Vol. 31. P. 218–237. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.31.306344>.
46. Ioffe Y. The Right to Family Reunification of Children Seeking International Protection under the Convention on the Rights of the Child: Misplaced Reliance on Travaux? *International Journal of Refugee Law*. 2022. Vol. 34, Iss. 2. P. 215–240. DOI: <https://doi.org/10.1093/ijrl/eeac034>.
47. Ioffe Y. Forcibly Transferring Ukrainian Children to the Russian Federation: A Genocide? *Journal of Genocide Research*. 2023. Vol. 25. P. 315–351. DOI: <https://doi.org/10.1080/14623528.2023.2228085>.
48. Masnenko V., Telvak V. V., Yanyshyn B., Telvak V. P. Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the “wild field” to Russian occupation. *Analele Universității din Craiova. Istorie*. 2021. Vol. 26/2. P. 101–114.
49. Sytnyk J., Sytnyk O. Ukrainian National Identity in Donetsk Region: Problems and Development Trends from the End of the XIX – to the Beginning of the XXI Century. *Culture and History*. 2021. Vol. 1. P. 31–38.
50. Telvak V., Ilnytskyi V. A Year of Existential War in Analytical Reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *East European Historical Bulletin*. 2023. Vol. 27. P. 249–258. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058X.27.281552>.
51. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects scientific monograph. Riga: Baltija Publishing, 2022. 1421 p.

References

1. Haliv, M., & Ilnytskyi, V. (2023). The character of the modern Russian-Ukrainian war (2014–2023): Domestic historiographical discourse. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia [Problems of Humanities: Collection of Scientific Papers of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History Series]*, 13(55), 47–73 [in Ukrainian].
2. Haliv, M., & Karpenko, O. (2024). Abduction of Ukrainian children by Russian occupiers (2022–2024): Based on domestic mass media materials. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriya Istoriia [Problems of Humanities. History Series]*, Special issue, 62–76 [in Ukrainian].
3. Haliv, M., Ilnytskyi, V., & Karpenko, O. (2024). The issue of Russia's genocide against Ukrainians in Ukrainian mass media (2022–2024). *Novitnia doba [Modern Era]*, 12, 75–96 [in Ukrainian].
4. Hrytsiuk, V., & Lysenko, O. (2023). The war of the Russian Federation against Ukraine: Military, international legal, geopolitical and economic dimensions. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 5–33 [in Ukrainian].
5. Ilnytskyi, V., Starka, V., & Haliv, M. (2022). Russian propaganda as an element of preparation for armed aggression against Ukraine. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 5, 43–55 [in Ukrainian].
6. Ilnytskyi, V. (2025). Organizational, normative and conceptual foundations of Ukraine's memory policy regarding the modern Russian-Ukrainian war. *Vis Yevropy [Axis of Europe]*, 6, 197–214 [in Ukrainian].
7. Ilnytskyi, V., Telvak, V., & Talalai, Yu. (2024). The modern Russian-Ukrainian war on the pages of “The British Army Review” (2022–2024). *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia [Problems of Humanities: Collection of Scientific Papers of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. History Series]*, Special issue, 130–146 [in Ukrainian].
8. Ilnytskyi, V., & Tsaryk, R. (2024a). Material and cultural aspects of commemorating Ukrainian defenders during the Russian-Ukrainian war (2014–2024). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Historical Sciences Series]*, 2, 105–116 [in Ukrainian].
9. Ilnytskyi, V., & Tsaryk, R. (2024b). Educational, informational and commemorative measures regarding the memory of participants and victims of the Russian-Ukrainian war (2014–2024). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of Humanities]*, 81(2), 4–13 [in Ukrainian].
10. Ilnytskyi, V., & Tsaryk, R. (2025). Formation of the historical-memorial narrative of the modern Russian-Ukrainian war. *Ukrainski istorychni studii [Ukrainian Historical Studies]*, 17, 213–224 [in Ukrainian].
11. Lysenko, O. Ye. (2022). Phenomenology of Russia's war against Ukraine as an object of humanitarian research (Based on the report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine on May 25, 2022). *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine]*, 7, 85–98 [in Ukrainian].
12. Medvid, O. (2022). The Polish press on the beginning of the Ukrainian-Russian war: Based on materials from the newspaper “Wyborcza.pl” (April–August 2014). *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): Historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*, 599–603. Baltija Publishing [in Ukrainian].
13. Ofitsynskyi, Yu. (2018). The modern Russian–Ukrainian war (based on materials from *The New York Times*, 2013–2017). Uzhhorod [in Ukrainian].
14. Sytnyk, O., & Zubkovych, O. (2024). [Rethinking the origins of the Russian-Ukrainian war at the beginning of the 21st century]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoriia – [Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University]*, Special issue, 9–17 [in Ukrainian].
15. Francis, D. (2025, September 3). Russia will lose. And here is why. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/1yrRQIGW> [in Ukrainian].
16. Francis, D. (2023, April 4). The Kremlin is trapped. What Putin recently admitted. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/1yrRWvX7> [in Ukrainian].

17. Francis, D. (2023, July 7). “A knife in Putin’s back.” Why Chechnya should be watched now. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/EyrRWIpG> [in Ukrainian].
18. Francis, D. (2022, May 8). The world has become more dangerous. Will Putin use nuclear weapons? *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/cyrRWBOx> [in Ukrainian].
19. Francis, D. (2026, April 9). Putin’s Third World War. How Trump is playing along with a complete loser. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/EyrREySk> [in Ukrainian].
20. Francis, D. (2023, March 10). Could Russia run out of money? How effective are sanctions? *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/hyrREV59> [in Ukrainian].
21. Francis, D. (2023, November 10). This is the Third World War. What tactics Putin has chosen and what can stop him. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/JyrREAx7> [in Ukrainian].
22. Francis, D. (2023, July 11). Russia will soon run out of money. How sanctions against the Russian Federation work. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/2yrRRr1o> [in Ukrainian].
23. Francis, D. (2025, December 13). Will Kyiv make concessions? What consequences may this lead to? *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/SyrRRjbm> [in Ukrainian].
24. Francis, D. (2022, June 15). The turning point is near. How Putin is showing signs of weakness. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/HyrRRT9U> [in Ukrainian].
25. Francis, D. (2022, December 16). Religion in Putin’s service. How the church became a weapon in Russia’s war. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/NyrRRHc0> [in Ukrainian].
26. Francis, D. (2024, January 17). This is the only way. What will help Ukraine defeat Russia. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/pyrRR3AM> [in Ukrainian].
27. Francis, D. (2025, November 17). Russia’s entire energy system could be instantly paralyzed. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/3yrRTpVd> [in Ukrainian].
28. Francis, D. (2024, May 19). Putin struck back. What is on the Kremlin leader’s chessboard. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/JyrRTzB5> [in Ukrainian].
29. Francis, D. (2023, May 2). A serial killer at the head of the police. How to expel Russia from the UN. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/ZyrRTCRg> [in Ukrainian].
30. Francis, D. (2024, January 22). Europe is strengthening military support for Ukraine. What has changed? *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/1yrRYwd9> [in Ukrainian].
31. Francis, D. (2023, March 24). Moscow is in a tailspin. What awaits the Russian economy in the near future. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/tyrRYsX1> [in Ukrainian].
32. Francis, D. (2022, May 24). Putin does not deserve mercy. What the West is wrong about. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/DyrRYcP8> [in Ukrainian].
33. Francis, D. (2022, June 24). This is a dangerous moment for the whole world. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/syrRYIse> [in Ukrainian].
34. Francis, D. (2025, February 26). The betrayal of Ukraine and Europe is only the beginning. What Trump’s plan consists of. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/PyrRUqvU> [in Ukrainian].
35. Francis, D. (2025, July 28). Now this is Trump’s war. Why this is a turning point for Ukraine. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/byrRUbnB> [in Ukrainian].
36. Francis, D. (2022, September 28). Putin is doubling the stakes. What happens next? *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/ByrRUA4W> [in Ukrainian].
37. Francis, D. (2023, September 3). Russia is moving toward a full-scale crisis. What Putin is doing. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/qyrRUBkz> [in Ukrainian].
38. Francis, D. (2023, June 30). Russia is rushing toward its collapse. Into which states the Russian Federation may disintegrate. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/byrRIqbb> [in Ukrainian].
39. Francis, D. (2023, August 30). Who ordered Prigozhin’s death and what will happen to Russia. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/nyrRIai2> [in Ukrainian].
40. Francis, D. (2025, September 30). Has the world simply accepted it? How Russia paralyzed the work of the UN, NATO, and the EU. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/QyrRIzBt> [in Ukrainian].
41. Francis, D. (2026, February 6). Zelensky has only two options. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/YyrRIYjC> [in Ukrainian].
42. Francis, D. (2024, April 9). As soon as Russia falters. What China is preparing for. *NV*. Retrieved from: <https://cutt.ly/EyrRIZIZ> [in Ukrainian].
43. Yakubova, L. (2023). Ruscism. Beast from the abyss. *Akademperiodyka* [in Ukrainian].
44. Bufacchi, V. (2023). War crimes in Ukraine: Is Putin responsible? *Journal of Political Power*, 16, 1–6.
45. Ilnytskyi, V., & Telvak, V. (2024). Ukraine under the conditions of the second year of existential war in analysts’ reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoieuropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 31, 218–237.
46. Ioffe, Y. (2022). The right to family reunification of children seeking international protection under the Convention on the Rights of the Child: Misplaced reliance on travaux? *International Journal of Refugee Law*, 34, 215–240.
47. Ioffe, Y. (2023). Forcibly transferring Ukrainian children to the Russian Federation: A genocide? *Journal of Genocide Research*, 25, 315–351.
48. Masnenko, V., Telvak, V. V., Yanyshyn, B. & Telvak, V. P. (2021). Identity transformation of the Ukrainian Donbas: from the “wild field” to Russian occupation. *Analele Universității din Craiova. Istorie*, XXVI, 2 (40), 101–114.
49. Sytnyk, J., Sytnyk, O. (2021). Ukrainian National Identity in Donetsk Region: Problems and Development Trends from the End of the XIX – to the Beginning of the XXI Century. *Culture and History*, 1, 31–38.
50. Telvak, V., & Ilnytskyi, V. (2023). A year of existential war in analytical reflections of the Warsaw Centre for Eastern Studies. *Skhidnoieuropeyskyi Istorychnyi Visnyk [East European Historical Bulletin]*, 27, 249–258.
51. The Russian-Ukrainian war (2014–2022): Historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects scientific monograph. (2022). Baltija Publishing.

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України,
професор Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: masnenko@ukr.net

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Віталій ТЕЛЬВАК

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна,
e-mail: telvak1@yahoo.com

Образ Тараса Шевченка у мнемонічному просторі російсько-української війни: об'єкт маніпуляцій агресорів vs символ спротиву окупантам

Анотація. Мета статті – проаналізувати яке місце займає образ Тараса Шевченка в мнемонічному просторі, який функціонує в умовах російсько-української війни, як агресор маніпулює ним при реалізації геноцидної політики, водночас як цей образ слугує символом і каталізатором українського спротиву окупантам. **Методологія дослідження** базується на полідисциплінарному підході із залученням теоретичних та методологічних засад *memory studies*, соціальної та інтелектуальної історії, методу фреймового моделювання пантеону героїв. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано залучення мнемонічного образу Тараса Шевченка для реалізації історичної політики в умовах російсько-української війни. Виявлено принципові відмінності у мнемонічних акціях держави-агресора РФ та України. **Висновки.** В умова російської агресії проти України, відбулася актуалізація образу Тараса Шевченка як духовного батька української нації. Цілком прогнозованими були й дії протиборчих сторін. Російські агресори намагалися нівелювати його націєтворчий консолідуючий потенціал шляхом нищення різних меморіальних об'єктів, пов'язаних з іменем Кобзаря, або доволі примітивного «привласнення», маргіналізації постаті як малозначимого компоненту російського простору. Натомість, для українського сторони образ Кобзаря відіграє мобілізуючу роль як активного символу спротиву окупантам. Слугує каталізатором протестних акцій, підпілля на ТОТ, натхненням для бійців на фронті та українських громадян на вільній території України. При цьому цей мнемонічний образ наповнюється найрізноманітнішими сенсами, які цілеспрямовано працюють на перемогу над ворогом.

Ключові слова: національний пантеон, мнемонічний простір, політика пам'яті, Тарас Шевченко, мнемонічний образ, національний пророк, російсько-українська війна, агресія, окупація, символ опору.

Vitalii MASNENKO

Doctor of Historical Sciences, Head of the Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>, e-mail: masnenko@ukr.net

Vitalii TELVAK

Doctor of Historical Sciences, Professor at Department of World History and Special Historical Disciplines, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>, e-mail: telvak1@yahoo.com

THE IMAGE OF TARAS SHEVCHENKO IN THE MNEMONIC SPACE OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR: AN OBJECT OF MANIPULATIONS BY AGGRESSORS VS A SYMBOL OF RESISTANCE TO THE OCCUPANTS

Abstract. The purpose of the article is to analyse the place occupied by the image of Taras Shevchenko in the mnemonic space that functions in the conditions of the Russian-Ukrainian war, how the aggressor manipulates it in the implementation of genocide policy, and at the same time how this image serves as a symbol and catalyst for Ukrainian resistance to the occupiers. **The research methodology** is based on a multidisciplinary approach involving the theoretical and methodological principles of memory studies, social and intellectual history, and the method of frame modelling of the pantheon of heroes. **Scientific novelty.** For the first time, the use of the mnemonic image of Taras Shevchenko for the implementation of historical policy in the conditions of the Russian-Ukrainian war is analysed. Fundamental differences have been identified in the mnemonic actions of the aggressor state of the Russian Federation and Ukraine. **Conclusions.** In the context of Russian aggression against Ukraine, the image of Taras Shevchenko as the spiritual father of the Ukrainian nation was actualized. The actions of the opposing sides were also quite predictable. The Russian aggressors tried to level his nation-building consolidating potential by destroying memorial objects associated with the name of the Kobzar, or by a rather primitive «appropriation» as an insignificant component of the Russian space. On the other hand, for the Ukrainian

side, the image of the Kobzar plays a mobilizing role as an active symbol of resistance to the occupiers. It serves as a catalyst for protest actions, the underground movement on the temporarily occupied territories, and an inspiration for fighters on the front and Ukrainian citizens on the free territory of Ukraine. At the same time, this mnemonic image is filled with a variety of meanings that purposefully work towards victory over the enemy.

Keywords: *national pantheon, mnemonic space, politics of memory, Taras Shevchenko, mnemonic image, national prophet, Russian-Ukrainian war, aggression, occupation, symbol of resistance.*

Постановка проблеми. Тарас Шевченко – національний пророк, символ волелюбності та нескореності української нації, боротьби багатьох поколінь українців за свободу та незалежність. Як «духовний батько нації» Шевченко – це базовий образ, центральна постать процесу національного відродження, української ідентичності, зрозумілий для всіх українців на всіх українських землях. Він так чи інакше актуалізується в усі кризові моменти нової української історії. Його думки постають у нових контекстах, митці знаходять явища співзвучні явища сучасної культури. Не випадково видатні українські інтелектуали початку ХХ ст. наголошували на його основоположному місці у національному пантеоні, яка постаті що єднала українство. Так, Михайло Грушевський писав: «Він є святим прапором нашої національної одності, одним із найвизначніших символів української спільності, одноцільності України й українського життя, – одноцільного незважаючи на державні, церковні і всякі інші межі» [1, с. 3]. Суголосні думки висловлював і Вячеслав Липинський: «Великий Геній України, синтез її національного життя по обох боках старого Дніпра – Шевченко» [2, с. 403]. Націєтворчий образ Шевченка формувався не тільки, і не стільки в інтелектуальному середовищі, а й передовсім у найширшій масовій opinio. Цілком можна погодитися із думкою сучасного культуролога О. Гриценка: «Культ Шевченка ставав ключовим складником національного розвитку, стрижнем новосформованої української «громадянської релігії», каталізатором процесів кристалізації національної свідомості» [3, с. 124].

Постать Тараса Шевченка у ХХ ст. здобула й світового визнання. Про це, зокрема, свідчить кількість пам'ятників Кобзареві у різних країнах світу. Від Бразилії до Китаю їх майже 1400. Однак більшість монументів Шевченку розташовані в Україні – 1256. Загалом, в 2017 р., згідно з державним реєстром, в Україні зафіксовано 10967 топонімів, названих на честь Т. Шевченка. Серед них: 1 місто, 145 сіл, 2 селища міського типу, 9 селищ. Відповідно у кожному місті є, принаймні, один чи нерідко декілька топонімів, названих іменем Кобзаря – це вулиці, провулки, площі, проспекти, бульвари, майдани, сквери та парки. Серед регіонів на першому місці за кількістю «шевченківських» назв є Київська область із 799 топонімами, не враховуючи 11 назв у самому Києві. Водночас у Криму, Севастополі, Донецькій [4] та Луганській областях, які першими стали об'єктами російської агресії, нараховувалося найменше «місць пам'яті», пов'язаних з Шевченком. На останньому місці – Автономна Республіка Крим із 96 назвами, не враховуючи ще однієї назви у Севастополі. Вочевидь така ситуація слугує своєрідним маркером слабких місць у поширенні української ідентичності.

Імперська Росія, як царська, радянська, так і сучасна, повсякчас намагалася у різний спосіб нівелювати націєтворчий потенціал шевченкового образу. Ще до початку воєнної агресії, у межах «гібридної війни» проти України здійснювалися активні спроби роздмухати шевченкофобію руками московських «агентів впливу» в Україні. Найбільш відомі приклади такої інтелектуальної диверсії – тексти О. Бузини («Вурдалак Тарас Шевченко: Интеллектуальный триллер. Киев: Прометей, 2000. 126 с.»), «Вурдалак Тарас Шевченко, или Поддельный Кобзарь. Киев: Арий, 2009. 288 с.») та Н. Грекова, К. Деревянка, Г. Боброва («Тарас Шевченко – крестный отец украинского национализма. Луганск: Виртуал реальность, 2005 268 с.»). На жаль, на той час українське суспільство, не говорячи вже про державні інституції, досить мляво відреагувало на такі зухвалі імперські виклики. Найадекватнішу протидію продемонстрували лише окремі інтелектуали, зокрема І. Дзюба [5] та відомий шевченкознавець В. Пахаренко [6]. Останній поставив точний діагноз продуцентів «гібридної війни»: «Автори практично відверто зізнаються, що ненавидять націю, серед якої живуть, ненавидять остільки, оскільки вона є неповторна, самодостатня і прагне самостійності, оскільки вона є Україною, а не Малоросією – блідою копією Великоросії. Через те й скеровують вістря свого гніву саме проти Шевченка – духовного батька України» [6, с. 9].

Російська агресія проти України 2014 р., особливо повномасштабне вторгнення 2022 р., коли нова Російська імперія вкотре намагається знищити все українське, розпочали новий етап екзистенційного протистояння в епіцентрі якого знову перебуває постать Тараса Шевченка. Цьому й присвячено нашу статтю. Отже, **мета** дослідження – проаналізувати, яке місце займає образ Тараса Шевченка в мнемонічному просторі, що функціонує в умовах російсько-української війни,

як агресор маніпулює ним при реалізації геноцидної політики, водночас як цей образ слугує символом і каталізатором українського спротиву окупантам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Академічне осмислення заявленої наукової проблеми тільки розпочинається, що визначає піонерний характер цієї статті. На нинішній час маємо лише журналістські публікації, які документують приклади звернення до постаті Кобзаря в українському спротиві агресії [7; 8] та популярні екскурси культу Шевченка в умовах війни [9]. Варто згадати, що автори вже оприлюднювали результати дослідження на Міжнародній (43-й) науковій шевченківській конференції «Тарас Шевченко і сучасна суспільно-культурна ситуація», присвячена 210-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка (Черкаси, квітень 2024 р.), під час гостьових лекцій у Лодзькому університеті (березень 2025 р.) та Одеському національному університеті ім. І. Мечнікова (жовтень 2025 р.).

Виклад основного матеріалу. З огляду на те, що Шевченко є символом українськості, він викликає хронічну ненависть серед прихильників «єдиної і неподільної Росії». Це наочно продемонстровано в умовах нової мнемонічної ситуації, яка склалася від початку російської збройної агресії 2014 р., особливо – повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. Нова якість пам'яттєвого простору зумовлена появою тимчасово окупованих українських територій, на яких залишилися українські громадяни, які стали жертвами – заручниками окупантів. Як показує практика, основною метою Російської Федерації на захоплених теренах є знищення України як цілісності, яке передбачає першочергове винищення українців як носіїв певної ідентичності. Відтак це екзистенційна війна для України. Втім і в усвідомленні путінського режиму на політичній карті світу не може бути двох незалежних країн – Росії і України. Подібно до українців, росіяни також уявляють почату ними війну як екзистенційну для себе, про що В. Путін неодноразово твердив у своїх статтях і на що тривалий час не звертали увагу на Заході. Він прямо наголошував: або Україна буде в складі Росії або Росії не буде взагалі. Адже в його розумінні Росія може існувати лише як імперія.

Реалізуючи імперські плани з руйнування української ідентичності, на окупованих територіях, згідно з опублікованою 20 березня 2024 р. доповіддю Управління ООН з прав людини, Російська Федерація створила «задушливу атмосферу страху». Її проявом є тотальний психологічний тиск на наших громадян, який супроводжується постійною загрозою для їхнього фізичного існування. Доказом останнього є створені в найкращих традиціях сталінського режиму численні катівні, які масово виявляються на деокупованих територіях, як також десятки тисяч схоплених на вулицях сіл і міст українських громадян, які були страчені у позасудовому порядку або пропали безвісти. Верховний комісар ООН з прав людини Фолькер Тюрк з цього приводу заявив: «Дії Російської Федерації розірвали соціальну тканину спільнот та залишили окремих людей в ізоляції, що має глибокі та довгострокові наслідки для українського суспільства загалом». У його доповіді також наголошується, що різнопланові зусилля Росії, спрямовані на придушення проявів української ідентичності, торкнулися й українських дітей. Серед іншого, Російська Федерація замінила українську навчальну програму у школах на російську та запровадила підручники з наративами, покликаними заперечити існування України, виправдати збройний напад на неї, вихвалити саму окупацію українських земель. Окупанти також вербують дітей до мілітаризованих молодіжних груп, щоб прищепити їм «російський патріотизм». Все це має на меті докорінну зміну свідомості та ментальності українських дітей, що є ще одним військовим злочином.

Такі, по суті геноцидні дії російського агресора були зафіксовані й у підсумкових висновках Управління верховного комісара ООН з прав людини за лютий 2026 р. Зокрема, з порушенням норм законів окупації окупаційна влада Російської Федерації на окупованій території України вчиняла наступне: повністю запровадила системи державного управління, правоохоронних органів, судочинства, адміністрації та освіти Російської Федерації; примушувала мешканців отримувати громадянство Російської Федерації; піддавала мешканців примусовій мобілізації та пропаганді з метою залучення до лав Збройних сил Російської Федерації; конфісковувала приватну власність; позбавляла дітей можливості здобувати українську освіту українською мовою; піддавала дітей російсько-патріотичному вихованню, мілітаризації та пропаганді війни; примусово переміщувала дітей у межах окупованої території або депортувала їх до Російської Федерації [10, с. 4].

Поборюючи українську ідентичність, агресор планомірно зачищає на окупованих територіях український культурний простір, знищуючи місця пам'яті українців та представників національних меншин, а серед останніх найбільше кримських татар. Доходить до такого блюзнірства, коли цілеспрямовано нищать пам'ятники жертвам Голодомору, серед яких були люди різних народів

Фото 1

Фото 2

Фото 3

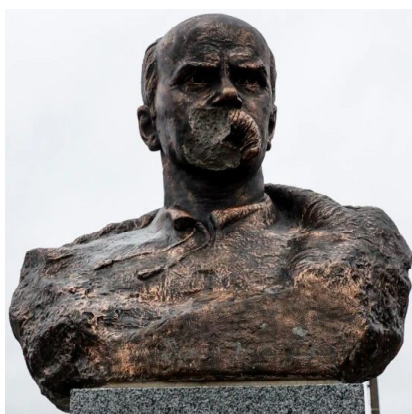

Фото 4

Фото 5

Фото 6

Фото 7

багатонаціональної радянської імперії. Також окупати планомірно змінюють назви української топоніміки. Знищуючи українську ідентичність, агресор сьогодні повсюдно повертає старі комуністичні назви, які вже були вилучені під час декомунізації. Приміром, в медіа окупантів обговорюється ідея повернення Маріуполю назви Жданов. З огляду на таку політику, українські культурологи стверджують, що з боку росіян ця війна – не тільки геноцид, а й омніцид, бо вони прагнуть знищити все, що пов'язано з Україною.

Практики знищення

Найбільш «популярним» культурним об'єктом для нищення агресором стали місця пам'яті, які пов'язані з Тарасом Шевченком. Тож як виглядає сьогодні боротьба з Шевченком? Передусім, це фізичне нищення пам'ятників і пам'ятних місць на окупованих землях, а також на тих територіях, де проходили воєнні дії і які на деякий час вдалося зайняти агресору. Тут промовистим класичним прикладом є прострілений пам'ятник Шевченку в Бородянці (фото № 1, 2). При цьому відзначимо, що в Шевченка стріляли тричі – два постріли в голову, а один на рівні серця. Обрані

окупантами місця не випадкові – після деокупації Київщини в катівнях було віднайдено чимало жертв позасудових злочинів, які отримали смертельні поранення за такою схемою – два в голову, а один у серце. Тому розстріляне погруддя Кобзаря у Бородянці – це промовиста пам'ятка огидних злочинів російських військових, які, окупувавши Київщину, перетворили міста і селища на пекло.

Поряд із Київщиною, «розстріляні» пам'ятники Шевченка бачимо і в інших окупованих росіянами регіонах. Так, наприкінці березня 2022 р., під час окупації с. Мартинівка Парафіївської громади, що на півдні Чернігівщини, російські військові розстріляли погруддя Шевченка (фото № 3). Подібну ситуацію бачимо і у випадку пам'ятника Шевченку в місті Мар'їнка Покровського району Донецької області, коли рашисти промовисто цілили кулями поетові в уста (фото № 4). В свою чергу, в Циркунах на Харківщині російський МТ-ЛБ цілеспрямовано атакував пам'ятник Шевченку, але затримавшись за цією руйнівною роботою став легкою ціллю для українських захисників і був ними знищений (фото № 5). Подібні акти вандалізму стосовно пам'ятників Шевченку бачимо і в Авдіївці на Донеччині, Куп'янську на Харківщині (фото № 6), Дергачах на Харківщині (фото № 7), Маріуполі та в багатьох інших містах і селах України, куди прийшов окупант. Такі дії є частиною воєнного урбіциду скерованого на знищення українських міст, не тільки фізично, але й духовно.

Разом із актами вандалізму, росіяни на захоплених українських територіях послідовно усувають з публічного простору пам'ятники Шевченку. Тут для прикладу згадаємо одну з центральних площ у Мелітополі (фото № 8), з якої окупаційна адміністрація демонтувала 13 січня 2023 р. пам'ятник Тарасу Шевченку, по-блюзнірськи посилаючись на начебто побажання місцевих жителів. На його місце вони поставили символ власної присутності – стелу так званого «міста воїнської слави», яку увінчує двоголовий орел (фото № 9). Таким чином можемо зробити висновок, що сучасні російські агресори вбачають у Шевченкові чималу небезпеку. Для них це вже не «другорядний поетик», що писав про селян, як стверджує частина московських пропагандистів. Це один із тих, хто створив Україну такою, якою вона є – Україну, яка чинить спротив.

Поряд із пам'ятниками Шевченку, рашисти на окупованих територіях послідовно усувають з публічного простору й інші згадки про нього. За свідченням керівника українського підпілля на Луганщині у 2014 р., голови Луганської обласної об'єднання «Просвіта», викладача Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка, головного редактора журналу «Бахмутський шлях» історика Володимира Семистяги, з 2014 р. в ОРДЛО нищили усе українське, а ворогом номер один тут оголошено саме Тараса Шевченка. Відповідно заклади освіти, науки, культури, які мали його ім'я, перейменовано або ліквідовано. Першочерговий удар спрямували на Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. Його перейменовано на Луганський державний педагогічний університет так званої ЛНР. Узasadнюючи це рішення щодо Кобзаря, чиновники тамтешнього «міністерства освіти» заявили, що вони «прямують назад до СРСР», тобто йдуть у минуле, і не мають права виховувати студентську молодь так, як це робилося в незалежній Україні, зокрема на прикладах життя і творчості Шевченка. З огляду на таку настанову, на вході в університет 22 липня 2020 р. знесений барельєф Шевченка, такі ж барельєфи знищено і всередині приміщення. А з Українсько-Канадського центру вивезено у невідомому напрямку дереворит Шевченка роботи визначного українського скульптора, художника, заслуженого діяча мистецтв Миколи Щербакова. У Луганську місцева окупаційна

Фото 8

Фото 9

Фото 10

Фото 13

Фото 11

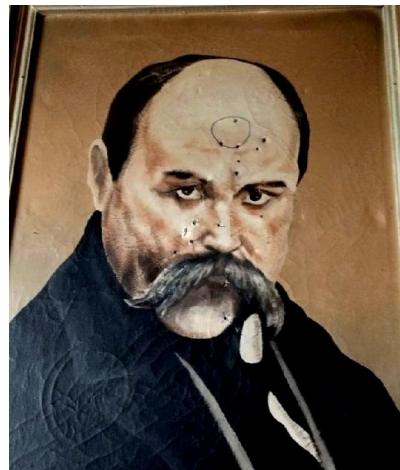

Фото 12

Фото 15

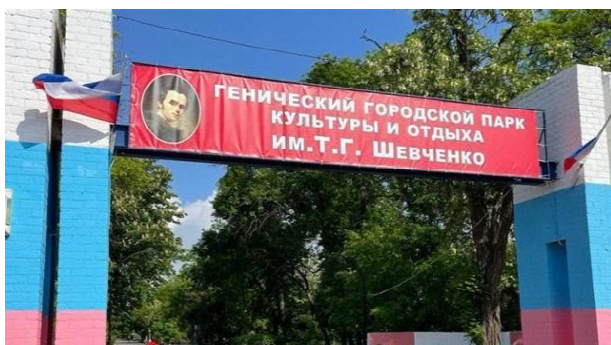

Фото 14

Фото 16

адміністрація в своїх нормативних документах популяризує тезу, що Шевченко – «націоналіст-бандерівець, який зробив усе, аби в Україні процвітали націоналістичні погляди» [11; 12].

Наведена цитата пояснює ініціативу окупаційної місцевої адміністрації Луганська з демонтажу пам'ятника Шевченку у центрі міста. Він був встановлений у 1998 р. й вважається пам'яткою монументального мистецтва місцевого значення й місцем, де раніше відбувалися акції патріотичної громадськості Луганщини (фото № 10). Автор монумента – скульптор Іван Чумак. Свою ідею окупаційна адміністрація маніпулятивно узаasadнила «бажанням» самих місцевих мешканців, які нібито вважають, що українському поету «не місце в центрі Луганська». Реалізуючи цю ініціативу, так звана «експертна комісія» запропонувала перенести пам'ятник у сквер Дружби. Водночас окупаційна

адміністрація зробила опитування у Telegram-каналі окупаційної адміністрації. За його результатами, більшість користувачів (53%) висловили бажання, щоб пам'ятник таки залишився.

Зважаючи на такі результати анонімного Телеграм-опитування, окупанти заявили, що вони «не збираються воювати з пам'ятниками», як це начебто робить Україна. Відтак вони вирішили «привласнити» постать Шевченка, карикатурно створюючи російські контексти його життя і творчості, про що у наступному викладі. Таким чином, попри те, що з моменту захоплення Луганська росіянами місцеві чиновники та колаборанти неодноразово висували пропозиції знести пам'ятник або замінити його, наразі ніхто так і не реалізував цю ідею.

Поряд із знищеннями чи усуненням монументів Шевченку, окупанти також змагаються з його портретами. Так, у мережу потрапили фото зі створеного бойовиками тирю в окупованому на той час Слов'янську, в якому вони вправлялися у влучності прострілів саме на портреті Шевченка (фото № 11). Іншим подібним прикладом може бути портрет Шевченка зі школи на Харківщині (фото № 12). Поряд із цим, російський окупант воює зі словом Кобзаря. Так, Інтернет облетіло фото, зроблене в липні 2015 р. Володимиром Регешом, розвідником батальйону Добровільного українського корпусу «Правий сектор» із позивним «Санта». Зайшовши у місцеву бібліотеку звільненого тоді селища Піски під Донецьком він виявив розстріляний «Кобзар». За його свідченням, з усієї бібліотеки простреленою виявилася тільки ця книга.

Практики привласнення

У тих українських регіонах, де не вдалося усунути пам'ятники Шевченку через бойкот таких ініціатив з боку місцевого населення, боротьба з поетом на окупованих територіях відбувається в інший спосіб. Йдеться про спроби привласнити образ Кобзаря шляхом того, щоб наперекір здоровому глузду зробити його російським поетом і вписати в російські наративи. Так, у тимчасово окупованому Луганську на згадуваному щойно пам'ятнику Тарасу Шевченку ще в грудні 2022 р. росіяни встановили табличку, в якій атестували його «російським поетом» (фото № 13).

Подібною була логіка російської адміністрації і в окупованому Генічеську. Так, її представники залишили назву центральному міському парку імені Тараса Шевченка, що є улюбленим місцем для відпочинку містян. Водночас, з огляду на те, що в цій локації традиційно проходять пропагандистські акції, агресори пофарбували вхід у парк у кольори російського триколу та повісили агітаційний банер (фото № 14). Це загарбники в своєму звіті назвали реконструкцією парку.

Іншою практикою культурного привласнення Шевченка є відповідне маніпулятивне конструювання його біографії у шкільних підручниках. Наприклад, після деокупації Харківського регіону у с. Глушківка співробітники обласної прокуратури знайшли та вилучили російські підручники для різних класів і плакати із портретом Тараса Шевченка (фото № 15). Ці підручники були датовані періодом окупації. В них московська пропаганда «приписала» українського поета до російських діячів. Так, на російськомовному плакаті портрет Кобзаря супроводжується написом: «Дневник вёл на русском языке». Шевченко на цій агітці фігурує як уродженець Київської губернії, тобто поет регіонального рівня. Відповідно до змісту, школяр має знати про українського поета лише те, що він вів щоденник російською мовою, а з кріпосної неволі його викупив російський художник Карл Брюллов, зібравши для цього кошти під час лотереї з продажу портрета пензля російського поета Василя Жуковського. Отже, пропагандисти майже дослівно відтворили ідеологічний конструкт В. Путіна із сумнозвісної статті «Про історичну єдність росіян та українців»: «Вірші Тараса Шевченка створені українською мовою, а проза – переважно російською. Книги Миколи Гоголя, патріота Росії, уродженця Полтавщини, написані російською мовою, сповнені малоросійських народних висловів та фольклорних мотивів. Як можна поділити цю спадщину між Росією та Україною? І навіщо це робити?» [13, с. 8].

Ще однією практикою привласнення Шевченка є фальшива опіка над його пам'ятниками і прилеглою них територією. Прикладом може бути Маріуполь, де російські окупанти разом із створеною ними «Юнармією» підлітків провели суботник біля пам'ятника Шевченку. Вони показово прибрали листя, після чого вийшли із заявою, що на відміну від українців, вони дбають про українські пам'ятники, а не демонтують їх [14]. Насправді ж російські окупанти ще влітку 2022 р. демонтували пам'ятник героям, які загинули, захищаючи Україну. Трохи пізніше вони демонтували пам'ятник жертвам Голодомору та політичних репресій. Цинічність цього вчинку полягає в тому, що тисячі маріупольців були невинно засуджені та розстріляні під час сталінських репресій, а десятки тисяч людей померло від Голодомору в Маріупольському районі. Хоча, на думку рашистів, вони не варті пам'яті. Прикметно, що на місці цього меморіалу окупанти встановили пам'ятник Олександрі Невському.

Символ опору

Незважаючи на запекле поборювання чи спроби привласнення, на тимчасово окупованих територіях саме Шевченко виступає потужним символом опору російській окупації. Таку традицію ми можемо простежити ще від часу окупації Криму. Йдеться насамперед про події, пов'язані з парком імені Шевченка у Сімферополі, в якому стоїть найбільший на півострові пам'ятник Кобзареві. Від перших днів окупації це місце стало знаковим для тих, хто боровся і бореться за український Крим. Так, вже 2 березня 2014 р. біля згаданого пам'ятника зібрався перший мітинг під назвою «Крим проти окупації і за мир». Його учасники рішуче вимагали, щоб російські військові покинули Крим (фото № 16). За результатами акції, було прийнято рішення про створення Всекримської української ради для захисту українців у Криму, яку очолив Андрій Щекун. Відзначимо, що проукраїнські налаштовані кримчани зосередилися біля пам'ятника Шевченку ще й з огляду на ту обставину, що площа біля Ради Міністрів Криму і Верховної Ради на той час вже були заблоковані окупантами. Окрім того, як розповідає учасниця мітингу, представниця Українського культурного центру Олена Попова, пам'ятник Шевченку – місце символічне для патріотичних кримчан. Відтак протести біля пам'ятника продовжувалися і в наступні дні аж до 9 березня, коли відзначали 200 років з дня народження Шевченка (фото № 17). Розуміючи небезпеку консолідації українців, окупаційні силовіки 9 березня перед початком мітингів арештували координаторів акції Андрія Щекуна та Анатолія Ковальського [15].

Незважаючи на переслідування, і після окупації Криму проукраїнські громадяни продовжували збиратися біля пам'ятника Шевченкові, роблячи це зазвичай у Шевченківські дні чи на День Незалежності України. Так, День незалежності в 2014 р. в Криму перетворився на справжнє полювання на проукраїнських громадян. Того дня в Сімферополі спостерігалася особливо велика кількість силовиків, які патрулювали місто. Показово, що найбільш посилений патруль виставили саме в парку імені Шевченка. Активісти, які брали участь у покладанні квітів, повідомляли, що їм не дозволяли підійти до погруддя поета, мало не хапали за руки й дали тільки швидко покласти квіти. Як стало відомо згодом, у куцах у парку Шевченка напоготові стояв водомет: вочевидь, готувався силовий розгін демонстрації. Активістка Олена Попова так описує 24 серпня 2014 р. – перший після окупації Криму День Незалежності України. «Десять 10–15 людей було. І там був реальний вишкіл полісменів, які стояли шеренгою перед пам'ятником, щоб не можна було туди вільно підійти. І всіх, хто приходив, пропускали по одному. Один підійшов – квіти поклав, відійшов», – свідчить вона. 24 лютого 2022 р., у перший день повномасштабного вторгнення, до пам'ятника вийшли лише двоє людей, згадує Олена, що свідчить про розмах жорсткого придушення проукраїнських настроїв на півострові.

З огляду на таку культовість пам'ятника Шевченку у Сімферополі для патріотичної громади півострова, окупанти неодноразово зондували настрої громадськості на предмет його усунення з громадського простору. Так, один із лідерів кримських монархістів, журналіст газети «Новый Крым» Олексій Васильєв запропонував знести пам'ятник «вурдалакові» Шевченкові у Сімферополі, а замість нього встановити пам'ятник публіцистові-українофобові О. Бузині як символ «усіх полеглих у боротьбі з українським нацизмом».

Обговорення долі пам'ятника Шевченку в Сімферополі отримало продовження в медіа окупантів і в наступні роки. Так, у жовтні 2017 р. у виданні «Крымская правда» з'явився матеріал про т. зв. «міжнародний з'їзд представників українських діаспор», який відбувся у Криму напередодні. Прес-реліз події було супроводжено різким коментарем співробітниці редакції Валентини Васильєвої. «Скажіть: а нащо нам Тарас Шевченко? Нащо нам парк його імені, кінотеатр, жахливий пам'ятник, який нам приперли бандерівці з Галичини?» – патетично запитувала вона. Далі пропагандистка доводила, що «ідол» Кобзаря був створений «більшовиками спільно з українськими націоналістами», а справжній Шевченко, за визначенням вже згаданого «чудового київського письменника» Бузини, був «посереднім художником, таким собі поетом, пияком і жахливим русофобом, який при цьому думав і писав прозу російською мовою». При цьому Васильєва заявила, що «є чудова частина Великої Росії під назвою Малоросія (Україна), яка має свої фольклор, традиції та одну з нами історію, а все інше – від лукавого», і додала, що чверть століття її газета «Кримська правда» «боролася з клятим українством» [16].

Відзначимо, що емоції окупаційної влади стосовно пам'ятника Шевченку в Сімферополі не вщухають і по сьогодні, а місцева влада й надалі обговорює варіанти знешкодження його консолідаційного впливу на проукраїнську спільноту півострова. Так, на початку березня 2025 р., за кілька днів до 211 річниці з дня народження Кобзаря окупанти у Криму повідомили про закриття парку імені Шевченка у Сімферополі на реконструкцію.

Підпілля

Українське підпілля на тимчасово окупованих територіях заслуговує на ретельне дослідження. Проте, зважаючи на питання безпеки такі студії можливі тільки після деокупації та завершення війни. Тому на цей час обмежимося інформацією лише з відкритих джерел. Однак і цей первинний огляд засвідчує, що українці які чинили опір окупантам, надихалися саме шевченковим образом і шевченковим словом.

Підпільний рух на Луганщині, який започаткували у березні-квітні 2014 р. викладачі, студенти й випускники університету ім. Тараса Шевченка отримав назву «Луганці-Шевченківці». Очолював організацію, згаданий вище, Володимир Семистяга. До складу організації входив колишній народний депутат, ексголова обласної державної адміністрації Геннадій Фоменко, колишній народний депутат СРСР Микола Козирев. Підпільники об'єднувалися в окремі групи: економічну, пропагандистську, бойову. Учасники останньої, під керівництвом Олександра Пантелєєва, здійснили кілька диверсій проти окупантів: обстріляли приміщення захопленої держадміністрації, знищили кулеметно-гарматне гніздо на території пивзаводу, яке прикривало міст через Луганку на Кам'яний Брід тощо. На жаль, багато підпільників були заарештовані окупантами, у тому числі й В.Ф. Семистяга (пізніше йому вдалося втекти з під варти, помер 29 вересня 2024 р. на вільній території у Вишгороді) [17; 18].

Поряд із постаттю Шевченка, героями руху опору стали і персонажі його творів, взяті з української демонології. Зокрема, на початку 2023 р. в окупованому Мелітополі виник жіночий рух опору «Зла Мавка». Відтак звернення до цього образу української культури стало спротивом засиллю російського впливу на окупованих територіях. «Зла Мавка» – це ненасильницький рух опору, заснований трьома українками, мотивованими боротьбою з російською окупацією після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну. На їхнє переконання, оскільки на тимчасово окупованих територіях російська пропаганда досягає неабиякого масштабу, виникає потреба протиставляти їй проукраїнські наративи й правдиві новини про ситуацію в інших регіонах. На початку своєї діяльності учасниці «Злої Мавки» розповсюджували інформаційні листівки з патріотичними посланнями і розміщували їх у полі зору окупантів. Паралельно в телеграм-каналі «Злі Мавки» ділилися новинами про різні акції, висвітлювали їх перебіг і результати. Партизанки залишали газети від «Злої Мавки» з добіркою щотижневих новин з різних українських областей у людних місцях – парках, скверах і будинках. Вони закликали співгромадян передавати ці видання за принципом «прочитав сам – передай іншому» сусідам, близьким, знайомим, аби поширювати інформацію про російські злочини та успіхи українських військ.

Прикметно, що в інформаційній діяльності руху «Зла Мавка» помітне місце займає творчість Кобзаря. Так, жінки розповсюджують брошури, листівки, газети, плакати із його відомими волелюбними закликами, які спрямовують для інформаційної протидії окупантам. Так, у тимчасово окупованому Криму у 2025 р. активістки руху опору роздавали «валентинки» з рядками з віршів Шевченка (фото № 18). Про це вони повідомили на своїй сторінці у Телеграмі: «Сімферополь, Севастополь, Бахчисарай, Керч – скрізь рядки з віршів Тараса Шевченка, які нагадують, що боротьба триває». 9 березня 2026 р. ще один громадський рух спротиву «Жовта Стрічка» провів акцію на тимчасово окупованих територіях України, у тому числі в Криму. Активісти процитували відомі рядки з поетичної збірки Шевченка «Кобзар». Акцію провели у Сімферополі, Алушті та Севастополі [19].

Протягом останніх років російської агресії до постаті Шевченка як символу українського опору додаються й інші питомо українські культурні символи. Серед них найбільшу популярність здобула літера «І», яку нерідко використовують як символ унікальності української мови, а в

Фото 17

Фото 18

Фото 19

Фото 20

Фото 21

Фото 22

Фото 23

Фото 24

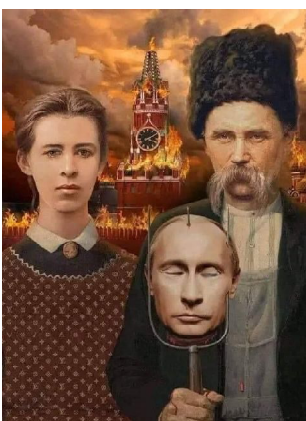

Фото 25

Фото 26

сучасних умовах і опору окупації. Наприклад, мережею поширилися фото вулиць і споруд у Маріуполі, що були покриті знаками «І». Зокрема, біля пам'ятника Тарасу Шевченку також з'явилася намальована крейдою літера «І» [20].

Образ Шевченка на фронті

Особливе значення образ Шевченка як символу спротиву рашизму має на фронті. Тут спостерігаємо безліч прикладів поєднання візуальних та вербальних практик його застосування для посилення української ідентичності, яка слугує духовною опорою в екстремальних умовах. Класичним прикладом Шевченка як символу звільнення від окупації стали відомі відео та фото з Балаклії, що на Харківщині. Вони зафіксували історичний момент звільнення українськими військовими цього міста у вересні 2022 р. Воїни ЗСУ зняли з білборда російський агітаційний плакат «Мы с Россией один народ», під яким увесь час окупації був портрет Шевченка й уривок із поеми «Кавказ», у якому Кобзар засуджував війну Російської імперії й оспівував боротьбу народів за свободу.

*Борітеся – поборете!
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!* [21].

Звільняючи наші терени, українські військові також з особливим пієтетом ставляться до віднайдених на руїнах шкіл та бібліотек портретів і творів Шевченка. Український Інтернет облетіло фото виданого 106 років тому раритетного примірника «Кобзаря», який українські військові знайшли в розтрощеному будинку в Бахмуті (фото № 19). Це фото набуло популярності з огляду на те, що знахідка трапилася саме 9 березня – у день народження поета.

Важливо, що українські воїни намагаються творчо переосмислити шевченкову спадщину відповідно до сучасних воєнних реалій. Показовим прикладом такого підходу – видання 2020 р. «Шевченко Т. Г. Кобзар : фронтовий кобзар». Художнє оформлення – авторства воїна-добровольця, заслуженого діяча мистецтв України Сергія Пущенка. Крім поетичних творів класика української літератури, видання містить оригінальні мистецькі фотоілюстрації – десятки колажів на теми російсько-української війни (її у книжці названо «Вітчизняною національно-визвольною війною з російськими окупантами») [22]. 3 березня 2022 р. С. Пущенко загинув у бою з окупантами на Київщині. Друге розширення видання «Фронтового Кобзаря» 15 травня 2025 р. було презентовано на Чернечій горі в Каневі.

Фото 27

З ініціативи Миколи Томенка, засновника Фонду «Рідна країна», автора проєкту «Твій Шевченко» та за підтримки Всеукраїнської Аграрної Ради з'явилося видання «Воюючий Шевченко: мала світоглядна книжка українського воїна», яке поширюється у військових підрозділах, і має велику популярність, особливо не передовій. Містить передмову М. Томенка «Тарас Шевченко як батько української нації» і вибрані поезії Кобзаря [23]. 2025 р. у черкаському видавництві Ю. Чабаненко вийшло друге видання, накладом 10 тис. примірників.

Публічний простір: акції, плакати, мему

Образ Шевченка-борця став постійною константою в українському публічному просторі. Так, у березні 2022 р. розпочалася загальнонаціональна акція «Шевченко закликає, Україна перемагає!» [24], покликана підняти український дух та волю до спротиву, мобілізувати як українців, так і весь світ на боротьбу з рашизмом. Сотні відомих людей, політиків, лідерів громадської думки, військових, усіх українців, публічно читали слово Кобзаря та надихалися ним. Також згадаємо, що на плакатах останніх років Шевченка «переодягнули» із шапки й козуха у сучасну військову форму, озброїли сучасною зброєю (фото № 20, 21, 22). Українці в соціальних мережах продукують масу антиокупаційних мемів з його постаттю (фото № 23, 24, 25, 26) [7; 8].

З огляду на те, що Шевченко визнається окупантами символом українського опору, а його пам'ятники є об'єктами спрямованого вандалізму з боку adeptів «руського мира», прифронтові громади намагаються захистити їх від руйнівних впливів війни. Наприклад, в березні 2022 р. комунальники та волонтери укріпили пам'ятник Тарасу Шевченку у Харкові, який є одним із найкращих зразків монументальної Шевченкіани у світі (фото № 27). Володимир Чистилін, координатор Харківського Євромайдану зазначив, що у Другу світову війну харків'яни так само його зберігали: коли німці захотіли підірвати пам'ятник, то містяни не дали це зробити. Він наголосив: «Це була дійсно народна ініціатива, це символ Харкова. Для нас Тарас – символ спротиву» [25].

Висновки. В умовах російської агресії проти України, відбулася потужна актуалізація образу Тараса Шевченка як духовного батька української нації. Цілком прогнозованими були й мнемонічні дії протиборчих сторін. Російські агресори намагалися нівелювати його націєтворчий консолідуєчий потенціал шляхом нищення меморіальних об'єктів, пов'язаних з іменем Кобзаря, або доволі примітивного «привласнення», маргіналізації як малозначимого компоненту російського простору. У будь-якому випадку, Шевченко розглядався як пасивний об'єкт мнемонічного маніпулювання. Натомість для української сторони образ Кобзаря виступає активним символом супротиву окупантам, як каталізатор протестних акцій, підпілля на ТОТ, натхненням для бійців на фронті та українських громадян на вільній території України. При цьому такий мнемонічний образ наповнюється найрізноманітнішими сенсами, які цілеспрямовано працюють на перемогу над ворогом.

Фінансування. Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Національний та імперський пантеони героїв як фрейми цивілізаційного розлому в умовах російсько-української війни» (номер державної реєстрації 0126U000199) МОН України. Використані у статті фото і малюнки отримані з відкритих джерел.

Список літератури

1. Грушевський М. В 48-мі роковини Шевченка. *Літературно-науковий вісник*. 1909. Кн. IV. С. 3–6.
2. Липинський В. За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. *Суспільно-політичні твори (1908–1917)* / ред. Р. Пеленський, І. Гирич, О. Проценко. Київ, 2015. Т. 1. С. 402–405.
3. Гриценко О. Духовний батько нації (Тарас Шевченко). *Герої та знаменитості в українській культурі* / О. Гриценко (ред.-упор.). Київ: УЦКД, 1999. С. 97–165.
4. Донецька Шевченкіана у датах і подіях: 1851–2014 / уклад. Т. Пішванова. Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, ТОВ «Східний видавничий дім», 2014. 176 с.
5. Дзюба І. Шевченкофобія в сучасній Україні. Київ: ВД КМА, 2006. 60 с.
6. Пахаренко В. Нігілістична стратегія в сучасному шевченкознавстві: стислий огляд. *Вісник Черкаського університету. Серія: Філологічні науки*, 2013. № 5. С. 7–11.
7. Тарас Григорович із Javelin : як українці в мережі відзначають Шевченківські дні. *Gazeta.ua*. 2022. 9 березня. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_taras-grigorovich-iz-javelin-yakukrayinci-v-merezhi-vidznachayut-sevchenkivski-dni/1074687.
8. Єрмаков І. Війна України з Росією і постать Тараса Шевченка. Виставка плакатів у Києві. *Радіо Свобода*. 2022. 21 червня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/taras-shevchenkoviyna-plakaty/31893894.html>.
9. Гордійчук М. Культ Тараса Шевченка і війна. *Історична правда*. 2022. 9 березня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/9/161040>.
10. Об'єднанні нації. Права людини. Управління верховного комісара. Чотири роки з початку повномасштабного вторгнення в Україну: ключові факти та висновки. Лютий 2026 року. URL: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2026-02/2026-02-16%20HRMMU_Four%20Years%20On_fact%20sheet%20UKR_2.pdf.
11. Чому Тарас Шевченко став ворогом № 1 для проросійського анклаву «ЛНР». *Армія інформ*. 2020. 10 серпня. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/08/chomu-taras-shevchenko-stav-vorogom-%E2%84%961-dlya-prorosijskogo-anklavu-lnr>.
12. «ЛНР» ополчилась на Тараса Шевченка. *Реальна газета*. 2020. 9 липня. URL: <https://realgazeta.com.ua/lnr-ne-ugodil-shevchenko-09-07>.
13. Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Об историческом единстве русских и украинцев. Документы*. Москва, 2023. С. 5–19.
14. Росіяни в Маріуполі заявили, що вони не руйнують пам'ятники. 2022. 15 листопада. URL: <https://www.0629.com.ua/news/3496660/rosiani-v-mariupoli-zaavili-so-voni-ne-rujnuut-pamatniki-video>.
15. Мокрушин С. «Для Росії все українське – червона ганчірка»: день народження Шевченка як символ спротиву анексії Криму. *Крим. Реалії*. 2020. 10 березня. URL: <https://ua.krymr.com/a/den-narodzhennya-shevchenka-yak-symvol-sprotivu-aneksiyi/30480204.html>.
16. Конашевич С. Історія та доля пам'ятників Шевченкові в Криму. *Голос Криму. Культура*. 2020. 6 жовтня. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/zloveshchye-symvoly-ukrainskoj-okkupatsyy-istoriia-ta-dolia-pam-iatnykiv-shevchenkovi-v-krymu>.
17. Семистяга В. На Луганщині є чимало таємних героїв, які чинили спротив російській агресії. *Урядовий кур'єр*. 2019. 25 вересня URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/volodimir-semistyaga-na-luganshini-ye-chimalo-taye>.
18. Бублик М. Таємна війна луганського історика. *Укрінформ*. 2023. 19 вересня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3763236-taemna-vijna-luganskogo-istorika.html>.
19. Букет С. Маршрут, що не відбувся: чому Шевченко так і не побачив Крим? *Голос Криму. Культура*. 2026. 24 квітня. URL: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/marshrut-shcho-ne-vidbuvsia-chomu-shevchenko-tak-i-ne-pobachyv-krym>.
20. Мигаль М. В окупованому Маріуполі партизани малюють літеру «Д» як символ спротиву. *Главком*. 2022. 5 вересня. URL: <https://glavcom.ua/country/incidents/v-okupovanomu-mariupoli-partizani-maljuut-literu-ji-jak-simvol-sprotivu-foto-873179.html>.
21. У Балаклії війни ЗСУ звільнили Шевченка від російської пропаганди про «один народ». *BBC News Україна*. 2022. 8 вересня. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=xOJ2AiNkRnQ>.
22. Шевченко Т. Кобзар: фронтовий кобзар / авт. проекту С. Пущенко. Харків: Майдан, 2020. 788 с.
23. Воюючий Шевченко: мала світоглядна книжка українського воїна / упоряд. і передм. М. Томенка. Черкаси: Видавчина Ю. Чабаненко, 2025. 116 с.
24. Загальнонаціональна акція «Шевченко закликає, Україна перемагає!». Уповноважений із захисту державної мови.

2022. 7 березня. URL: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/zagalnonacionalna-akciya-shevchenko-zaklikaye-ukrayina-peremagaye>.

25. У Харкові укріплюють пам'ятник Шевченку на захист від обстрілів. *Суспільне Харків*. 2022. 23 березня. URL: <https://suspinne.media/kharkiv/220688-u-harkovi-ukripluut-pamatnik-sevcenku-na-zahist-vid-obstriliv>.

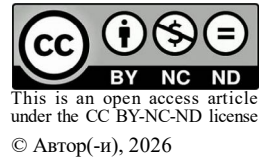
References

1. Hrushevskiy, M. (1909). On the 48th Anniversary of Shevchenko. *Literaturno-naukovy vistyky [Literary and Scientific Bulletin]*, 4, 3–6 [in Ukrainian].
2. Lypynskiy, V. (2015). What We Should Thank Volodymyr Antonovych. *Social and Political Works (1908–1917)*, 1, 402–405. Kyiv [in Ukrainian].
3. Hrytsenko, O. (1999). The Spiritual Father of the Nation (Taras Shevchenko). *Heroes and Celebrities in Ukrainian Culture*, 97–165. Kyiv [in Ukrainian].
4. Pishvanova, T. (compiled by) (2014). Donetsk Shevchenkiana in dates and events: 1851–2014. Donetsk [in Ukrainian].
5. Dzyuba, I. (2006). Shevchenkophobia in modern Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
6. Pakharenko, V. (2013). Nihilistic strategy in modern Shevchenko studies: a brief overview. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Filolohichni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Philological Sciences]*, 5, 7–11 [in Ukrainian].
7. Taras Hryhorovych from Javelin: how Ukrainians on the Internet celebrate Shevchenko Days. (2022). *Gazeta.ua*. March 9. Retrieved from: https://gazeta.ua/articles/culture/_taras-grigorovich-iz-javelin-yakukrayinci-v-merezhi-vidznachayut-sevchenkivskiy-dni/1074687 [in Ukrainian].
8. Yermakov, I. (2022). Ukraine's war with Russia and the figure of Taras Shevchenko. Poster exhibition in Kyiv. *Radio Svoboda*. June 21. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/taras-shevchenkoviyna-plakaty/31893894.html> [in Ukrainian].
9. Gordiyshuk, M. (2022). The cult of Taras Shevchenko and the war. *Historical Truth*. March 9. Retrieved from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/9/161040> [in Ukrainian].
10. United nations. Human rights. Office of the High Commissioner. (2026). Four years since the start of the full-scale invasion of Ukraine: key facts and conclusions. February. Retrieved from: https://ukraine.ohchr.org/sites/default/files/2026-02/2026-02-16%20HRMMU_Four%20Years%20On_fact%20sheet%20UKR_2.pdf [in Ukrainian].
11. Why Taras Shevchenko became enemy number 1 for the pro-Russian enclave “LPR”. (2020). *Army inform*. August 10. Retrieved from: <https://armyinform.com.ua/2020/08/chomu-taras-shevchenko-stav-vorogom-%E2%84%961-dlya-prorosijskogo-anklavu-lnr/> [in Ukrainian].
12. “LPR” rebelled against Taras Shevchenko. (2020). *Realnaya Gazeta*. July 9. Retrieved from: <https://realgazeta.com.ua/lnr-ne-ugodil-shevchenko-09-07> [in Russian].
13. Putin, V. (2023). On the historical unity of Russians and Ukrainians. *On the historical unity of Russians and Ukrainians. Documents*, 5–19. Moscow [in Russian].
14. Russians in Mariupol said that they are not destroying monuments. (2022). November 15. Retrieved from: <https://www.0629.com.ua/news/3496660/rosiani-v-mariupoli-zaavili-so-voni-ne-rujnuut-pamatniki-video> [in Ukrainian].
15. Mokrushin, S. (2020). «For Russia, everything Ukrainian is a red rag»: Shevchenko's birthday as a symbol of resistance to the annexation of Crimea. *Crimea. Realities*. March 10. Retrieved from: <https://ua.krymr.com/a/den-narodzhennya-shevchenka-yak-symvol-sprotyvu-aneksiyi/30480204.html> [in Ukrainian].
16. Konashevich, S. (2020). History and fate of monuments to Shevchenko in Crimea. *Voice of Crimea. Culture*. October 6. Retrieved from: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/zloveshchye-symvoly-ukraynskoj-okkupatsyy-istoriia-ta-dolia-pamiatnykiv-shevchenkovi-v-krymu> [in Ukrainian].
17. Semistyaga, V. (2019). There are many secret heroes in Luhansk region who resisted Russian aggression. *Uryadovyy kuryer [Government Courier]*. September 25. Retrieved from: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/volodimir-semistyagana-luganshini-ye-chimalo-taye> [in Ukrainian].
18. Bublyk, M. (2023). The Secret War of the Lugansk Historian. *Ukrinform*. September 19. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3763236-taemna-vijna-luganskogo-istorika.html> [in Ukrainian].
19. Buket, E. (2026). The Route That Never Happened: Why Did Shevchenko Never See Crimea? *Voice of Crimea. Culture*. April 24. Retrieved from: <https://culture.voicecrimea.com.ua/uk/marshrut-shcho-ne-vidbuvsia-chomu-shevchenko-taki-ne-pobachyv-krym> [in Ukrainian].
20. Mygal, M. (2022). In occupied Mariupol, partisans paint the letter “І” as a symbol of resistance. Commander-in-Chief. September 5. Retrieved from: <https://glavcom.ua/country/incidents/v-okupovanomu-mariupoli-partizani-maljuut-literu-ji-jak-simvol-sprotyvu-foto-873179.html> [in Ukrainian].
21. In Balakliya, soldiers of the Armed Forces of Ukraine freed Shevchenko from Russian propaganda about “one people”. (2022). *BBC News Ukraine*. September 8. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=xOJ2AiNkRnQ> [in Ukrainian].
22. Shevchenko, T. (2020). Kobzar: front-line kobzar (author of the project S. Pushchenko). Kharkiv [in Ukrainian].
23. Tomenko, M. (Ed.). (2025). Fighting Shevchenko: a small worldview book of a Ukrainian warrior. Cherkasy: Publishing Yu. Chabanenko [in Ukrainian].
24. Nationwide action «Shevchenko calls, Ukraine wins!». (2022). Commissioner for the Protection of the State Language. March 7. Retrieved from: <https://mova-ombudsman.gov.ua/news/zagalnonacionalna-akciya-shevchenko-zaklikayae-ukrayina-peremagaye> [in Ukrainian].
25. In Kharkiv, the Shevchenko monument is being strengthened to protect it from shelling. (2022). *Suspilne Kharkiv*. March 23. Retrieved from: <https://suspinne.media/kharkiv/220688-u-harkovi-ukripluut-pamatnik-sevcenku-na-zahist-vid-obstriliv> [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Олександр КАЛКО

аспірант кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: olexandralko@ukr.net

Привласнення української історії при формуванні військово–морських традицій у сучасній Росії

Анотація. У статті розглянуто процес привласнення української морської історії у формуванні сучасного російського міфу про себе як морську державу з давніми військово–морськими традиціями та легітимізацію територіальних претензій, з одночасним запереченням права України на окрему історичну тяглість і державність. **Мета** статті полягає у розвіннанні міфу про Росію як морську державу, деконструкції російських історичних наративів, які спрямовані не на науковий пошук, а на міфологізацію минулого з метою політичної мобілізації та обґрунтування експансіоністських дій, включно з військовою агресією. **Наукова новизна.** Досліджено процес системної апропріації української морської спадщини російською історіографією, яка виконувала функцію ідеологічного обґрунтування експансії та підризу історичної суб'єктності України. **Висновки.** Досліджена трансформація парадигми російської історіографії має чітко виражену ідеологічну функцію. По-перше, вони спрямовані на створення імперського міфу, який утверджує образ Росії як споконвічної морської держави, спадкоємиці Київської Русі, з глибокими військово–морськими традиціями. По-друге, цей міф слугує виправданню агресивної політики – легітимізації територіальних претензій, зокрема, щодо Криму, та запереченню права України на окрему історичну тяглість і державність. Отже, йдеться не про академічні суперечки, а про цілеспрямовану політику історичного привласнення. Росія використовує українську військово–морську спадщину – від морської активності Київської Русі до героїки козацьких флотилій – як інструмент гібридної війни, де історія перетворюється на поле бою. Традиції флоту стали ключовим елементом імперського міфу про Росію як морську державу. Розвінчання цього міфу означає повернення до історичної реальності – до Московії як континентального князівства, позбавленого морської ідентичності.

Ключові слова: військово–морські традиції, історичні міфи, трансформація парадигми російської історіографії, привласнення української морської спадщини, легітимізація територіальних претензій, козацькі морські походи.

Oleksandr KALKO

Postgraduate Student of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine, ORCID <https://orcid.org/0009-0006-7251-3923>, e-mail: olexandralko@ukr.net

APPROPRIATION OF UKRAINIAN HISTORY IN THE FORMATION OF NAVAL TRADITIONS IN MODERN RUSSIA

Abstract. Introduction. The article examines the process of modern Russia appropriating Ukrainian maritime history to construct a myth of itself as a naval power with ancient naval traditions and to legitimize territorial claims while simultaneously denying Ukrainian's right to distinct historical continuity and statehood. With the collapse of the Soviet Union (and before that, Russian Empire in 1917, which artificially created a common historical past, Russian historians felt the need to research their own history as a concept for the formation of the modern Russian state, separated from the other states that were previously part of the Empire. Facing difficulties in creating its own Russian historical myth attractive to the citizens and leadership of the Russian Federation, Russian historiography after 1991 demonstrates a tendency toward the systematic appropriation of the Ukrainian historical heritage. This trend is particularly evident in the context of forming naval traditions, which are in turn largely focused on heroic historical naval events. This practice is part of a broader information war, in which history is used as an instrument of ideological influence, both on its own citizens and the citizens of neighbouring states, as well as a justification for Russian aggression in the eyes of the civilized world. Russia, in forming its own naval traditions, not only actively uses the Ukrainian past to strengthen its own naval mythology but also ignores the distinctiveness and state-building heritage of Ukraine, thereby obstructing the formation of specifically Ukrainian naval traditions. **Purpose of the article.** The purpose of the study is to debunk the myth of Russia as a naval state and to expose the works of Russian researches that are aimed not at scientific reconstruction but at the mythologization of the past for the purpose of political mobilization and its using as a political tool. **The scientific novelty.** The process of the systemic appropriation of Ukrainian maritime heritage by Russian historiography, which served the function of ideologically substantiating expansion and undermining Ukraine's historical subjectivity, has been investigated stage-by-stage.

Conclusions. The investigated changes in the paradigm of Russian historiography have a clearly expressed ideological function. Firstly, they are aimed at creating an imperial myth that asserts the image of Russia as an eternal naval state, the successor to Kyivan Rus with deep naval traditions. Secondly this myth serves to justify aggressive policy - the legitimization of territorial claims, particularly concerning Crimea, and the denial of Ukrainian's right to separate historical continuity

and statehood. Thus, this is not an issue of academic disputes but a purposeful policy of historical appropriation. Russia uses the Ukrainian naval heritage – from the maritime power of Kyivan Rus to the heroic deeds of Cossack flotillas – as a tool of hybrid warfare, where hysteria transformed into a battlefield. Naval traditions have become a key element of imperial myth of Russia as a naval power. The debunking of the myth means a return to historical reality - to Moskovia, as a continental principality devoid of maritime identity. For Ukraine it's extremely important to restore the mindset of a maritime state, which historically was. This involves not only the return of forgotten pages of maritime history but also the active cultivation of new national naval traditions as a component of state continuity, security and identity.

Keywords: *naval traditions, historical myths, transformation of the paradigm of Russian historiography, appropriation of Ukrainian maritime heritage, legitimization of territorial claims, common history, Cossack maritime campaigns.*

Постановка проблеми. Предмет дослідження визначається змістом, характером та логікою подій у стосунках України та Російської Федерації (РФ) у контексті процесу формування власних історичних міфів після розпаду СРСР та набуття країнами суверенітету. З розпадом радянської імперії (а до цього – імперії Російської), зі штучно створеним спільним історичним минулим, у російських істориків виникла потреба дослідження власної історії як концепту формування сучасної російської держави, відокремленої від інших політичних об'єктів, які раніше входили до складу імперії. Маючи значні труднощі зі створенням власного історичного міфу, російська історіографія після 1991 р. демонструє стійку тенденцію до системного запозичення/привласнення української історичної спадщини. Особливо ця тенденція виявляється в контексті формування військово-морських традицій, які своєю чергою, зосереджені саме на героїчних подіях. У такий спосіб науковий пошук був замінений псевдонауковим сурогатом, по суті історичною пропагандою.

Така практика є частиною ширшої інформаційної війни, де історія використовується як інструмент ідеологічного впливу і на своїх, і на громадян сусідніх держав, і задля виправдання російської агресії в очах цивілізованого світу. Як зазначає В. В'ятрович, російська пропаганда активно використовує історичні наративи для легітимізації агресії та заперечення права України на власну історичну тяглість [1]. Вирішальне значення використання історичних міфів російською пропагандою як потужного складника інформаційної війни підтвердили вже події під час анексії Криму в 2014 р., коли понад 10 тисяч українських військових, зокрема й військових моряків, у Криму перейшли на бік Росії [2].

Росія, формуючи власні військово-морські традиції, не тільки активно використовує українське минуле для зміцнення власної міфології військово-морського флоту, але й ігнорує при цьому самотність і державницьку спадщину України, що стає на заваді формуванню військово-морських українських традицій. Водночас, саме «славні сторінки воєнної історії українського народу, вочевидь, мають об'єднувати націю на сьогоднішньому непростому етапі її існування, сприяти позбавленню комплексу меншовартості і визначити подальші, єдино правильні шляхи свого розвитку» [3, с. 5]. Це мотивує до науково обґрунтованих інтерпретацій не тільки значення національних військово-морських традицій як важливої складової бойової готовності війська, але й процесу їх формування. Завдання це комплексне й потребує глибокого аналітичного дослідження. У пропонованій розвідці розглянутий лише окремий її аспект – дослідження формування військово-морських традицій сучасної Росії за рахунок української історії від 1991 р. по теперішній час. Хоча, зважаючи, що новітня російська історія щільно прив'язана до радянської та імперської спадщини, хронологічні рамки виправдано дещо розширити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи ступінь наукового вивчення проблеми, важливо зазначити, що загальний процес запозичення української історії для формування російського історичного міфу представлений у численних публікаціях вітчизняних дослідників. Зокрема, привласнення української історичної спадщини досліджували С. Кульчицький [4], В. В'ятрович [5]. Історична апропріація військової історії України, підпорядкування її військово-морської спадщини та спроби перешкоджання у становленні національних військово-морських сил досліджувались М. Мамчаком [6] та М. Савченком [7]. Зміну парадигми у сучасних дослідженнях росіянами історії флоту та формування власних військово-морських традицій можемо простежити у публікаціях російських дослідників І. Капітанця [13], Е. Чухраєва [14], І. Хмельнова [14], А. Петрова [15] та ін.

Мета статті – проаналізувати процес привласнення української морської історії для формування військово-морських традицій Росії, з одночасним запереченням права України на створення національних військово-морських сил. Це сприятиме розвінчанню міфу про Росію як морську державу, деконструкції російських історичних наративів, спрямованих не на науковий пошук, а на міфологізацію минулого, з метою політичної мобілізації й обґрунтування експансіоністських дій, включно з військовою агресією.

Виклад основного матеріалу. Привласнення російськими істориками морської традиції України охоплюють часи від початку Русі – держави, що мала вихід до Чорного моря і здійснювала морські походи. Історично, фундаментальні засади зародження державності на теренах теперішньої України будувались навколо транзитних можливостей вільного пересування водними шляхами з Балтійського до Чорного (шлях «із варягів у греки») та Каспійського морів і навпаки. Ці можливості забезпечували як фінансово-економічний підйом шляхом торгівлі, так і воєнні переваги, внаслідок швидкого перекидання військ і логістики. Згідно думки М. Грушевського, «велике значіння для розвою Руської держави мало положення Києва над Дніпром, на великім торговім шляху, що вів із варягів у греки. Сею дорогою ішли товари з півночі на полудне, а разом ішли й воєнні сили. Руські князі, оперті на сей торговий шлях, могли вести свої походи на Візантію, як се зробив Олег у 907 р., а по нім Ігор у 941 р.» [8, с. 45]. Давньоруські дружини, що рухалися Дніпром і виходили в Чорне море, формували одну з перших морських традицій у Східній Європі [9, с. 87].

Саме ця спадщина – морські кампанії, бойове суднобудування, навігаційні знання – згодом була приписана Росією собі, коли вона почала формувати власну імперську ідентичність у XVIII ст. Попри те, що Київ був центром Русі, а південні руські землі мали прямий доступ до морів, Російська імперія нав'язала світові образ «Росії як спадкоємиці Київської Русі», витіснивши з цього наративу Україну. Московське царство у 1721 р. стало Російською імперією, запозичивши не тільки назву давньої Русі, але й поглинувши всі її історичні здобутки та традиції, зокрема морські. Позбувшись конкурента у трактуванні історії, російська історіографія в питаннях дослідження розвитку флоту відштовхувалася від реформ Петра I та створення регулярного військового флоту у 1696 р.

У військовій історіографії російських і радянських часів гору взяла російськоцентрична модель розвитку збройних сил, що вимагала підпорядковувати всі героїчні звершення українців справам розвитку і зміцнення імперії та її військової історії. По-суті це була історична колонізація військової історії України як такої, а стосовно морської історії вона замовчувалась особливо ретельно. Про окремий розвиток морської справи в Україні було заборонено й думати. Впродовж віків військовий флот на Чорному морі зображувався як створений талантом, розумом і силою виключно одного народу – російського, видатні морські десантні операції козацького флоту зображувалися як другорядна участь українців у боротьбі за вихід імперії до її споконвічних приморських земель під орудою талановитих російських воєначальників [7, с. 34–35]. У XX ст. Росія почала активно міфологізувати образ українського козацтва. Запорозькі козаки, які протягом століть були оборонцями української землі й символом волелюбства, у російській інтерпретації перетворюються на «захисників православної Русі», нерідко ототожнюючись із російськими військовими формуваннями. У церемоніях, піснях та фольклорі сучасної російської армії можна зустріти стилізовані згадки про козаків, що слугує інструментом пропаганди «єдиної історичної спадщини».

Не менш показовим є вибір історичних постатей, яких Росія намагається «переписати» під власну традицію. Наприклад, Петро Сагайдачний, знаний український гетьман і морський полководець, іноді згадується в російських джерелах як діяч, що боровся за «православну Русь», хоча його діяльність жодним чином не була скерована на зміцнення Московії. Так само і роль українців у морських походах Російської імперії або Радянського Союзу маргіналізується. Ще один яскравий приклад – Чорноморський флот. Заснований наприкінці XVIII ст., після захоплення Криму Російською імперією, він значною мірою формувався за участі українців, зокрема, колишніх козаків. Проте після розпаду Радянського Союзу й особливо після анексії Криму у 2014 р., Росія повністю привласнила історію флоту, представляючи його тільки як частину «великої російської військової слави». Роль українських моряків, командирів, інженерів – замовчується або спотворюється. Досить красномовним прикладом є й замовчування російськими істориками дій Балтійської козацької флотилії під командуванням полковника Костянтина Вовка, яка під час шведсько-польської війни розгромила шведську ескадру на рейді Пілау 31 серпня 1635 р. [10, с. 52–53]. Хоча бойовим діям саме на Балтійському морі військові історики Російської імперії, а потім Радянського Союзу приділяли досить багато уваги.

На початку 1990-х рр., коли перед російськими істориками постало завдання замінити історію СРСР новою концепцією національної історії, вони повернулися до історичної схеми М. Карамзіна і М. Погодіна, згідно з якою російська державна традиція безперервно розвивалася з IX ст., лише змінюючи столичні центри: Київ – Володимир-на-Клязьмі – Москва – Петербург. За дослідженням О. Щодри, у руслі нової дискусії про початки Руської держави, що розпочалася у 1990–2000-х рр., концепція «перенесення» столиць набула нового змісту. Російська концепція історії

Русі, створена у XIX ст., як і пізніша радянська, базувалася на версії двох первинних центрів – північного, новгородського та південного, київського, об'єднання яких у 882 р., після завоювання Олегом Києва, поклало почато Руській державі [11, с. 240–242].

Однак у питанні створення російського військового флоту нинішня російська історіографія залишається у дискурсі історіографії імперської та радянської. Певний час зберігалася радянська традиція, в якій 1696 р. – офіційна точка відліку історії флоту. У цей період Росія, зосереджена на розподілі спадку СРСР, зокрема Чорноморського флоту, не проводила активної ревізії історичних дат. Радянське видання «Боевая летопись русского флота» вказує: «1696 рік. Похід на Азов. Початок створення регулярного флоту Росії. Побудовані перші кораблі, закладено основи суднобудування» [12, с. 27]. Цю ж історичну концепцію продовжував радянський військово-морський діяч, 1-й заступник головнокомандувача ВМФ СРСР І. Капітанець: «Трьохсотрічна історія Російського флоту – це шлях становлення і розвитку військово-морської міцї держави, шлях героїзму, науково-технічного прогресу та стратегічних перемог, що визначили статус Росії як великої морської держави» [13, с. 5]. Е. Чухраєв та І. Хмельнов також вважають, що створення регулярного флоту в 1696 р. стало визначальним моментом в історії Росії, а «трьохсотріччя військово-морського флоту, відзначене у 1996 р., стало символом спадщини морської потуги, закладеної Петром Великим» [14, с. 12]. Натомість А. Петров навіть конкретизував місце появи флоту – «Воронеж – це колиска російського флоту», адже тут в 1696 р. «почалося будівництво перших кораблів, які визначили початок великої морської історії Росії» [15, с. 18].

Згідно з офіційними публікаціями, «російський імператорський флот – військово-морський флот Росії з 20 (30) жовтня 1696 р. ...Великий Петро по праву вважається засновником Російського флоту. Саме він дав початок створенню регулярного флоту Росії... Відліком у вітчизняній історіографії вважають рішення Боярської думи від 20 (30) жовтня 1696 р. “Морским судам быть”» [16]. Таке твердження прямо посиляється на рішення Боярської думи, яке традиційно вважалося офіційною датою створення регулярного флоту Росії, яке Петро І ініціював після Азовських походів, що стало початком імперської морської експансії. Ці джерела є показовим прикладом того, як у публічному просторі Росії (зокрема, у відкритих енциклопедичних джерелах) зберіглася класична версія заснування флоту – без спроб перенести початок створення російського флоту на більш ранні етапи. Така версія була зафіксована в енциклопедичних джерелах, навчальних посібниках, музейних експозиціях та військових церемоніях. Вона не включала жодних згадок про Київську Русь, козацтво чи новгородську морську активність як складові російської флотської традиції.

Більше того, від 1992 р. на державному рівні Указом президента РФ розпочалися приготування до відзначення у 1996 р. 300-річчя створення російського флоту [17]. Відповідно до Постанови Уряду РФ, мали бути проведені масові заходи, виставки, присвячені цій події [18], Урядом Москви затверджені плани щодо святкування [19]. Скульптор З. Церетелі в Москві спорудив пам'ятник «В ознаменування 300-річчя російського флоту». Однак із посиленням ідеологічного контролю у 2000-х рр. над історичною наукою та зростанням імперських амбіцій, російські історики та публіцисти почали активно шукати «глибші корені» флоту, звертаючи увагу на морську активність Московії у XVII ст. Зокрема, згадувалася Азовська флотилія 1630-х рр., яка будувалася для боротьби з Османською імперією. Також з'явилися згадки про морські походи донських козаків і новгородське суднобудування. Цей період позначений ревізією імперської спадщини та спробами створити безперервну історію флоту, що почалася задовго до Петра І.

В. Грибовський описує морські походи запорізьких козаків, коли вони, використовуючи легкі чайки, в XVII ст. неодноразово атакували турецькі порти, включно з Варною, Синопом і навіть передмістя Константинополя. Ці походи стали символом народної морської звияги, яка надихала майбутніх російських моряків [20, с. 41–42]. А. Богданов спробував інтегрувати запорозькі морські походи до ширшого військово-морського наративу, наголошуючи на їхній винятковості в історії. Козаки, не маючи регулярного флоту, зуміли створити ефективну систему рейдів, спроможних завдавати втрат Османській імперії, а їхні дії, буцімто, надихали російських адміралів ще у XVIII ст. [21, с. 63–64]. Втім помітно, що обидва автори уникають терміну «українські козаки», натомість використовують «запорозькі» або «південноруські». Козацькі походи трактуються як «етап» у формуванні російської флотської традиції, а не як самостійне явище. Морські рейди козаків – не прояв народної корпоративної ініціативи, а «прототип» майбутніх імперських дій, тоді як їхня боротьба проти Османської імперії подається як «передісторія» російської експансії. Ці автори не заперечують значення козацьких морських походів, навпаки, вони їх активно включають у власний наратив. Проте роблять це через призму російської державності, де козаки

– не носії окремої традиції, а «передісторія» імперського флоту. Такий підхід притлумлює українську суб'єктність і перетворює козацьку спадщину на російську.

З подальшим посиленням ідеологізації російського суспільства в 2005–2010 рр. послідовно відбувається інституціоналізація нової історичної міфології – в публікаціях, музейних експозиціях і військових церемоніях починають згадувати про «передісторію» флоту, яка, нібито, починається задовго до Петра І. Князівства давньої Русі в інтерпретації сучасних російських дослідників – це не тільки «перший етап російської державності», але й її «морські контакти з Візантією – початок зовнішньополітичної морської стратегії Росії» [22, с. 15–16]. У цей період нова історична концепція починає закріплюватися в офіційних виданнях, зокрема, в матеріалах ВМФ Росії. Особливу увагу приділяють Азовській флотилії 1630-х рр. як «перший досвід» російського флоту та козацьким морським походам.

Своєю чергою, це створювало ідеологічну основу для легітимації імперських претензій, зокрема щодо Чорного моря та Криму. Приміром, російській публіцист А. Широкоград, формуючи наратив про «історичну місію Росії на морі – від ушкуйників до Петра І», вдався до мовної трансформації, вживаючи терміни «флот», «морська стратегія», «державна ініціатива» для дій, що були радше спорадичними й автономними, говорячи, що козаки – це «російські морські рейдери». При цьому він ігнорує політичну суб'єктність Війська Запорозького, натомість робить акцент на «загальноросійському» характері боротьби з Османською імперією. На його думку, морські походи запорожців – це не просто зухвалість, це прояв російського духу на морі, а географія їхніх дій (Чорне море, Дунай, Крим) – «природна сфера інтересів Росії». Таким чином, він створює історичне підґрунтя для сучасної російської морської ідентичності, легітимізує претензії Росії на Чорноморський регіон, апелюючи до «глибинної історії» та водночас маргіналізуючи українську суб'єктність, адже козаки розглядаються не як окрема політична сила, а лише як «частина російського світу» [23, с. 112–114].

У 2010–2014 рр. російська історіографія вже повністю інтегрує українське морське минуле – козацькі чайки, морські походи запорожців – до так званої «спільної історії». Це збігається з просуванням ідеології «російського світу» та підготовкою до анексії Криму. В підручниках для російських шкіл 2013 р. авторства Н. Загладіна та Н. Симонії, запорозькі козаки подаються вже як частина «російського війська», без згадки про їхню політичну автономію чи українську ідентичність, водночас Крим означений як «споконовіку російська земля, де сторіччями діяли російські вояки, включно із запорізькими козаками, які захищали православ'я та південні кордони Руси» [24, с. 27–28]. Таким чином, створювалося враження про «спільну історію», що легітимізує претензії на Крим. Історик А. Мартиросян прямо інтегрував козацькі дії в російську геополітичну традицію, ігноруючи їхню антипольську, антиросійську чи автономну мотивацію. Це – приклад ретроспективної апропріації, в якій «морські походи запорожців на Крим і Стамбул – це перші прояви великої російської геополітичної ініціативи на півдні» [25, с. 74–75]. Навіть запорізькі чайки подаються відтепер як «прообраз майбутніх російських десантних катерів, що діяли на користь захисту православного населення півдня» [26, с. 22–23].

Поряд із цим, були проведені наукові конференції, де закріплювалася інституціоналізація міфу про славне морське минуле Росії, стверджувалася легітимація геополітичних претензій, зокрема щодо Криму, який начебто став «невід'ємною частиною російської морської історії, починаючи з походів запорожців», козаки – вже частина «російського світу, що діяла як союзники російської справи», а не української політичної традиції, тоді як морське минуле України – «спільна спадщина, що належить Росії» [27, с. 45–47]. Саме цей наратив став частиною ширшої інформаційної кампанії, яка виправдовувала анексію Криму як «повернення історичної території».

Таким чином, у 2010–2014 рр. російська історіографія демонструвала системне привласнення української морської спадщини, що виконувала функцію ідеологічного обґрунтування експансії. Козацьке минуле, замість того щоб слугувати основою для української ідентичності, перетворювалося нею на елемент «російської історії», що підривало історичну суб'єктність України. Можна констатувати, що метою була не наукова реконструкція, а історична апропріація, що порушує принципи джерельної критики, проведення міфологізації минулого, з метою політичної мобілізації та застосування як інструменту геополітики, скерованому на виправдання майбутньої (на той час) агресії проти України.

Висновки. Після 1991 р. посилення міжнародної суб'єктності України стало викликом для РФ, яка в прагненні відновлення імперії вдалася до перевіреного інструменту – привласнення української історії, зокрема морської спадщини. У добу Російської імперії та СРСР українська

ідентичність була системно нівельована, що дозволяло інтегрувати історію підкорених народів у загальноімперський наратив без суттєвого опору. Традиційно російська історіографія формувала офіційну версію походження власного флоту від реформ Петра I, маргіналізуючи факти, що свідчили про давні українські морські практики. Проте, з 2000-х рр. у російському мнемонічному просторі почала формуватися нова парадигма, зорієнтована на перенесення початку історії флоту на більш ранні періоди – аж до часів ранньої Русі. Цей процес супроводжувався активним використанням української морської спадщини для конструювання вже російської військово-морської ідентичності. При цьому цілковито ігнорувалася самобутність українського мореплавства.

Досліджені трансформації парадигми російської історіографії мають чітко виражену ідеологічну функцію. По-перше, вони спрямовані на створення імперського міфу, що утверджує образ Росії, начебто, як споконвічної морської держави, спадкоємиці Київської Русі. По-друге, цей міф слугує виправданню агресивної політики – легітимізації територіальних претензій, зокрема щодо Криму, та запереченню права України на окрему історичну тяглість і державність. Причому йдеться не про академічні суперечки, а про цілеспрямовану політику історичного привласнення. РФ використовує українську військово-морську спадщину – від морської потуги Київської Русі до героїки козацьких флотилій – як інструмент гібридної війни, де історія перетворюється на поле бою.

Втім розвінчання міфу про Росію як морську державу означає повернення до історичної реальності – до Московії як континентального князівства, позбавленого морської ідентичності. Для України ж надзвичайно важливо відновлювати і послідовно стверджувати самосприйняття себе як морської країни, якою вона була історично. Це передбачає не лише повернення забутих сторінок морської історії, але й активне плекання нових національних військово-морських традицій як складової державної тяглості, безпеки та ідентичності.

Список літератури

1. В'ятрович закликав не вірити російській пропаганді. *Укрінформ*. 2017. 29 червня. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2255980-vatrovic-zaklikav-ne-viriti-rosijskij-propagandi.html>.
2. Тенюх І. Понад 10 тисяч українських військових у Криму перейшли на бік Росії. *Радіо Свобода*. 2018. 15 лютого. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-tenyukh-ukrainian-military-crimea/29040993.html>.
3. Печенюк І., Соколюк С. Синьоводська битва та її місце у воєнній історії України. *Воєнна історія*. 2020. № 2. С. 5–17.
4. Кульчицький С. Україна між Росією і Заходом: історичні паралелі. Київ: Темпора, 2010. 368 с.
5. В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Харків: Фоліо, 2017. 412 с.
6. Мамчак М. Україна: шлях до моря. Історія українського флоту. Львів: Кальварія, 2007. 352 с.
7. Савченко М. Анатомія неоголошеної війни. Київ: Українська перспектива, 1997. 280 с.
8. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 1. Київ: Наукова думка, 1991. 704 с.
9. Ісаєвич Я. Історія української культури. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2001. 848 с.
10. Мамчак М. Флотоводці України: історичні нариси, хронологія походів. Снятин: ПрутПринт, 2005. 396 с.
11. Щодра О. «Звідки пішла руська земля»: Історія проблеми та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 235–253.
12. Боевая летопись русского флота / под ред. Н. Новикова. Москва: Воениздат, 1948. 592 с.
13. Капитанец І. Итоги и уроки трехсотлетней истории российского флота. Москва: Андреевский флаг, 1996. 352 с.
14. Чухраєв Е., Хмельнов І. Петр Великий и Военно-Морской Флот России. Москва: Военно-морской исторический центр, 2022. 416 с.
15. Петров А. Российского флота начало. 300 лет, 1696–1996. Воронеж: Литфонд России, 1996. 224 с.
16. Морским судам быть: военно-морской флот был создан 325 лет назад. *Российская газета*. 2021. 30 октября. № 43.
17. Указ Президента РФ от 26.06.1992 № 710 «О подготовке и проведении 300-летия Российского Флота». *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://pravo.gov.ru>.
18. Постановление Правительства РФ от 11.03.1996 № 268 «О мероприятиях, проводимых в связи с празднованием 300-летия Российского флота». *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://pravo.gov.ru>.
19. Постановление Правительства Москвы от 01.08.1995 № 654 «Об утверждении плана основных мероприятий по подготовке и проведению празднования 300-летия Российского флота». *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://pravo.gov.ru>.
20. Грибовский В. История Российского флота. Москва: АСТ, 2003. 608 с.
21. Богданов А. Военно-морская история России. Санкт-Петербург: Полигон, 2004. 448 с.
22. Княжества древней Руси в интерпретации современных российских источников. *Морской сборник*. 2005. № 4. С. 15–16.
23. Широкопад А. История российского флота до Петра I. Москва: Вече, 2006. 448 с.
24. Загладин Н., Симония Н. История России и мира в XX – начале XXI века: учебник для 11 класса. Москва: Русское слово, 2013. 512 с.
25. Мартиросян А. 22 июня. История предательства. Москва: Эксмо, 2012. 640 с.
26. Запорожские морские походы в российской историографии. *Военно-исторический журнал*. 2014. № 3. С. 22–23.
27. Крым как неотъемлемая часть российской морской истории. *Крым в истории России: сборник статей*. Севастополь: СевНТУ, 2013. С. 45–47.

References

1. Viatrovych, V. (2017, June 29). Viatrovych urged not to believe Russian propaganda. *Ukrinform*. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2255980-vatrovic-zaklikav-ne-viriti-rosijskij-propagandi.html> [in Ukrainian].
2. Teniukh, I. (2018, February 15). Over 10,000 Ukrainian servicemen in Crimea switched to Russia. Radio Svoboda. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-teniukh-ukrainian-military-crimea/29040993.html> [in Ukrainian].
3. Pecheniuk, I., Sokoliuk, S. (2020). The Battle of Syniovod and its place in the military history of Ukraine. *Voenna istoriia [Military history]*, 2(134), 5–17 [in Ukrainian].
4. Kulchytskyi, S. (2010). Ukraine between Russia and the West: Historical parallels. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vyatrovych, V. (2017). History under the stamp “Secret”. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Mamchak, M. (2007). Ukraine: The path to the sea. History of the Ukrainian fleet. Lviv [in Ukrainian].
7. Savchenko, M. (2015). Anatomy of an undeclared war. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hrushevsky, M. (1991). History of Ukraine-Rus'. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
9. Isaievych, Ya. (2001). Istoriiia ukrains'koi kultury. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
10. Mamchak, M. (2005). Ukrainian naval commanders: Historical essays, chronology of campaigns. Sniatyn [in Ukrainian].
11. Shchodra, O. (2002). Where did the Rus' land come from. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna [Bulletin of Lviv University. Historical Series], Special issue*, 235–253 [in Ukrainian].
12. Novikov, N. (Ed.). (1948). Combat chronicle of the Russian fleet. Moscow [in Russian].
13. Kapitanets, I. (1996). Results and lessons of the three-hundred-year history of the Russian fleet. Moscow [in Russian].
14. Chukhraev, E., Khmel'nov, I. (2022). Peter the Great and the Russian Navy. Moscow [in Russian].
15. Petrov, A. (1996). The beginning of the Russian fleet. 300 years, 1696–1996. Voronezh [in Russian].
16. Sea vessels will be: the navy was created 325 years ago (2021). *Rossiyskaya Gazeta [Russian newspaper]*, 43 [in Russian].
17. Decree of the President of the Russian Federation. On the preparation and celebration of the 300th anniversary of the Russian Fleet (1992). President of the Russian Federation (Decree No.710, June 26). Retrieved from: <http://pravo.gov.ru> [in Russian].
18. Resolution of the Government of the Russian Federation. On events related to the celebration of the 300th anniversary of the Russian Fleet (1996). Government of the Russian Federation (Decree No./ 268, March 11). Retrieved from: <http://pravo.gov.ru> [in Russian].
19. Resolution of the Moscow Government. On the plan of events for the 300th anniversary of the Russian Fleet (1995). Moscow Government (Decree No./ 654, August 1). Retrieved from: <http://pravo.gov.ru> [in Russian].
20. Gribovsky, V. (2003). History of the Russian fleet. Moscow [in Russian].
21. Bogdanov, A. (2004). Naval history of Russia. St. Petersburg [in Russian].
22. Naval Digest. (2005). Principalities of Ancient Rus' in the interpretation of modern Russian sources. *Morskoy Sbornik [Marine collection]*, 4, 22–24 [in Russian].
23. Shirokorad, A. (2006). History of the Russian fleet before Peter I. Moscow [in Russian].
24. Zagladin, N., Simonia, N. (2013). History of Russia and the world in the 20th – early 21st century: Textbook for grade 11. Moscow [in Russian].
25. Martirosyan, A. (2012). June 22. History of betrayal. Moscow [in Russian].
26. Zaporizhian naval campaigns in Russian historiography. (2014). *Voenno-istoricheskiy zhurnal [Military History Journal]*, 3, 30–32 [in Russian].
27. Crimea as an integral part of Russian maritime history (2013). *Crimea in the history of Russia*, 55–58. Sevastopol [in Russian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Сергій КОРНОВЕНКО

доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна
e-mail: s-kornovenko@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Системно-мисленево-діяльнісна методологія Г. Щедровицького як соціальна інженерія і антропотехніка «нових людей» та «нових світів» ідеології «руського мира/російського світу»

Анотація. Мета статті полягає у тому, щоб з'ясувати сутність системно-мисленево-діяльнісної методології Г. Щедровицького (СМДМ) як соціальної інженерії й антропотехніки «нових людей» та «нових світів» ідеології «руського мира / російського світу», деконцептуалізувати міфологеми ідеології країни агресора. **Наукова новизна.** У статті вперше предметно проаналізовано обставини формування та світогляд Г. Щедровицького, розробка ним СМДМ, її основні структурні компоненти, вплив на формування ідеології країни агресора, критично осмислено та деконцептуалізовано ідеологеми «руського мира / російського світу». Розкрито, що системно-мисленево-діяльнісна методологія була створена для набуття влади шляхом формування нової методології, яка сформує «нову людину» – методолога. Останній трактується як цілісний суб'єкт, що втілює у своїй діяльності єдність думки і дії, покликаний бути творцем історії, перетворювачем світу. По суті СМДМ – підґрунтя концепції геополітичної експансії країни агресора. **Висновки.** На підставі критичного аналізу широкого кола історичних джерел розкрито, що на формування Г. Щедровицького як особистості мали вплив природні здібності, родинне походження, попередній радянський досвід соціальної інженерії 1920–40-х рр., світ реалістичної фантастики братів Стругацьких, світоглядне шістдесятництво. У дослідженні простежено і підтверджено наявність ідейно-тематичного зв'язку між творцями «нової людини» 1920–40-х рр., що вижили після сталінських репресій, та «творчими марксистами» постсталінського періоду, зокрема з Московським методологічним гуртком, ідейним натхненником якого був Г. Щедровицький. Обґрунтовано, що теорія і практика «конструювання радянської людини» у 1920–40-х рр. стала емпіричним підґрунтям для створення Г. Щедровицьким технології «нового мислення», котре він ототожнював зі створенням «нової людини». З'ясовано, що системно-мисленево-діяльнісна методологія заснована на творчій розробці Г. Щедровицьким діалектичної логіки К. Маркса. Вона була розроблена як інструмент втручання в історичний процес і управління ним, реалізована в концепції геополітичної експансії країни агресора.

Ключові слова: системно-мисленево-діяльнісна методологія, Г. Щедровицький, соціальна інженерія, антропотехніка «нових людей» і «нових світів», ідеологія «руського мира / російського світу», країна агресора.

Serhii KORNOVENKO

Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor in the Department of Archaeology and Specialized Fields of Historical Science, Director of the Research Institute for Peasantry and Agrarian History at Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-5679-9443>, s-kornovenko@ukr.net

SYSTEMIC-COGNITIVE-ACTIVITY METHODOLOGY G. SHCHEDROVITSKY'S SYSTEM-THINKING-ACTIVITY METHODOLOGY AS SOCIAL ENGINEERING AND ANTHROPOTECHNICS OF THE «NEW PEOPLE» AND «NEW WORLDS» OF THE «RUSSIAN WORLD» IDEOLOGY

Abstract. The purpose of this article is to examine the essence of G. Shchedrovitsky (SMAM) as social engineering and anthropotechnics of the “new people” and “new worlds” of the “Russian World” ideology, and the deconceptualization of the mythologems of the aggressor country's ideology. **Scientific novelty.** This article provides the first in-depth analysis of the circumstances surrounding the formation of H. Shchedrovitsky's worldview, his development of the System-Mind-Activity Methodology (SMAM), its main structural components, and its influence on the formation of the aggressor country's ideology; it also critically examines and deconceptualizes the ideologemes of the “Russian World”. It is revealed that the System-Mind-Activity methodology was created to seize power by forming a new methodology that would shape the “new man” the methodologist. The latter is interpreted as a holistic subject who embodies the unity of thought and action in his activities, destined to be a creator of history and a transformer of the world. In essence, the SMAM is the foundation of the aggressor country's concept of geopolitical expansion. **Conclusions.** Based on a critical analysis of a wide range of historical sources, this study reveals that G. Shchedrovitsky's development as a person was influenced by his natural abilities, family background, the earlier Soviet experience of social engineering in the 1920s–1940s, the world of the Strugatsky brothers' realistic science fiction, and the worldview of the 1960s generation. The study traces and confirms the existence of an

ideological and thematic connection between the creators of the “new man” of the 1920s–1940s, who survived Stalin’s repressions, and the “creative Marxists” of the post-Stalin period, in particular with the Moscow Methodological Circle, whose ideological inspiration was G. Shchedrovitsky. It is argued that the theory and practice of “constructing the Soviet man” in the 1920s–1940s became the empirical foundation for G. Shchedrovitsky’s development of the technology of “new thinking”, which he equated with the creation of the “new man”. It has been established that the systemic-cognitive-activity methodology is based on H. Shchedrovitsky’s creative development of K. Marx’s dialectical logic. It was developed as a tool for intervening in and managing the historical process, and implemented in the concept of the aggressor country’s geopolitical expansion.

Keywords: *systemic-cognitive-activity methodology (SMAM), G. Shchedrovitsky, social engineering, anthropotechnics of “new people” and “new worlds,” the ideology of the “Russian World,” aggressor state.*

Постановка проблеми. Ідеологічним складником та підґрунтям агресії РФ проти України, розв’язаної нею 24 лютого 2022 р. широкомасштабної війни, є ідеологія «руського мира / російського світу» – рашизму. Відповідно до чинної української нормативно-правової бази, рашизм – це «новий різновид тоталітарної ідеології та практик, які лежать в основі режиму, сформованого у російській федерації під керівництвом президента В. Путіна, та ґрунтуються на традиціях російського шовінізму й імперіалізму, практиках комуністичного режиму СРСР та націонал-соціалізму (нацизму)». Характерними ознаками та наслідками рашизму є: 1) системні порушення прав та основоположних свобод людини; 2) культ сили та мілітаризм; 3) культ особи, що перебуває на верхівці вертикалі влади, та сакралізація інститутів держави; 4) самозвеличення Росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів; 4) застосування з метою реалізації експансіоністської державної політики практики поширення серед інших народів російської мови та культури, російської православної церкви, медіа, політичних та громадських інституцій, пропагування ідей «руського мира»; 5) систематичне порушення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, зокрема поваги до суверенітету інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів, недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою та інші [1].

Справедлива війна України за українську ідентичність актуалізує розробку відповідної української ідеології та реалізацію відповідної державної стратегії. За таких обставин актуальною є ґрунтовна відповідь на запитання: що є методологічною основою ідеології країни агресора? Цим і зумовлено актуальність запропонованої для дослідження теми.

Аналіз останніх досліджень. В українському історичному наративі, присвяченому критичному аналізу та деконцептуалізації рашизму, окремі питання, що стосуються сутності та змісту ідеології країни агресора, знайшли відображення у колективних та індивідуальних напрацюваннях Л. Якубової, В. Головка та Я. Примаченко [2]; Ю. Горбенка [3]; М. Павлюха [4]; О. Морозової та К. Костанчука [5]; К. Івангородського [6]; О. Петречка, В. Тельвак та С. Журавльова [7]; Ю. Ніколайця [8; 9]; С. Корновенка [10 – 13] та інших дослідників. Водночас творча спадщина Г. Щедровицького, сутність розробленої ним системно-мисленево-діяльнісної методології як соціальної інженерії й антропотехніки «нових людей» та «нових світів» ідеології країни агресора «руського мира / російського світу» – рашизму вивчена фрагментарно.

Мета дослідження. Беручи до уваги наведене вище, автор статті ставить за мету з’ясувати сутність СМДМ як соціальної інженерії й антропотехніки «нових людей» та «нових світів» ідеології «руського мира/російського світу», деконцептуалізувати міфологеми ідеології країни-агресора. Досягнення поставленої у статті мети передбачає вирішення таких наукових завдань: 1) проаналізувати обставини формування та світогляд Г. Щедровицького; 2) розкрити мотиви розробки ним СМДМ; 3) з’ясувати її основні структурні компоненти; 4) з’ясувати вплив СМДМ на формування ідеології країни агресора; 5) критично осмислити та деконцептуалізувати ідеологеми «руського мира / російського світу».

Під час опрацювання задекларованої теми автор вивчав праці російських дослідників, напрацювання Г. Щедровицького. Необхідність використання їхнього доробку зумовлена темою дослідження і відповідає змісту листа МОН України від 25 жовтня 2024 р. «Про використання джерел інформації, створених на території держави-агресора», а також корелюється зі змістом «Рекомендацій Комітету з питань етики щодо припинення (обмеження) використання джерел інформації держави-агресора в наукових публікаціях», затверджених протоколом № 36 (46) від 30 листопада 2023 р.

Виклад основного матеріалу. Родинне походження Г. Щедровицького справило на формування його особистості визначальний вплив. Воно зумовило його самоідентифікацію та коло наукових інтересів. Народився Г. Щедровицький у родині, котра за всіма ознаками належала

до тогочасної радянської еліти. Зокрема, батько, П. Щедровицький (старший), очолював Оргавіапром; матір, К. Щедровицька, була відомим лікарем-мікробіологом. Брати і сестри по батьківській лінії були активними більшовиками, ще до революції співпрацювали з В. Леніном і Л. Троцьким. Найближче родинне коло Г. Щедровицького і в теорії, і на практиці творило революційну та постреволуційну дійсність, змінюючи світ на засадах марксизму.

За його спогадами, він не лише з дитинства відчував належність до еліти радянської держави і суспільства, а і себе ідентифікував елітою, відчуваючи в собі потребу творити історію: «я був сином свого класу, класу партійних працівників», «я належав до властей імущих», «я за походженням належав до тих, хто творив історію». Його «его-концепція», дитячо-юнацька мрія, сформована під впливом родинної аури, передбачала той час, коли і він особисто представлятиме певну діючу групу, певну соціальну чи політичну силу [14, с. 148–149, 232–233, 302, 306].

На нашу думку, на формування особистісної траєкторії інтелектуальних пошуків Г. Щедровицького, його сприйняття тоталітарної партійно-бюрократичної радянської системи вплинула також ситуація з батьком, що відбулася 1948 р. П. Щедровицький (старший), очолюючи Оргавіапром, розробив і запропонував проєкт реорганізації авіабудівництва в СРСР. Ним керували мотиви людини, що від 1929 р. брала дієву участь у практичній розбудові соціалізму в СРСР. Пропозиції батька були відхилені радянським партійно-державним керівництвом. Як справжній комуніст, П. Щедровицький вступив у полеміку, доводячи раціональність, доцільність і необхідність трансформації авіабудівництва у державі. Вся ця історія завершилась звільненням батька, «судом честі» над ним. Вона стала потрясінням як для родини, так і для студента-другокурсника сина, що на той час опановував фізику на фізичному факультеті Московського державного університету (МДУ).

Як згодом зізнався Г. Щедровицький, із ситуації з батьком він сформулював для себе три принципи, що посутньо вплинули на його подальше життя: 1) «не можна бути частковим виробником, потрібно шукати таку сферу діяльності, де можна бути цілісним і все, що необхідно для праці, для творчості, для діяльнісного існування, завжди можна буде забрати з собою... Щоби бути особистістю, потрібно бути вільним»; 2) «починаючи боротьбу, потрібно завжди чітко і до кінця прораховувати всі можливі альтернативи... будь-яка непослідовність зберігає людині життя, але позбавляє самодостатності й руйнує його особистість»; 3) «щоб і коли зі мною не відбувалося, я ніколи не буду звертатися до вищестоящих людей – за винятком тих випадків, коли їх рішення будуть залежати від політичного розкладу, тобто за винятком тих випадків, коли я буду представляти певну діючу групу, певну соціальну чи політичну силу» [14, с. 232–233].

Вважаємо, що окрім родинного походження, вроджених талантів і здібностей, на формування прагнень Г. Щедровицького «перехопити свідомість», розробити інтелектуальні інструменти втручання в історичний процес вплинули ще й такі фактори. Перший – теорія і практика «конструювання радянської людини» у 1920–40-х рр. Другий – творчість фантастів братів А. і Б. Стругацьких. Третій – світоглядне шістдесятництво. Розглянемо ці фактори предметніше.

Стосовно першого. Як слушно зауважує С. Маркова, з остаточним приходом до влади більшовики приступили до реалізації «грандіозних» завдань щодо побудови нового суспільства та творення «нової людини». На думку більшовицьких ідеологів, соціалізм мав сформувати інший – вищий – різновид людини. Такий різновид Л. Троцький ідентифікував як «надлюдину». Ідеї створення надлюдини більшовики черпали з марксистських джерел, природничих наук, зокрема вчення Ч. Дарвіна (дарвінізм в СРСР вважався матеріалістичною теорією), вчення фізіолога І. Павлова та ін. У 1923 р. було розроблено «партійний алгоритм виховання активістів». У 1924 р. Й. Сталін у промові з приводу смерті В. Леніна задекларував, що тільки комуністи є людьми особливого складу і скроєні з особливого матеріалу. Відповідно від «нових людей» очікували, що вони насамперед мають бути відданими цілям партії, ототожнювати себе з новою пролетарською громадськістю та забути своє минуле. Людей, які потребували «перевиховання», бо мали, зокрема, так звану «дефективну поведінку» (приватну (особисту) форму поведінки), зневажливо ідентифікували «людішками». Більшовики усвідомлювали, що для подальших особистісних змін передусім потрібно знищити прояви людського індивідуалізму. На думку більшості партійних лідерів, саме селяни гальмували процеси конструювання «нової людини» (в силу домінування «сімейного індивідуалізму», прагнення захистити свою віру, землю тощо) [15, с. 189].

До створення «нової людини» у 1920-х рр. влада залучила науковців. На II Всесоюзному психоневрологічному з'їзді (1924 р.) розглядали питання вивчення структури особистості та умов її цільової перебудови. Базові засади порівняльної психології на згаданому з'їзді репрезентував В. Вагнер, який закликав розглядати людську психологію «з погляду розвитку тварин для

встановлення певних закономірностей психологічного розвитку» [15, с. 189]. У 1927 р. відбулася й I Всесоюзна психотехнічна конференція (психотехніки займались вивченням виробничої поведінки людини), після якої активізувався процес створення психотехнічних лабораторій, організованих при установах Наркомздоров'я, Наркомпраці, Наркомшляхів, ВРНГ, РСІ в усіх республіках. Розвиток психотехніки мав допомогти створити «новий тип робітника з новою психологією» та «низькою зношуваністю». «Людський матеріал» повинен був відрізнятися від західного «розумовою та фізично напруженою роботою пролетаріату, що не пройшов оксфордів і кембріджів» [15, с. 189].

Певним підсумком пошуків шляхів формування «нової людини» став I Всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.), неофіційно названий «з'їздом соціалістичної реконструкції людини». На з'їзді було задекларовано, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей; створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалось неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням для усіх наукових шкіл і напрямків. У резолюції пленуму, секцій і нарад форуму в питанні вивчення людської поведінки наголошувалося, що «викорінювання капіталізму, соціалістична організація сільського господарства, швидке зростання індустріалізації країни вимагають переробити кадри учасників соціалістичного будівництва». Це завдання мали розв'язувати такі наукові дисципліни: нейрофізіологія, рефлексологія, психотехніка, педологія, педагогіка, психоневропатологія, соціальна психологія, порівняльна психологія, марксистська гносеологія і методологія та інші. У Києві було створено педологічний інститут, у 1922 р. інститут реформували в науково-дослідну кафедру, у 1926 р. у Харкові організаційно оформився Український науково-дослідний інститут педагогіки. Марксистська психологія у контексті здійснення індустріалізації мала займатися проблемами психології праці, що включали вивчення класової свідомості робітників, розробку методів антирелігійної боротьби, соціального формування та перевиховання [15, с. 189–190].

Вивчення поведінки «нової людини» в колективі та поведінки людських колективів стали ключовими темами для обговорення на усіх рівнях. Проблема колективізму почала займатися соціальна психологія, об'єктом вивчення якої був колектив (форми колективів, форми громадської поведінки, психологія громадських інституцій, проблеми психотехніки). З подачі партійних структур колектив ставав певним культовим утворенням держави, основою стандартизації радянських людей [15, с. 190].

На початку 1930-х рр. було розкритиковано західні наукові концепції, зокрема психоаналіз З. Фрейда, хоча протягом 1920-х рр. робилися спроби об'єднати марксизм і фрейдизм. На початку 1930-х рр. було остаточно «прив'язано фрейдизм до непу», звинувачено прихильників вчення в антимарксизмі та антиленінізмі, зокрема й через те, що окремі фрейдисти вважали марксизм психічним захворюванням (параноєю), яке характеризується манією величності, переслідуванням, ревнощами, а ленінізм – гострою формою психозу. У 1930 р. в праці «Незручності культури» З. Фрейд спрогнозував ймовірні негативні наслідки побудови в СРСР «нової комуністичної культури».

У другій половині 1920-х рр. з подачі більшовицьких лідерів виникла ідея «прискореного формування нових людей», «перевиховання», зокрема, через проведення промислової індустріалізації країни, колективізації, запровадження першого п'ятирічного плану. Реалізація масових сталінських кампаній потребувала не лише значних матеріальних, але й не менших, ніж у воєнні часи, затрат людських ресурсів, які переважно не були готові до тотальних самопожертв. Владі були потрібні нові пропагандистські підходи, щоб і надалі нещадно експлуатувати людей. Д. Бранденберген вважає, що витoki нового підходу до пропаганди було закладено у 1928 р. після того, як М. Горький та його однодумці, що особливо переймалися мобілізацією суспільства, вирішили, що для популяризації масового, загальносуспільного виду пропаганди найкраще використовувати приклади героїзму, взяті з повсякденного життя. Також існує думка, що цей процес розпочався роком раніше, в 1927 р. Створення міфу про «країну героїв» дозволило владі посилити соціальне стимулювання ударної, «звільненої праці» (перший пам'ятник «звільненій праці» було закладено на суботнику 1 травня 1920 р. за участю В. Леніна). «Нові люди» мали бути «героями трудового фронту», «народними героями праці». Бути робітником означало мати «почесний суспільний стан (соціальне положення)». Влада переглядала норми, нав'язуючи результати праці ударників та ударниць, і решта були змушені «битися та штурмувати плани». Розповсюдження отримали такі форми змагання, як рух ударників та рух за прийняття зустрічних планів. На думку Г. Почепцова, при формуванні образів нових людей використовували міфологічну

організацію суспільства, зокрема через те, що саме міфологеми сприймалися як даність, без перевірки на істинність [15, с. 191].

Схожі за змістом уявлення стосовно свідомості діяльних будівничих соціалізму/комунізму, соціального формування та перевиховання перебували у колі наукових інтересів Г. Щедровицького, найближчі родичі якого були безпосередніми «будівничими» «першої у світі соціалістичної держави» у 1920–40-і рр. «Я працюю насамперед для того, щоб створити нові структури мислення, більш потужні і більш відточені, ніж ті, що були перед цим, і наділити ними нові генерації людей [очевидно, це будуть нові елітарні групи, що виконують певні функції у суспільстві]», – писав розробник СМДМ [16].

Учень Г. Щедровицького – В. Лебедєв – в одній зі своїх публікацій-спогадів оприлюднив одну історію зі спілкування з учителем 1972 р. у Мінську. У приватній розмові з В. Лебедєвим і В. Степиним Г. Щедровицький щиро висловився з приводу змісту його власних інтелектуальних творчих методологічних пошуків. «Ідея полягала у тому, – згадував В. Лебедєв, – щоб розібрати улаштування соціуму на вузли і деталі, подивитися, як воно влаштовано, знайти там блок управління, шляхи підходу до нього..., взятися за важелі й управляти у потрібному напрямі» [17]. Про наявність ідейно-тематичного зв'язку між творцями «нової людини» 1920–40-х рр., що вижили після сталінських репресій, та «творчими марксистами» постсталінського періоду наголосив у своїй книзі й М. Ліфшиц [18, с. 14–15].

Підтвердженням резонансності наших вищенаведених суджень є і ситуація з місцями працевлаштування Г. Щедровицького, предметні поля його наукової та інтелектуально-творчої діяльності. Місця роботи тісно пов'язані з радянською мережею науково-дослідницьких інституцій, що спеціалізувалися на соціальній інженерії як у 1920–40-х рр., так і у 1960-х – на початку 1990-х рр. Поля наукової та інтелектуально-творчої діяльності мають спільний знаменник – результат, що отримав назву «системно-мисленево-діяльнісна методологія». Вона, на нашу думку, розглядалася її творцем як інструмент втручання в історичний процес і управління ним, ґрунтувалася на творчій розробці Г. Щедровицьким діалектичної логіки К. Маркса.

Фізиком Г. Щедровицький не став. Його більше приваблювала системно-мисленево-діяльнісна методологія людини, тому сферою власної діяльності він обрав філософію, психологію, освіту, антропологічну інженерію. Провчившись у 1946–1949 рр. на фізичному факультеті МДУ, він у 1949 р. перевівся на філософський, який на відмінно закінчив у 1953 р., захистивши дипломний проект, що стосувався механізмів розвитку наукових понять за матеріалами історії фізики. По завершенню університету працював учителем у школі, викладаючи логіку, психологію, фізику. Від квітня 1958 р. – у видавництві Академії педагогічних наук РРФСР (АПН РРФСР). У редакції педагогічного словника опікувався розділами психології, фізіології, виробничого навчання. У редакції педагогіки редагував книги з історії та теорії педагогіки. Цю діяльність суміщав з роботою у відділі теорії журналу «Вопросы психологии». Упродовж жовтня 1960 – серпня 1965 рр. він перебував на посаді молодшого наукового співробітника лабораторії психології та фізіології Науково-дослідницького інституту дошкільного виховання АПН РРФСР. У 1964 р. захистив дисертацію, здобувши науковий ступінь кандидата філософських наук. Тема наукової праці стосувалася мовного мислення і методів його аналізу.

Після захисту кандидатської дисертації, у 1965 р. Г. Щедровицький перейшов на роботу до Всесоюзного науково-дослідницького інституту технічної естетики (ВНДІТЕ) при Державному комітеті науки і техніки СРСР. Упродовж серпня 1965 – березня 1969 рр. на посаді старшого наукового співробітника керував групою методології дизайну. У колі наукових інтересів – розробка базових понять теорії діяльності, що стосується особливостей проєктного мислення і проєктної діяльності, методів історичного та історико-критичного аналізу.

На той момент чітко окреслилася його громадянська позиція. У 1968 р. він підписав лист на підтримку дисидентів О. Гінзбурга та Ю. Галанського. У результаті позбувся партійного квитка і став об'єктом гострої критики з боку заступника головного редактора «Правди» В. Афанасьєва. Виключення з партії Г. Щедровицький сприйняв без особливого потрясіння, маючи своєрідний імунітет на такі ситуації, пам'ятав про події 20-ти річної давнини з батьком. Особливих наслідків репресивного характеру стосовно до нього з боку відповідних органів з цього приводу не було.

Натомість звинувачення стосовно необґрунтованості наукових досліджень Г. Щедровицького вартували йому місця роботи і репутації. Навішений заступником головного редактора жупел «ненауковості» відігравав свою роль під час сприйняття/несприйняття професійною спільнотою його напрацювань. У березні 1969 р. його звільнили з ВНДІТЕ у зв'язку зі «скороченням штатів».

Упродовж наступних 20-ти років він змінив сім місць роботи. Зокрема, впродовж 1969–1974 рр. працював у Центральній навчально-експериментальній студії союзу художників СРСР; у 1974–1980-х рр. – Московському обласному державному інституті фізичної культури старшим викладачем кафедри педагогічних дисциплін; у 1980–1983 рр. – старшим науковим співробітником відділу психології Науково-дослідницького інституту загальної та педагогічної психології АПН СРСР та керує дослідницькою програмою «Аналіз техніки вирішення складних проблем і задач в умовах неповної інформації та колективної дії»; у грудні 1983 – листопаді 1988 рр. – у Центральному науково-дослідницькому і проектно-експериментальному інституті з методології, організації, економіки і автоматизації проектування інженерних пошуків на посаді старшого наукового співробітника відділу методології та теорії інженерних пошуків. У зв'язку з реорганізацією цієї установи у 1986 р. – у Виробничому і Науково-дослідницькому інституті з інженерних пошуків і будівництва Держбуду СРСР; у грудні 1988 – квітні 1992 рр. – завідував лабораторією організації проектно-будівничої справи Всесоюзного Науково-дослідницького інституту архітектури та містобудування; останнє місце роботи у 1992–1994 рр. – Академія бізнесу і банківської справи у Тольятті [19].

Таким чином, теорія і практика «конструювання радянської людини» у 1920–40-х рр. стала емпіричним підґрунтям для створення Г. Щедровицьким технології «нового мислення», котре він ототожнював зі створенням «нової людини».

Стосовно другого. У другій половині ХХ ст. творчість братів Аркадія і Бориса Стругацьких була не лише популярною у масовій культурі. Як антропоцентричну філософію, одягнену в шати реалістичної фантастики, її сприймали у тогочасних радянських інтелектуальних колах. Г. Щедровицькому щиро імпонувала ідея, втілена братами-фантастами у збірному образі прогресорів. Останніми письменники вважали вигаданих ними працівників вигаданого ними ж Інституту експериментальної історії. Спочатку його застосовували лише до «світу Полудня». Відповідно до художнього образу, прогресори – малочисельне (елітарне) коло геніальних учених, які відібрані спеціальним чином і пройшли відповідну спеціальну підготовку. Остання передбачала моделювання можливих ситуацій і відповідних реакцій прогресорів на них у межах правил тієї чи іншої інопланетної людської цивілізації. Вони, будучи землянами ХХІІ ст., беруть участь в історичних процесах інших інопланетних, але людських цивілізацій, що значно оступаються у своєму розвитку землянам, під виглядом тубільців. Їхня місія передбачала не лише дослідження інопланетних людських цивілізацій, а співвідносності життєвих установок, стереотипів тощо, властивих землянам ХХІІ ст., з особливостями аналогічних установок і стереотипів тощо аборигенів. Окрім того, прогресори завдяки своїм здібностям, що тубільцями інтерпретувалися як «божественна сила», долучалися до безпосереднього перебігу історії іншопланетної цивілізації, втручалися так би мовити в історичний процес, спрямовуючи його і прискорюючи за моделями, розробленими з урахуванням історичних помилок землян.

У повісті «Спроба втечі» («Попытка к бегству») фантасти вперше звертаються до філософської дилеми: чи має право якась група людей, в якій є високотехнологічні засоби, яка керована гуманними помислами, впливати на розвиток цілої цивілізації; чи залишать тубільці людьми, чи стануть бездушними маріонетками. Подібна тематика представлена й у творах «Хлопець із пекла» («Парень из преисподней»), «Важко бути богом» («Трудно быть богом») тощо.

Причини появи прогресорів брати Стругацькі пояснюють у романі «Хвилі гасять вітер» («Волны гасят ветер»). Герой твору – Л. Горбовський появу прогресорства пояснює «плачем про своє минуле»: земляни болісно переживають те, як їм подібні, хоч і менш розвинені цивілізації системно повторюють одні й ті ж відомі трагічні помилки. Керуючись цим, вони прагнуть допомогти своїм «молодшим братам», щоб ті уникнули непотрібних катастроф і потрясінь, полегшити у такий спосіб їх шлях до «досконалої цивілізації» [20]. Аналогічний «плач за своїм минулим» спостерігаємо в ідеології «руського мира / російського світу». Його втрата, з одного боку, дала поштовх до формування цієї ідеології, що обґрунтовує «унікальність» «руського мира / російського світу», з іншого – ця ідеологія постійно циклить на минулому, по-третє, використовує минуле для обґрунтування власної величч, унікальності, експансії та війни.

Як писав Г. Щедровицький, своїх учнів, adeptів СМДМ, він порівнював з прогресорами – агентами змін, творцями нової історичної реальності [14, с. 288]. Також своїх учнів він бачив членами нової Східної ложі, які, подібно до прогресистів, мали проникати в історичний процес радянської тогочасної дійсності (аналогія нижче розвиненої цивілізації): в усі владні структури, партію, ставати незамінними корисними секретарями, радниками, заступниками властей існуючих,

– і скеровувати цей процес, формуючи на засадах СМДМ (божественна сила прогресорів), нову реальність. Водночас вони не повинні забувати про свою «високу місію» [17]. З приводу останнього, обґрунтованою нам видається позиція О. Устинова. Він зауважив, що, відповідно до замислів Г. Щедровицького, до влади в СРСР має прийти нова інтелектуальна еліта. Її він планував виростити шляхом упровадження у свідомість своїх учнів відкритої ним СМДМ. Власне цей утаємничений науковий гурток і мав «перехопити свідомість» легальними методами, проникнувши у державні структури всіх рівнів, створивши у такий спосіб «тіньовий уряд» [21, с. 153].

Таким чином, є достатньо підстав констатувати, що творчість фантастів братів А. і Б. Стругацьких, зокрема образ прогресистів, присутня в інтелектуальній спадщині Г. Щедровицького, вона вплинула на формування окремих елементів його авторської версії аналізу технології мислення К. Маркса та практику його застосування.

Стосовно третього. Друга половина XX ст. стала знаковою в історії радянської держави, культури і цивілізації. Смерть Й. Сталіна, зміни у державно-партійному керівництві СРСР, XX з'їзд КПРС і проголошення М. Хрущовим доповіді «Про культ особи і його наслідки» спричинили ситуацію світоглядно-психологічного перевороту, соціокультурного шоку в країні. За словами Є. Сверстюка, які нам імпонують, це було пробудження людини до життя у сфері духу: «...люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробірки в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загони було кинуте на заліплення пробірки. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники... – ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли зректись чи відступитися від украденого світла» [22]. Реакцією на такий розвиток подій насамперед у культурно-духовній, інтелектуальній сферах стала поява шістдесятників, світоглядного шістдесятництва. Загальновизнаною є думка про те, що шістдесятництво було започатковане поетами. Невдовзі воно набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного [23].

Аргументованими є судження М. Чудакової з приводу того, що шістдесятники склалися з двох взаємопов'язаних, але різних субкультур, які жартівливо називалися «фізиками» та «ліриками» – представників науково-технічної та гуманітарної інтелігенції. До таких за освітою належав і Г. Щедровицький. Три роки він провчився на фізичному факультеті МДУ, а потім перевівся на філософський, який і закінчив з відзнакою. Тобто, він одночасно був і «фізиком», і «ліриком». Зокрема, А. Ейнштейн та Л. Ландау були культовими постатями, чії фото прикрашали квартири людей далеких від фізики. Звичайно, «фізики» менше проявляли себе в мистецтві, проте світоглядна система, що виникла в їхньому середовищі, була не меншою (а може й більшою) важлива в радянській культурі 1960–70-х рр. Притаманна культурі «фізиків» романтизація наукового пізнання та науково-технічного прогресу вплинула на розвиток науки і весь радянський побут. У мистецтві погляди «фізиків» виявлялися не часто – найяскравішим прикладом є проза братів Стругацьких. «Фізики» (хоча їхні особисті погляди могли бути цілком незалежними) були набагато улюбленішими державою, ніж «лірики», – оскільки їх потребувала оборонна промисловість. Це відбито у відомому рядку Слуцького: «Щось фізики в пошані, щось лірики в загоні». Мабуть, частково з цим пов'язано те, що до 1970-х рр. естетика «фізиків» була сприйнята радянським офіціозом – «науково-фантастичний» стиль став архітектурно-дизайнерською нормою пізнього СРСР [24].

Водночас, говорячи про шістдесятництво, складно не погодитися з Л. Тарнашинською у тому, що, беручи до уваги концепцію етнокультурних цивілізаційних епох, є підстави говорити про це явище, як про закономірну ланку в цивілізаційному поступі. З позиції концепції «соціального часу», шістдесятництво – результат незадоволення історичного суб'єкта сутністю сучасного. Свідомі своєї місії, помноженої на внутрішнє відчуття власної неповторності, шістдесятники творили новий естетичний простір, з одного боку, реінтегруючи з соцреалістичного дискурсу, з другого – роблячи інноваційний прорив у нові культурно-естетичні та світоглядно-філософські сфери [25, с. 111]. «Відчувши потребу «зрозуміти свій час, не виходячи з нього, а йдучи назустріч сучасності» (П. Рікер), ця когорта митців, по суті, напрацьовувала та засвоювала філософсько-естетичну платформу, відповідно до якої філософія цього покоління поставала як «публічна свідомість, свідомість вголос» (М. Мамардашвілі). Така позиція передбачала, з одного боку – діалогізування із власним рефлексорним «я», а з другого – з читачем як із «не-я», «іншим» і в його особі – із соціумом, який резонував у художній свідомості дисонансами між ідеалом та суспільно-політичними й соціальними реаліями» [25, с. 111–112].

Шістдесятництво – явище багатогранне, унікальне, представлене світоглядними засадами, що значною мірою схожі з світоглядними засадами Ренесансного гуманізму. З-поміж останніх Л. Тарнашинська розрізняє такі константи: 1) виразний антропоцентризм (акцентуація на людинознавчій сфері буття); примат розуму (в дискурсі шістдесятництва – як потужний сплеск інтелектуалізації); 3) історіософія: актуалізація людини в історії. Таким чином, на центральні позиції світогляду шістдесятників виходять поняття гуманізму, антропоцентризму, розуму (як дискурсу інтелектуалізму), ідеали істини, правди, справедливості, гідності тощо [26, с. 395–396].

На підставі аналізу широкого кола джерел, напрацювань дослідників є достатньо підстав виокремити основні, на нашу думку, концепти світоглядного шістдесятництва: культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу; гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості – центру Всесвіту); культ простої, звичайної діяльнійшої людини-трудівника; активність природи, яка дається біологією, бажання діяти; тяжіння до величного – не низовинного; культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків; незгода із загальноприйнятим; цінності справжнього марксизму-ленінізму, незаангажовані фальшивою сталінською інтерпретацією.

Уважний аналіз біографії, напрацювань Г. Щедровицького, його громадянської позиції, практичної діяльності є достатнім підґрунтям говорити про те, що його особистісному світогляду були властиві концепти світоглядного шістдесятництва. Атмосфера шістдесятництва хронологічно збіглася у часі з його професійним формуванням, переосмисленням марксизму, що стало можливим завдяки ослабленню партійно-ідеологічного контролю часів «відлиги», науковим інтересом академічної спільноти до антропологічної проблематики. «Капітал» К. Маркса став настільною книгою Г. Щедровицького, а марксизм у щедровицькій інтерпретації – методологічним підґрунтям його світогляду і наукової творчості. Московський методологічний гурток під керівництвом Г. Щедровицького розпочав функціонувати у 1956 р.

Його стосунки з тогочасним партійно-державним керівництвом були непрості. Аналіз праць філософа різних періодів його творчості дає достатньо підстав говорити про несприйняття ним тоталітарної партійно-бюрократичної радянської системи, прагнення перетворити її: «...я був зобов'язаний перед усіма тими, хто загинув, кого було знищено, продовжувати цю лінію (мається на увазі осуд радянського тоталітаризму. – С. К.)» [14, с. 303]. Водночас він не схвалював безпосередньої боротьби проти неї. Ще з юності він обрав третій шлях: «...сфера моєї праці лежить поза політикою – вона стосується значно глибинніших механізмів» [14, с. 300]. Він, як слушно зауважив О. Устинов, віддав пріоритет «перехопленню свідомості» у дусі більшовицько-антропологічних дослідів: «Вся світова історія вчить: революція починається з ідей, тобто – в головах!» [21, с. 153].

Додатковим аргументом на користь наших суджень про те, що його особистісному світогляду були властиві концепти світоглядного шістдесятництва, є ситуація 1968 р. Тогоріч, як про це ми вже писали вище, Г. Щедровицький підписав лист на підтримку дисидентів О. Гінзбурга та Ю. Галанського.

Отже, узагальнивши вищенаведене, констатуємо, що на формування Г. Щедровицького як особистості, філософа мали вплив природні здібності, родинне походження, попередній радянський досвід соціальної інженерії 1920–40-х рр., світ реалістичної фантастики братів Стругацьких, світоглядне шістдесятництво.

Друга половина XX ст. стала не лише у радянській, а й у світовій історії, за влучним висловом В. Нікітаєва, «переломом» у культурно-історичному, соціально-політичному, інтелектуальному контекстах. Це період, який умовно можна назвати «віссю часів» або «перехрестям часів». В інтелектуальній сфері явище «перелому» чи «перехрестя», поряд із класичними реакціями: консервативною і реставраційною, – породило ще два види відповідей: деконструктивістський і конструктивістський. Перший з них належить постмодернізму, а другий – модерну. Такою конструктивістською відповіддю є методологія Г. Щедровицького і Московського методологічного гуртка. Це останній проект модерну, що розроблявся в умовах формування на Заході постмодернізму і радикальних змін в СРСР. Це був останній проект тотального охоплення дійсності, разом із її історичним виміром [27, с. 126].

Г. Щедровицький розмежував науку і методологію. Висловлюючи внутрішню інтелектуальну незгоду-протест у дусі світоглядного шістдесятництва, першу він гостро критикував, наголошуючи на тому, що вона мертва, малопродуктивна і догматична. «Наука – це лайно взагалі, а у Радянському Союзі – подвійне лайно», «наука застосовується для знищення активного начала у людини», «наука

згнила у власному русі», «потрібно надати науці можливість померти самій... і дозволити тхнути так, що це будуть відчувати всі», – у властивій йому манері справжнього марксиста розмірковував філософ в одній із своїх робіт [28, с. 97, 193, 65].

На протигагу науці, значення якої звів до нуля, він розробив власну методологію, яку абсолютизував: «Час науки минув. Замість неї виходить методологія». Методологія, на протигагу науці не заперечує проти чисельності істин, що носять авторський, технічний характер. Він «працює над власною діяльністю і власним мисленням, змінюючи їх, трансформуючи, створюючи нові форми – спочатку у думках, а згодом у реалізації» [28, с. 237]. Філософ обґрунтував доцільність відмови від «онтології природнонаукового підходу», необхідність переходу до «онтології штучно-технічного підходу», в якому провідна роль належить «інженерній роботі». Така повна заміна однієї картини світу на іншу, за його підрахунками, мала тривати від 200 до 400 років [28, с. 156, 164].

У такий спосіб методологія Г. Щедровицьким протиставлялася науці, натомість інженерія ним розумілася як установка, як визначальна характеристика методології. У такому контексті інженерія сутнісно дуже пов'язана з імперією – імперією як особливим тілом влади, що живе за принципом розширеного відтворення. Зважаючи на це, ідеологія «руського мира / російського світу», яку щедровитяни розробили на засадах методології як інженерії – імперії, апіорі є експансіоністською, панівною, безальтернативною.

Як загальновідомо, у Стародавньому Римі «імперіум» – верховна військова влада, що використовувалася для розширення влади Риму чи наведення порядку. Зважаючи на це, В. Нікітаєв «імперіум» розглядав як владу, що виробляє владу. Розширення простору влади, екстенсивність, інтенція на експансію, – надважливий конститутивний момент імперії; інтенсивність влади, представлена тією чи іншою мірою тоталітарності, для імперії є вторинною, службовим, підпорядкованим екстенсивності моментом. Характерною особливістю імперії є те, що нові простори, землі, входять до неї шляхом поступової, крок за кроком, господарської, демографічної та іншої асиміляції, «органічно», але відразу цілісними, тією чи іншою мірою автономними областями, «пристиковкою», тобто штучно. У цьому сенсі імперія зростає як політична (державна) конструкція, а не як державний організм (господарське освоєння – процес вторинний, хоча і надзвичайно важливий). Імперія – всеніщивний потік «волі до влади», що розтікається всіма зручними напрямками і дедалі наростаючий. Інженерія створює інфраструктуру для такого розширення і утримання простору, у такий спосіб вона – і сама по собі є особлива організація і управління життєдіяльністю людей.

По суті «руський мир / російський світ» – це соціальна інженерія, що тісно пов'язана з імперією. Коли інженерія поєднується з імперією – вона стає технічним вираженням і втіленням імперії – слушно підсумовує В. Нікітаєв [26, с. 126 – 127]. Тому, на нашу думку, апіорі створена ідеологія «руського мира / російського світу» спрямовується на експансію, асиміляцію інших просторів/світів. Цим можна пояснити і євразійство, і слов'янофільство тощо, зовнішньополітичні амбіції рф, її стратегію з реалізації власної претензії на месіанство.

Сам Г. Щедровицький з цього приводу писав: «Розумієте, людина у своєму розвитку до якогось моменту шукає “Великий Рим” – те, де існують найвищі зразки людського існування, зразки власне людей. У тридцять п'ять років я зрозумів, що ці зразки, очевидно, втілені у членах Московського методологічного гуртка і у тому, що ми самі творимо... Я прийшов до висновку, що наш колектив, Московський методологічний гурток, це і є те найвище у якомусь сенсі, чого досягло людство. І з цього моменту проблема “Великого Риму” зникла, її вирішення я сформулював дуже чітко: “Великий Рим” міститься у нас самих, ми і є “Великий Рим”» [14, с. 138].

Є достатньо підстав кваліфікувати СМДМ як інженерію мислення, оскільки до її складу входять проектування, конструювання, дослідження, інструментарій набуття істинного знання про універсум, методологічні схеми тощо. І в такому ракурсі інженерія мислення постає як імперія – імперія мислення, що перетворює світ. Г. Щедровицький сам неодноразово наголошував на тому, що необхідно «взяти ці схеми, накласти їх у певному порядку на реальність і бачити реальність крізь призму цих сем і за допомогою цих схем» [29, с. 143]. Починати він рекомендував завжди з ідеї, потім розгортати її у систему реалізаційних програм і проектів, а потім реалізовувати у формі соціальної дії [28, с. 93]. Такою за своєю сутністю є й ідеологія «руського мира / російського світу»: сформувалася як ідея у працях інтелектуалів, була розвинута у проект із відповідною атрибутикою міфів, аргументів тощо, а потім набула реалізації у зовнішній політиці рф спочатку як «м'яка сила» в гуманітарній сфері, а згодом – груба сила: анексія Криму, окупація Донбасу, широкомасштабна війна.

Підтвердження тези про те, що методологія є імперією (владою, що виробляє владу), знаходимо у працях учнів Г. Щедровицького. Зокрема, в одній з них розкрито зміст щедровицької методології. Вона мислиться в онтологічному горизонті системно-діяльнісного підходу, виступає як особливе діяльнісне утворення – «сфера, чи організм, діяльності», тобто суперсистема. Визначення певної системи як «сфери діяльності» передбачає, що її мета і призначення у кінцевому результаті полягають не у тому, щоб обслуговувати інші сфери чи організми, а у саморозвитку шляхом переробки матеріалу всієї минулої культури людства: цінностей, знань, значень, смислів тощо.

Аналогічна діяльнісна методологія лежить в основі «руського мира / російського світу»: нею перероблено/викревлено минуле росії, України, світову історію, змінено знання про минуле і значення історико-культурних трансформацій, надано нових смислів в обґрунтування власної величч, а не величності, обґрунтуванні «приниженості росії, росіян, русских людей» і реваншистські наміри, надано викревленого смислу російському месіанству. Війна представлена як захист «русских людей», не розуміється, що осмислювати культуру країни російською мовою не означає ідентифікувати себе з «русским миром».

В основі такої діяльнісної методології перебуває особлива структура і форма мислення – методологічне мислення. Воно покликане переробляти нові засоби і нову технологію, зокрема засоби і технологію предметного мислення. З позиції такого підходу, методологія – наука особливого роду, наукова рефлексія над наукою, вона надбудовується над наукою, методологія породжує науку. Зважаючи на це, не може бути «вчення по методи», а можлива лише методологія – особлива організація мисленевої діяльності, центрована на оснащений спеціальними засобами і процедурами рефлексії. Логіка – система засобів, що нормують мисленеву діяльність, тому кожна логіка ґрунтується на певному типі методологічних дисциплін і забезпечує програмування технологій мисленевої діяльності, тобто сама є особливою знаково-знанневою технологією [19]. У такий спосіб аргументовано, на нашу думку, вважати, що методологія – інженерія – імперія мислення, яка сама є мисленням і продукує мислення. Передусім, це стосується «руського мира / російського світу» як ідеології, що програмує свідомість, формує сюрреальний світ. Б. Рассел влучно відзначив із цього приводу: «Насправді ідеологія – одна зі зброй організації стада» [30].

Беручи до уваги таке розуміння методології, її подібність із імперією, стверджуємо, що Г. Щедровицький створив СМДМ для набуття влади шляхом формування нової методології, яка сформує «нову людину» – методолога. Останній трактувався як цілісний суб'єкт, що втілює у своїй діяльності єдність думки і дії, покликаний бути творцем історії, перетворювачем світу.

Історію філософ трактував як «штучно-природний» «кентавр-процес»: складний і постійно змінний синтез об'єктивних і суб'єктивних факторів розвитку. Він наголошував, що «традиційна наукова точка зору, що розглядає оточуючий світ як такий, що живе за законами природи, є однобічною абстракцією. Водночас і суто технічний підхід, коли ми розглядаємо всі об'єкти як тільки... створені нами, також є однобічним підходом. Потрібно взяти одне й інше разом, у “склеїці” одного з іншим» [29, с. 97].

Отак і «русский мир / російський світ» склеїв собі історію як сурогат об'єктивного минулого і суб'єктивного уявлення про нього. Вийшла напівправа, що гірше, ніж брехня. Склейка «руського мира / російського світу» заснована на мережевому підході. Він передбачає склеїти всіх тих, хто ідентифікує себе «русским», незалежно від території проживання, громадянства, віросповідання, етнічного походження тощо. Склеювання відбувається «скрепами». Водночас відсутня відповідь на багато питань стосовно такого склеювання. Одне з них – наскільки такий «конструкт» є конструктивним і довговічним. Як засвідчує досвід, така склейка не є конструктивною і довговічною, а головне – не формує конструктивних уявлень про минуле, теперішнє, не формує позитивної перспективи.

У співвідношенні об'єктивних та суб'єктивних факторів Г. Щедровицький перевагу віддав суб'єктивним. Їх він вважав визначальними. Свою позицію він обґрунтовував таким: «...все те, що прийнято називати “речами”, “властивостями”, “відношеннями” тощо – лише тимчасові “згущення”, створені людською діяльністю на основі захопленого нею і асимільованого матеріалу», «...діяльнісне уявлення є ширшим, воно включає і пояснює натуралістичне уявлення» [31, с. 279–280].

Прикладом щедровицької «людини-творця» для автора цього терміну був Петро І. Його він називав попередником радянських методологів XVIII ст. До когорти творців історії – методологів він зараховував і К. Маркса [28, с. 93]. В. Ленін, за спостереженнями О. Устинова [21, с. 158], Г. Щедровицьким чомусь позбавлений статусу політика-перетворця. Схожою є і риторика президента РФ. Зрозуміло тепер, чому В. Путін так високо поціновує Петра І, він відтворює наративи Г. Щедровицького. Для нього він творець імперії, що відвойовував «исконно русские

земли». Це ще раз доводить безпосередній зв'язок між «руським миром / російським світом» як практикою зовнішньої експансії РФ і щедровицької методологією. Водночас, як відомо з історії, реальна історична особа Петра I не заслуговує на героїзацію, а його діяльність – на глорифікацію.

Для засновника СМДМ «нова людина»-методолог – менеджер, що був фахівцем у сфері управління, на певному рівні володів щедровицької методологією. Пріоритетна його компетентність – здатність навчатися будь-чому і за будь-яких обставин. Філософ був переконаний, що такому менеджеру, управлінцю достатньо буде його когнітивних практик, щоб ґрунтовно осмислити сутність проблеми, не володіючи глибоко змістом питання. Як доказ на користь своїх міркувань, покликався на життєвий шлях К. Маркса. Він звертав увагу на те, останній ні разу не був на жодному промисловому підприємстві, однак це не завадило йому описати навіть у деталях становище робітників і капіталістів тощо. «Для того, щоб мати точні знання, не обов'язково бачити», – узагальнював свої судження з цього приводу Г. Щедровицький [29, с. 181]. Навряд така думка є бездоганною, оскільки суперечить елементарній логіці здорового глузду.

Світ людської історії Г. Щедровицький розумів як реальний світ, в якому потрібно було реалізовуватися. Принципового значення він надавав співвідношенню двох світів: першого – світу, що був заданістю дійсного мислення, читанням книг, проєкціонуванням себе в історію, з другим – світом повсякдення [14, с. 138, 147]. Співвідношення полягало у тому, що «світ мислення» мав бути реалізованим у «світі життєдіяльності». Реалізація означала підпорядкування світу реальних життєвих відносин світу ідеального змісту [32, с. 265]. На практиці, як переконує досвід 2014–2026 рр., у зазначений вище спосіб вигаданий світ мислення – «руський мир / російський світ» реалізував себе у світі буденному, витіснивши адекватні уявлення про об'єктивну дійсність, замінивши їх химерними кентаврами.

Химерними кентаврами, позбавленими смислу та історичного підґрунтя є, наприклад, озвучені В. Путіним міфологеми «руського мира / російського світу», про те, що «росіяни і українці – один народ, єдине ціле»; відносини між Україною та Росією – відносини між частинами «одного історичного простору», «частинами єдиного народу». Абсурдними, недостовірними є і трактування В. Путіним понять «українець», «Україна», «Лівобережжя» тощо [33].

Відповідно до міфів «руського мира / російського світу», розпад Русі – трагедія. Місія Москви – «збирання руських/російських земель». В. Путін неодноразово заявляв, що розпад СРСР – найбільша трагедія ХХ ст., його відновлення – місія Москви, виконанню якої заважають США і Захід. Очевидні об'єктивні та реальні історичні події, їхній перебіг, зумовлений причинно-наслідковим алгоритмом ідеологемами рашизму до уваги не береться. Інформаційний простір країни агресора насичений міфами і фейками, що формують сюрреалістичний світ його суб'єктів. Д. Медведев, повторюючи міфи «руського мира / російського світу», написав про те, що «глибинне українство, підживлене антиросійською отрутою та всепоглинаючою брехнею щодо своєї ідентичності, – це і є один великий фейк. Цього явища ніколи не було в історії. І зараз не існує. Змінити криваву та повну брехливих міфів свідомість частини нинішніх українців – найважливіша мета в ім'я спокою майбутніх поколінь самих» [34]. Не підбирає слів і Т. Сергєйцев, формулюючи позбавлене смислу речення про те, що «назва “Україна” не може бути збережена», ставить знак рівності між «денацифікацією» та «деукраїнізацією». Останню він трактує, як відмову від «штучного роздування етнічного компоненту само ідентифікації населення територій історичних Малоросії та Новоросії» [35].

Така позбавлена тверезого глузду риторика «руського мира / російського світу» становить основу безальтернативного інформаційного простору країни-агресора, практично всіх засобів масової інформації, насамперед телебачення. Її ретрансляторами, рупорами є В. Соловйов, О. Скабєєва, Є. Попов, А. Шейнін, Д. Кисельов та інші. Довготривала і методична ідеологічна обробка населення країни-агресора і є фабрикою, що продукує у нього «монолітну» викривлену свідомість, яка адекватно не сприймає реальність, насамперед заперечує як сам факт війни Росії проти України, так і несправедливий її характер.

Соціальні відносини цікавили Г. Щедровицького як суспільні – як «рушійна сила історії». Для нього усунення буржуазних відносин експлуатації не означало ліквідацію відносин панування і підпорядкування між різними соціальними стратами, верствами, класами [14, с. 287]. Важливість для Г. Щедровицького «відносин панування і підпорядкування» зумовлена тим, що вони були базисними для радянського суспільства. Цим співвідношенням визначалася еліта радянського суспільства, до якої філософ належав за народженням, перебувати в якій він вважав важливим, сутнісним фактором [14, с. 166]. На них ґрунтується й ідеологія «руського мира / російського світу».

На початку 1950-х рр. у Г. Щедровицького складається чітке розуміння перспективної моделі розвитку Росії та «людей Росії». Цікавий збіг із «русским миром / російським світом». Обидві моделі формуються під час тектонічних зсувів, переймаються жалем за минулим, опікуються перспективами Росії та «русских людей». Він переконаний, що шлях подальшого розвитку країни – це відновлення, відтворення культури. Насамперед йшлося не про ту, що була, оскільки це було неможливо, а про створення нової. З культурою філософ тісно пов'язував інтелігенцію, а остання, – був переконаний він, – стане рушієм нового розвитку Росії. «В 1952 р. ... я сформулював для себе основний принцип, котрий визначав мої подальші життя і працю: для того, щоб Росія могла посісти своє місце в світі, потрібно відновити інтелігенцію Росії» [14, с. 301]. Як гуманітарний проєкт збереження інтелектуального капіталу нації формувався і «русский мир / російський світ» сином Г. Щедровицького – Петром. Власне він, керуючись СМДМ, розробленою батьком, запропонував мережу «русских людей», що будуть корисні батьківщині, попри відстань, місце проживання тощо. Він запропонував і русифікацію гуманітарної сфери – так звану «м'яку силу»: підтримка російськомовного інтелектуального продукту – освіта, наукові проєкти, книговидавництво, проникнення у школу.

Культуру Г. Щедровицький трактував функціонально. Він різко протиставляв себе реальній московській інтелігенції, а також її трактуванню культури. З властивим йому марксистським запалом обґрунтував, що культура – те, з чим можна працювати, «а ви займаєтесь тим, що здуваєте пиляку зі старої» [27, с. 130]. «Те, з чим можна працювати», на наш погляд, розкриває його настанову до учнів стосовно того, що дисидентство (боротьба проти радянського ладу) – марна трата часу. «Не потрібно бити скла», оскільки справжня революція в мисленні, «решта зміниться саме», – резюмував філософ [27, с. 130].

У реальному житті так і сталося наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. у РФ. Ідеологія «русского мира / російського світу» зробила революцію в мисленні носіїв масової культури. Інтелектуальна еліта обрала або підтримку цієї ідеології, або конформізм, або несприйняття – виїхала. Останніх мало. Керуючись щедровицькою тезою про інтелігенцію Кремль запустив ряд проєктів гуманітарного напрямку, долучивши до їх виконання професуру, інтелектуальні кола, інтелігенцію. Вони і просували ідеологію «русского мира / російського світу» спочатку на внутрішньому, а потім і на зовнішньому полі.

Наприклад, ґрунтуючись на засадах СМДМ, було розроблене і нове розуміння росіян. Його у серпні 2009 р., під час круглого столу в Євпаторійському Заозерному (Крим) «Український світ и Русский мир. Антропоаспект» висловив С. Градиловський – методолог, один із співавторів «русского мира / російського світу». Відповідно до нього, «Росіяни – це не етнос, хоча їх туди записують, навіть можна сказати запишують. Нам кажуть: станьте як всі нормальні народи. Ми відповідаємо: це не просто шкідливо, це для нас згубно. Це наша смерть! Подамо технічне визначення російському метаетносу: росіяни – це спеціально сконструйована ідентичність під надзавдання Держладу. Росіяни – морфологія проєктної діяльності держави» [36].

Основні міфологеми «русского мира / російського світу», засновані на СМДМ, що не витримують наукової критики, зводяться до такого.

1. Мислення транскордонне, що заперечує державні кордони, вони розуміються як антиросійські.
2. Пам'ять про минулу єдність Русі з традицією «збирання руських земель».
3. Для панрусизму актуальним політичним простором є канонічна територія Російської Православної Церкви.
4. Московоцентризм: Москва як історично найсильніший центр Русі. Москва – сакральний центр, а тому московоцентризм – пріоритетний напрям панрусизму.
5. Слов'янство – не етнографічний термін, а духовна спільність народів. Як російська самосвідомість заснована на конфесійно-церковних поняттях, так і слов'янство є спільнотою народів-церков, мовою богослужіння якої була церковнослов'янська.
6. Українізація – головний ворог «русского мира / російського світу» (панрусизму), головна ідеологія розколу загальноросійського простору, ефективний засіб дерусифікації на землях Західної Русі.
7. Українство ґрунтується на штучно створеній ідентичності. У минулому немає свідчень існування етнічних українців. Історичною формою самосвідомості є лише російська.
8. Сучасний проєкт «возз'єднання слов'янських народів» – паліатив рашизму, що виник за умов дерусифікації свідомості основної частини населення України і Білорусі [10].

До поняттєвого апарату цієї ідеології належать такі: «Російська земля / Русская земля», «єдина Русь», «російський світ / русский мир», «російська віра / русская вера». У них поняття «Русь» і похідні від нього ототожнюються з «Росія» і похідними від нього. Зокрема, «російський світ / русский мир» – простір російської культури та російської мови, що об'єднує їх носіїв в усьому світі [10].

Окрім того, Г. Щедровицький сформував елітну когорту людей, котрі на пострадянському просторі продовжили реалізувати СМДМ у формі політтехнологій, якій вдалося увійти до політичного істеблішменту пострадянської Росії, посутньо вплинути на формування її системи влади, ідеології тощо. З-поміж таких щедровитян П. Щедровицький (син), Г. Павловський, Т. Сергєйцев, Є. Островський та ін. Вони впродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. консультували, формували мислення таких політиків РФ, як Б. Немцов, С. Кирієнко, В. Путін. Брали участь у політичних кампаніях єльцинської Росії. У другій половині 1990-х рр. – на початку 2000-х рр. вони сформулювали і розробили «русский мир / російський світ». Вони брали участь і в українському політичному процесі, долучаючись до виборів 1999, 2004, 2009 рр.

Ставлення Г. Щедровицького до політики в СРСР було специфічним. Розмірковуючи над 1950-ми – другою половиною 1980-х рр., він вважав, що політики у державі немає. Була внутрішньопартійна боротьба у керівництві державою. Решта «творила масовку», «вела боротьбу на місцях». Насправді, проблема полягала у двоїстому характері радянського ладу. Існував дисонанс між декларованими гаслами та справжнім станом речей. Публічна ідеологія була, як згадував Г. Щедровицький, для «ідіотів», до яких він себе також зараховував. Однак вона не позбавляла можливості «творити історію». Така прірва спонукала інтелектуалів до пошуку помилки, звернення за відповіддю до філософії, розробки «нової логіки». Один із парадоксів полягав у тому, що люди, щиро зацікавлені у розвитку країни у напрямі, задекларованому Програмою КПРС, у соціальному житті перебували в стані конфлікту з владою [27, с. 131]. Таким був і Г. Щедровицький. Це також спонукало його до розробки системно-мисленево-діяльнісної методології, що стане інструментом формування «нової людини», зміни існуючого стану справ, перебування філософа при владі.

СМДМ мала виразні ознаки інженерії загалом і соціальної інженерії зокрема. Вона передбачала організацію, керівництво, управління. Вважалося, що повномасштабна кооперація науково-дослідницької діяльності може бути ефективною лише за умови розгортання над нею у чистому вигляді та повному об'ємі соціотехнічних структур організації та управління. Власне щедровицька методологія як нова форма організації людської думки була здатна поєднати різні стилі та способи мислення, забезпечити організаційно-управлінську роботу відповідними знаково-знанцевими засобами. У такій методології об'єднання різних знань відбувалося не за схемами об'єкта діяльності, а за схемами самої діяльності, – наголошував Г. Щедровицький [19].

Зважаючи на це, методологія у СМДМ – не просто складна структура і складна система, а гетерогенна і гетерархівована система, що має як сходинокво-ієрархівовану, так і вкладену «матрьошинчу» будову. Загальна модель системно-структурної методології включає п'ять рівнів: 1) «практичних діяльностей»: інженерно-конструкторські, організаційно-управлінські, педагогічні тощо практики; 2) рівень наукових, інженерних, проектних тощо «предметів»; 3) рівень орієнтованих на відповідні предмети спеціальних методологій; 4) рівень загальної методології; 5) рівень метаметодології (системна авторефлексія методології) [19].

На відміну від інших, попередніх методологій, щедровицька вирізнялася своїми характерними ознаками. Основні з них такі. По-перше, передбачала роботу, спрямовану на нові види діяльності та мислення. Останнє передбачало критику, проблематизацію, дослідження, проєктування, програмування, нормування. Ключовими були «організація» та «нормування» діяльності й мислення. Вони визначали основну функцію методології: обслуговування всього універсуму людської діяльності насамперед парадигматичними одиницями різної природи – проєктами, нормами і відповідними «спільностями, що організовують» – установками, принципами, методами, способами тощо.

Друга ознака. Методологія прагне поєднати і поєднує знання про діяльність і мислення зі знанням про об'єкти діяльності та мислення. Це передбачає спеціальну конструкцію, в якій розкрито, що об'єкти, як вони представляються нам, є істинними лише з історично обмеженої точки зору, а насправді – це організованості діяльності й мислення.

Третя ознака. Урахування різноманітності та множинності різних позицій діяча стосовно до об'єкта. Необхідним «матеріалом» методологічного мислення і діяльності є знання, насамперед наукові. Відмінною особливістю їх співорганізації, перетворення у власне методологічне знання є поєднання «знань про діяльність і мислення зі знаннями про об'єкти цієї діяльності та мислення

або, якщо перевернути це співвідношення, безпосередньо об'єктних знань з рефлексивними знаннями». У такий спосіб природно-об'єктна онтологія стає компонентом організаційно-діяльнісної [19].

Уважний аналіз змісту, структури СМДМ, особистісних інтелектуальних уподобань Г. Щедровицького, суспільно-політичної атмосфери та антропоцентричного буму другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. засвідчує, що поява системно-мисленево-діяльнісної методології стала результатом переосмислення філософом марксизму, зокрема, базового його положення про соціально-діяльнісну сутність людини. Принаймні наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. реконструкцією діалектичного методу К. Маркса, покладеного ним в основу написання «Капіталу. Критики політичної економії», в МДУ активно займалися у «групі гносеологів» або групі Е. Ільєнкова та «групі О. Зінов'єва» або «Московського логічного гуртка», активним учасником і засновником якого був Г. Щедровицький [21, с. 151]. З нього, як відомо, у 1956 р. утворився «Московський методологічний гурток», яким до 1994 р. беззмінно керував Г. Щедровицький, а «Капітал. Критика політичної економії» був його настільною книгою. Г. Щедровицький зумів вилучити технологію марксового мислення зі специфічно орієнтованого матеріалу, представити як унікальну методологію дослідження, що можна застосувати до будь-якої сфери наукового знання [21, с. 151] і покласти в основу системно-мисленево-діяльнісної методології.

У своїх інтелектуальних пошуках філософ трактував марксизм як «практичний матеріалізм», заснований на розумінні людини як практично-діяльнісного суб'єкта, якого К. Маркс закликав радикально перетворити світ [21, с. 155]. «У нашому реальному світі, – розмірковував Г. Щедровицький, – ніколи немає об'єктів природи, а є об'єкти нашої практичної діяльності... Ми перероблюємо одне в інше... і Маркс це чітко зрозумів... Чим далі розвивається людство, тим менше залишається натуральної природи. Залишається лише друга природа, тобто перероблена людиною (методологічний ключ до розуміння міфів «російського світу»: уявлення про історію – друга природа – матеріал для перетворення під свій манер. – С. К.)... У своїй діяльності людина перетворює матеріал природи відповідно до своїх ідей, замислів, проєктів, свого ідеального уявлення... залежно від своїх потреб» [28, с. 96]. Г. Щедровицький писав: «Марксистське переконання, яке для мене дуже важливе й утворює серцевину мого світогляду... те, що є світ, і задача полягає у тому, щоб його переробити» [28, с. 92].

Філософ був переконаний, що «світ – світ мислення і діяльності людей... – це й є сутність марксистської позиції, котра не лише... не поширювалася у радянських вищих, а навпаки, постійно знищувалася, оскільки, прийнявши цю позицію..., ви починаєте формувати радикалів та революціонерів» [28, с. 68]. На такому осмисленні марксизму формувалася щедровицька технологія «нового мислення». В його розумінні вона була тотожна створенню «нової людини» – «...якщо з'являться люди, здатні думати у такий спосіб, жити у такий спосіб і це організовувати, я буду вважати, що багато чого досяг», – зауважував Г. Щедровицький [28, с. 161].

Висновки. Підсумовуючи, констатуємо. Окрім родинного походження, вроджених талантів і здібностей, на формування прагнень Г. Щедровицького «перехопити свідомість», розробити інтелектуальні інструменти втручання в історичний процес вплинули ще й такі фактори. Перший – теорія і практика «конструювання радянської людини» у 1920–40-х рр. Другий – творчість фантастів братів А. і Б. Стругацьких. Третій – світоглядне шістдесятництво. Розглянемо ці фактори предметніше.

Методологія Г. Щедровицьким протиставлялася науці, натомість інженерія ним розумілася як установка, як визначальна характеристика методології. У такому контексті інженерія сутнісно дуже пов'язана з імперією – імперією як особливим тілом влади, що живе за принципом розширеного відтворення. Зважаючи на це, ідеологія «руського мира / російського світу», яку щедровитяни розробили на засадах методології як інженерії – імперії, апіорі є експансіоністською, панівною, безальтернативною.

Є достатньо підстав СМДМ кваліфікувати як інженерію мислення, оскільки до її складу входять проєктування, конструювання, дослідження, інструментарій набуття істинного знання про універсум, методологічні схеми тощо. І в такому ракурсі інженерія мислення постає як імперія – імперія мислення, що перетворює світ. Г. Щедровицький створив СМДМ для набуття влади шляхом формування нової методології, яка сформує «нову людину» – методолога. Останній трактувався як цілісний суб'єкт, що втілює у своїй діяльності єдність думки і дії, покликаний бути творцем історії, перетворювачем світу.

Зважаючи на це, методологія у СМДМ – не просто складна структура і складна система, а гетерогенна і гетерархівована система, що має як сходинково-ісрархівовану, так і вкладену

«матрьошинну» будову. Загальна модель системно-структурної методології включає п'ять рівнів: 1) «практичних діяльностей»: інженерно-конструкторські, організаційно-управлінські, педагогічні тощо практики; 2) рівень наукових, інженерних, проектних тощо «предметів»; 3) рівень орієнтованих на відповідні предмети спеціальних методологій; 4) рівень загальної методології; 5) рівень метаметодології (системна авторефлексія методології).

Спадщина Г. Щедровицького справила визначний вплив на формування міфологічних ідеологем «русского мира / російського світу» – рашизму, на політичну еліту країни-агресора, на її інформаційний простір, стала ідеологічним підґрунтям у 2014 р. гібридної, а з 2022 р. – широкомасштабної війни проти України.

Фінансування. Стаття підготовлена у рамках проєкту фундаментального дослідження «Національний та імперський пантеони героїв як фрейми цивілізаційного розлому в умовах російсько-української війни» (№ держреєстрації 0126U000199).

Список літератури

1. Постанова Верховної Ради України Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text>.
2. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: аналітична доповідь. Київ, 2018. 227 с.
3. Горбенко Ю. Особливості використання міфів у гібридній російсько-українській війні. *Вісник Львівського університету. Серія: психологічні науки*. 2021. Вип. 10. С. 32–38.
4. Павлюх М. Методи та засоби російсько-української інформаційної війни (2014–2022): міфи і риторика пропаганди. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*. Riga: Baltija Publishing, 2022. Р. 1017–1025.
5. Морозова О., Костанчук К. Обличчя «русского міра» в дослідженнях науковців та спогадах очевидців. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 2. С. 8–16.
6. Івангородський К. Російська гуманітаристика як засіб утвердження ідеології рашизму в умовах так званої «СВО». *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 2. С. 55–66.
7. Петренко О., Тельвак В., Журавльов С. Російська пропаганда в контексті збройної агресії Росії проти України. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 3. С. 8–16.
8. Ніколаєць Ю. Тимчасова окупація Криму та спроба реалізації проєкту «Русская весна»: роль деструктивних інформаційних впливів. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 2. С. 17–26.
9. Ніколаєць Ю. Стратегії та практики протидії деструктивним інформаційним впливам під час повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2025. № 3. С. 17–28.
10. Корновенко С. Панрусизм – ідеологія агресії РФ проти України. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*. Riga: Baltija Publishing, 2022. Р. 963–966.
11. Корновенко С. Панрусизм – соціальна інженерія втручання в історичний процес. *Трансформації історичної пам'яті*. Вінниця, 2022. С. 8–13.
12. Корновенко С. Деконструкція концепту «російський світ/руський мир» у новітньому українському академічному дискурсі. *Сучасна російсько-українська війна: історіографічні, суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-духовні виміри*. Riga: Baltija Publishing, 2024. С. 264–293.
13. Корновенко С. «Організаційно-діяльнісні ігри» П. Щедровицького як модернізація радянської людини (кінець 1970-х – початок 1990-х рр.) *Радянська ідентичність: формування – вкорінення – деконструкція* / за ред. О. Колястрок. Вінниця: Твори, 2025. С. 123–134.
14. Щедровицький Г. Я всегда был идеалистом. Москва: Путь, 2001. 323 с.
15. Калінкіна С., Корновенко С., Маркова С., Романець Н. «Великий перелом» на селі. *Фінал селянської революції (1929–1933 рр.)*. Черкаси: ЧНУ, 2017. 300 с.
16. Щедровицький Г. Исторические и логические заметки к программе содержательно-генетической логики и СМД-методологии. *Метод: вчера и сегодня. Материалы I Методологического конгресса (20–21 марта 1994 г.)*. Москва, 1995. С. 11–21.
17. Лебедев В. Подозрительные игры людей. *Чайка–Seagull. Литературно-художественный альманах*. 2004. № 18. URL: <https://www.chayka.org/node/310>.
18. Лифшиц М. Диалог с Эвальдом Ильенковым (Проблема идеального). Москва: Прогресс–Традиция, 2003. 368 с.
19. Пископель А., Давыдова Г., Голдберг Ф. Георгий Петрович Щедровицкий. *Гуманитарный портал: Персоналии. Центр гуманитарных технологий, 2006–2022*. 2022. URL: <https://gtmarket.ru/personnels/georgiy-shchedrovitskiy>.
20. Шиндерлаж К. Братья Стругацкие: феномен прогрессорства в мире Полудня. URL: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/116270/2_NovajaRusistika_4-2011-2_6.pdf?sequence=1.
21. Устинов О. СМД-методология Г. П. Щедровицького и советская философско-антропологическая мысль 60–80-х годов XX века. *Вестник ТвГУ. Серия «Философия»*. 2017. № 1. С. 150–162.
22. Олійник О. З грона шістдесятників. URL: <http://litakcent.com/2016/04/27/z-hrona-shistdesyatnykiv>.
23. Шістдесятництво. Визначення в літературній енциклопедії. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/dic/show.php?w=217>.
24. Поети шістдесятники та поети барди. Хто такі «шістдесятники». URL: <https://schwalbetires.ru/uk/cars/poety-shestidesyatniki-i-poety-bardy-kto-takie-shestidesyatniki.html>.
25. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво як концепція «духу часу»: витоки, тенденції, перспективи дослідження. *Roczniki humanistyczne*. 2006–2007. Т. LIV–LV, з. 7. С. 109–125.

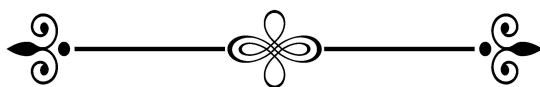
26. Тарнашинська Л. (Ре)Актуалізація гуманізму в дискурсі українського шістдесятництва: антропологічний вектор. *Сучасні літературознавчі студії. Постгуманізм та віртуальність: літературні виміри*. 2013. Вип. 10. С. 394–405.
27. Никитаєв В. Філософія і влада: Георгій Щедровицький (Останній проєкт модерна). *Методологія науки: статус і програми*. Москва, 2005. С. 125–176.
28. Щедровицький Г. СМД-підхід і основні проблеми науки і людини в ХХ столітті. *Щедровицький Г. Московський методологічний кружок: розвиток ідей і підходів. З архіву Г. Щедровицького*. Москва: Путь, 2004. Т. 8, Вип. 1. С. 11–239.
29. Щедровицький П. Оргуправленчеське мислення: ідеологія, методологія, технологія: курс лекцій. *З архіву П. Щедровицького*. Москва, 2000. Т. 4. 384 с.
30. Рассел Б. Ідеологія на самому справді однією з озброєнь формування стада. URL: <https://socratify.net/quotes/bertrand-russel/28456>.
31. Щедровицький Г. Избранные труды. Москва: Школа Культурной Политики, 1995. 800 с.
32. Щедровицький Г. Методологія і філософія оргуправленчеської діяльності: курс лекцій. Москва, 2003. 288 с.
33. Неменський О. Об ідеях, изложенных в статье Путина по Украине. URL: <https://riss.ru/article/16577>.
34. «Українство – фейк. Його не було і немає. Змінити свідомість – найважливіша мета». URL: <https://censor.net/ua/n3331466>.
35. На сайті РІА Новості вийшла колонка о необхідності «деукраїнізації» України. URL: <https://meduza.io/news/2022/04/04/na-sayte-ria-novosti-vyshla-kolonka-o-neobhodimosti-deukrainizatsii-ukrainy>.
36. Русские – это искусственно сконструированная идентичность под сверхзадачу Госстроя (часть II). URL: <https://studrespublika.com/russkie-eto-iskusstvenno-skonstruirovannaya-identichnosty-pod-sverhzhadachu-gosstroya-chasty-ii>.

References

1. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the use of the ideology of racism by the political regime of the Russian Federation, condemnation of the principles and practices of racism as totalitarian and inhumane”. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text> [in Ukrainian].
2. Yakubova, L., Holovko, V., Primachenko, Ya. (2018). Russian peace in Donbas and Crimea: historical origins, political technology, instrument of aggression: analytical report. Kyiv [in Ukrainian].
3. Gorbenko, Yu. (2021). Peculiarities of the use of myths in the hybrid Russian-Ukrainian war. *Visnyk L'vivskogo universytetu. Seriya: psykholohichni nauky [Bulletin of Lviv University. Series: psychological sciences]*, 10, 32–38 [in Ukrainian].
4. Pavlyukh, M. (2022). Methods and means of the Russian-Ukrainian information war (2014–2022): myths and rhetoric of propaganda. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*, 1017–1025. Riga [in Ukrainian].
5. Morozova, O., Kostanchuk, K. (2025). The face of the “Russian world” in the research of scientists and the memoirs of eyewitnesses. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 2, 8–16 [in Ukrainian].
6. Ivangorodsky, K. (2025). Russian humanitarian studies as a means of establishing the ideology of racism in the conditions of the so-called “SVO”. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 2, 55–66 [in Ukrainian].
7. Petrechko, O., Telvak, V., Zhuravlev, S. (2025). Russian propaganda in the context of Russia’s armed aggression against Ukraine. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 3, 8–16 [in Ukrainian].
8. Nikolayets, Yu. (2025). Temporary occupation of Crimea and an attempt to implement the project “Russian Spring”: the role of destructive information influences. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 2, 17–26 [in Ukrainian].
9. Nikolayets, Yu. (2025). Strategies and practices of countering destructive information influences during a full-scale military invasion of the Russian Federation. *Visnyk Cherkas'kogo universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 3, 17–28 [in Ukrainian].
10. Kornovenko, S. (2022). Pan-Russianism – the ideology of the Russian Federation’s aggression against Ukraine. *The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects*, 963–966. Riga [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (2022). Pan-Russianism – social engineering of interference in the historical process. Transformations of historical memory, 8–13. Vinnytsia [in Ukrainian].
12. Kornovenko, S. (2024). Deconstruction of the concept of “Russian world” in the modern Ukrainian academic discourse. *The modern Russian-Ukrainian war: historiographical, socio-political, socio-economic and cultural-spiritual dimensions*, 264–293. Riga [in Ukrainian].
13. Kornovenko, S. (2025). “Organizational and Activity Games” by P. Shchedrovitsky as a Modernization of Soviet Man (late 1970s – early 1990s). *Soviet Identity: Formation – Rooting – Deconstruction*, 123–134. Vinnytsia [in Ukrainian].
14. Shchedrovitsky, G. (2001). I Have Always Been an Idealist. Moscow [in Russian].
15. Kalinkina, S., Kornovenko, S., Markova, S., Romanets, N. (2017). “The Great Break” in the Village. The Finale of the Peasant Revolution (1929–1933). Cherkasy [in Ukrainian].
16. Shchedrovitsky, G. (1995). Historical and Logical Notes on the Program of Content-Genetic Logic and SMD Methodology. *Method: Yesterday and Today. Proceedings of the 1st Methodological Congress (March 20–21, 1994)*, 11–21. Moscow [in Russian].
17. Lebedev, V. (2004). Suspicious Games of People. *Seagull. Literary and Artistic Almanac*, 18. Retrieved from: <https://www.chayka.org/node/310> [in Russian].
18. Lifshitz, M. (2003). Dialogue with Evald Ilyenkov (The Problem of the Ideal). Moscow [in Russian].
19. Piskoppel, A., Davydova, G., Goldberg, F. (2022). Georgy Petrovich Shchedrovitsky. *Gumanitarnyy portal: Personalii. Tsentr humanitarnykh tekhnologiy, 2006–2022 [Humanitarian Portal: Personalities. Center for Humanitarian Technologies, 2006–2022]*. Retrieved from: <https://gtmarket.ru/personnels/georgiy-shchedrovitskiy> [in Russian].

20. Shinderlage, K. The Strugatsky Brothers: The Phenomenon of Progressorism in the World of Noon. Retrieved from: https://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/116270/2_NovajaRusistika_4-2011-2_6.pdf?sequence=1 [in Russian].
21. Ustinov, O. (2017). “SMD-methodology of G. P. Shchedrovitsky and Soviet philosophical and anthropological thought of the 1960s–1980s.” *Vestnik of TvSU. Series “Philosophy”, 1*, 150–162 [in Russian].
22. Oliynyk, O. From the cluster of the sixties. Retrieved from: <http://litakcent.com/2016/04/27/z-hrona-shistdesjatykiv> [in Ukrainian].
23. Sixties. Definition in the literary encyclopedia. Retrieved from: <https://www.ukrlib.com.ua/dic/show.php?w=217> [in Ukrainian].
24. Sixties poets and bard poets. Who are the “sixties”. Retrieved from: <https://schwalbetires.ru/uk/cars/poety-shestidesyatniki-i-poety-bardy-kto-takie-shestidesyatniki.html> [in Ukrainian].
25. Tarnashinska, L. (2006–2007). Ukrainian sixties as a concept of the “spirit of the times”: origins, trends, research prospects. *Roczniki humanistyczne, LIV–LV/7*, 109–125 [in Ukrainian].
26. Tarnashinska, L. (2013). (Re)Actualization of Humanism in the Discourse of the Ukrainian Sixties: An Anthropological Vector. *Suchasni literaturoznavchi studiyi. Posthumanizm ta virtualnist: literaturni vymiry Modern Literary Studies. Posthumanism and Virtuality: Literary Dimensions, 10*, 394–405 [in Ukrainian].
27. Nikitaev, V. (2005). Philosophy and power: Georgy Shchedrovitsky (The last project of modernity). *Methodology of science: status and programs*, 125–176. Moscow [in Russian].
28. Shchedrovitsky, G. (2004). The SMD Approach and the Main Problems of Science and Man in the Twentieth Century. *Shchedrovitsky, G. The Moscow Methodological Circle: The Development of Ideas and Approaches. From the Archives of G. Shchedrovitsky, 8/1*, 11–239. Moscow [in Russian].
29. Shchedrovitsky, P. (2000). Organizational Management Thinking: Ideology, Methodology, Technology: A Lecture Course. *From the Archives of P. Shchedrovitsky, 4*. Moscow [in Russian].
30. Russell, B. Ideology is Actually One of the Tools for Herd Formation. Retrieved from: <https://socratify.net/quotes/bertran-rassel/28456> [in Russian].
31. Shchedrovitsky, G. (1995). Selected Works. Moscow [in Russian].
32. Shchedrovitsky, G. (2003). Methodology and Philosophy of Organizational Management Activity: A Course of Lectures. Moscow [in Russian].
33. Nemensky, O. On the Ideas Set Out in Putin’s Article on Ukraine. Retrieved from: <https://riss.ru/article/16577> [in Russian].
34. Ukrainianism is a Fake. It Didn’t Exist or Isn’t There. Changing Knowledge Is the Naive Thing. Retrieved from: <https://censor.net/ua/n3331466> [in Ukrainian].
35. A column about the need for “de-Ukrainization” of Ukraine was published on the RIA Novosti website. Retrieved from: <https://meduza.io/news/2022/04/04/na-sayte-ria-novosti-vyshla-kolonka-o-neobhodimosti-deukrainizatsii-ukrainy> [in Russian].
36. Russians are an artificially constructed identity to serve the super-objective of the State Construction Committee (Part II). Retrieved from: <https://studrespublika.com/russkie-eto-iskusstvenno-skonstruirovannaya-identichnosty-pod-sverhzadachu-gosstroya-chasty-ii> [in Russian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 94(477)(092)+930.1(=16)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-2-64-77

Костянтин ІВАНГОРОДСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, доцент кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: iwakos@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Становлення польської історіографії щодо походження слов'ян у XIX – на початку XX ст.: між ідеологією та наукою

Анотація. Метою статті полягає в історіографічному аналізі становлення польської історіографії щодо походження слов'ян у XIX – на початку XX ст. і встановлення причин і шляхів її націоналізації, ідеологізації та політизації, на тлі посилення, здавалося б, на перший погляд, суто наукових суперечок між польськими та німецькими дослідниками у цьому сегменті пізнання багато в чому спільної для них минулини. **Наукова новизна.** Польська історична наука розпочала своє становлення в загальноєвропейському контексті, що був зумовлений добою Просвітництва від середини XVIII ст. В XIX ст. на її специфіку вплинула втрата польської державності й той факт, що польська нація була розділена поміж трьома європейськими імперіями (Австрія, Пруссія, Росія) до завершення Першої світової війни. Тому питання походження польського етносу та нації, їхня етнічна історія набули першочергового значення для тогочасних польських учених. Проблема походження слов'ян стала визначальним фактором для побудови модерної національної ідентичності поляків. Тому від свого початку ця суто наукова проблема перетворилася в польській історіографії на творення нового міфу походження, котрий відразу перетворився на політичний міф. **Висновки.** Польська історіографія пройшла непростий шлях свого наукового ствердження, але її розвиток був типовим для тогочасних європейських шкіл у цій галузі. Найбільшою специфікою, якою відзначалася польська історіографія XIX – початку XX ст. Польська автохтоністська концепція походження слов'ян відразу зіткнулася з протилежним баченням проблеми з боку німецької історіографії. Остання демонструвала не мені потужний націоналістичний запал і шовіністичну вдачу, оголошуючи всіх слов'ян (і передусім поляків) в історичному контексті безкультурними варварами та оголошуючи германців єдиними гідними європейськими культуртрегерами. Опонуючи цій тенденції, польська історіографія в контексті проблеми походження слов'ян також стала більше пропагандистським інструментом, ніж осередком пошуку наукової об'єктивності у вирішенні цього питання. Протистояння цих двох підходів до давньослов'янської історії особливо загострилося на початку XX ст., у переддень Першої світової війни.

Ключові слова: польська історіографія, польська історична наука, етногенез, нація, національна ідентичність, давні слов'яни, славістика, слов'янська археологія.

Kostiantyn IVANGORODSKY

Doctor of Sciences (History), Professor of Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4052-5253>, e-mail: iwakos@ukr.net

THE FORMATION OF POLISH HISTORIOGRAPHY REGARDING THE ORIGIN OF THE SLAVS IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES: BETWEEN IDEOLOGY AND SCIENCE

Abstract. The purpose of the article is to conduct a historiographical analysis of the formation of Polish historiography in regard to the origin of the Slavs in the 19th and early 20th centuries and establishing the reasons and ways of its nationalization, ideologization and politicization, against the background of the intensification of what would seem, at first glance, purely scientific disputes between Polish and German researchers in this segment of knowledge of the past that is largely common to them. **Scientific novelty.** Polish historical science began its formation in a pan-European context,

which was conditioned by the Age of Enlightenment from the middle of the 18th century. In the 19th century, its specificity was influenced by the loss of Polish statehood and the fact that the Polish nation was divided between three European empires (Austria, Prussia, Russia) until the end of the First World War. Therefore, the issues of the origin of the Polish ethnos and nation, their ethnic history, acquired paramount importance for Polish scientists of that time. The problem of the origin of the Slavs became a determining factor in the construction of the modern national identity of the Poles. Therefore, from its beginning, this purely scientific problem turned into the creation of a new myth of origin in Polish historiography, which immediately turned into a political myth. **Conclusions.** Polish historiography has gone through a difficult path of its scientific affirmation, but its development was typical for the European schools of that time in this field. The greatest specificity was distinguished Polish historiography of the 19th and early 20th centuries. The Polish autochthonous concept of the Slavs' origin encountered immediately with the opposite vision of the problem from the side of German historiography. The latter demonstrated no less powerful nationalist fervor and chauvinistic disposition, declaring all the Slavs (and above all Poles) in the historical context to be uncultured barbarians and declaring the Germans to be the only worthy European cultural carriers. Opposing this trend, Polish historiography in the context of the problem of the Slavs' origin also became more a propaganda tool than a center for the search for scientific objectivity in resolving this issue. The confrontation between these two approaches to the ancient Slavic history became particularly acute at the beginning of the 20th century, on the eve of the First World War.

Keywords: Polish historiography, Polish historical science, ethnogenesis, nation, national identity, ancient Slavs, Slavic studies, Slavic archaeology.

Постановка проблеми. Проблематика походження слов'ян є однією з найпопулярніших і найважливіших для історіографій країн Центрально-Східної Європи. Одним із найпалкіших є її обговорення впродовж останнього півтора століття, зокрема, в польській історіографії. Відтак логічним науковим завданням є аналіз її становлення та розвитку на першому етапі, коли закладалися магістральні ідеї інтерпретації давньої історії слов'ян, особливо на тлі доволі активної динаміки загального поступу тогочасної європейської науки та враховуючи, що домінуючими в гуманітаристиці епохи романтизму були погляди насамперед німецьких вчених – істориків, філософів, географів, антропологів, археологів, лінгвістів. Водночас не можна не зауважити надзвичайно високий рівень політизації цих наукових дисциплін як у Німеччині, так і на польських теренах, розділених у цій добі між трьома європейськими імперіями. Прикметно, що відчутний рівень ідеологічної ангажованості теми так званого етногенезу слов'ян та небезпечні націоналістичні аспірації навколо неї досі присутні в польській історичній науці та відповідній політиці пам'яті. Яким би дивним це не виглядало на перший погляд, але означені явища пов'язані з багато в чому надуманими страхами деяких представників сучасного польського суспільства (котрими, звісно, маніпулюють і деякі суб'єкти польського політичного істеблішменту) стосовно зникнення польської національної ідентичності в межах Євросоюзу. Враховуючи сучасні євроінтеграційні прагнення України, обізнаність із різним баченням, зокрема, давньослов'янської минувшини польськими гуманітаріями, має ще й неабияке суспільне значення на тлі непростого нинішнього діалогу відносно українсько-польської минувшини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виходячи з цього, доволі дивною виглядає ситуація, коли в українському гуманітарному просторі, зокрема й в історіографічному сегменті, доводиться констатувати цілковите мовчання відносно порушеної нами проблематики. Відтак поки що пропонується тематика не отримала ґрунтовного аналізу та є для української історичної науки цілковитою білою плямою. Присутні в межах ще радянської історіографії поверхові згадки в контексті бібліографічних оглядів про польських археологів, лінгвістів, антропологів, чії праці були присвячені тематиці походження слов'ян, у жодному разі не можна сприймати за більш-менш серйозний історіографічний аналіз. Звісно, в польській історіографії цим аспектам увага приділяється більше, але в останні десятиліття й у ній інтерес до окресленої проблематики суттєво знизився. Проте заслуговують на увагу напрацювання у цьому сегменті таких польських дослідників, як А. Буко, Р. Гжесік, Б. Шмонецький, В. Урбаньчик, Я. Лех, Д. Пйотровська та ін.

Мета статті полягає в історіографічному аналізі становлення польської історіографії щодо походження слов'ян у XIX – на початку XX ст. і встановлення причин і шляхів її націоналізації, ідеологізації та політизації, на тлі посилення, здавалося б, на перший погляд, суто наукових суперечок між польськими та німецькими дослідниками у цьому сегменті пізнання багато в чому спільної для них минувшини.

Виклад основного матеріалу. Польська історична наука розпочала своє становлення в загальноєвропейському контексті, зумовленому добою Просвітництва від середини XVIII ст. Однак на її специфіку безумовно вплинула втрата на цьому етапі польської державності й той факт, що польська нація наступні 123 роки була розділена поміж трьома імперіями. Саме за таких обставин питання походження польського народу та його етнічна історія набули першочергового значення

для тогочасних польських інтелектуалів. Домінуюча до того часу концепція так званого «сарматського походження» була вже явним рудиментом, відтак проблема «слов'янства» стала визначальним фактором для побудови модерної національної ідентичності поляків. Тому від початку ця суто наукова проблема перетворилася в польській історіографії на сакральний осередок наново твореного міфу походження.

Звернення до попередніх історіописань від часів пізнього середньовіччя були надзвичайно малокорисними. Адже вся тогочасна «етнологія» базувалася винятково на вигадках хроністів, або в кращому випадку на не менш фантазійній біблійній генеалогії народів. З другого боку, останній підхід розмістив тогочасну Польщу в центрі європейської дискусії про походження та спорідненість народів. Не менш новаторським було й введення автором Великопольської хроніки (XIV ст.) концепції Паннонії як колиски слов'ян [1, s. 49]. У XV ст. тему походження вже безпосередньо слов'ян мимохідь обговорював Ян Длугош [2, s. 4–5], причому не ототожнюючи їх із сарматами, що доволі часто помилково оголошується навіть у сучасній науковій літературі. Стосовно поляків, то «батько польської історіографії», слідом за В. Кадлубеком, вважав їхніми предками вандалів, наголошуючи у такий спосіб антигерманську сутність своєї спільноти. Таке ж трактування підтримував і польський хроніст XVI ст. Марцін Бельський [3, s. 28–31].

Втім визначальною на подальші століття виявилася гіпотеза творця ідеології «сарматизму» – Марціна Кромера, опублікована 1555 р. у праці «*De origine et rebus gestis Polonorum*». Він не погоджувався з думкою попередників щодо походження поляків від вандалів (зауваживши, що німецькі хроністи відносять останніх до германців, які через це можуть зазіхати на польські терени) й ототожнив слов'ян (венедів) із сарматами, котрі колись завоювали вандальські землі [4, s. 7–12, 37–40]. Показово, що деякі сучасні дослідники, відштовхуючись від відомої дихотомії в польській історіографії етногенезу слов'ян (автохтонізм / алохтонізм), впевнені, буцімто, «Кромер наводить низку аргументів на підтримку своєї сарматської (алохтонної) тези та на спростування вандальської (автохтонної) тези» [5, s. 108]. Зокрема, це вкотре підкреслює той факт, що окреслена проблематика несе в польській історіографії дотепер переважно ідеологічне, а не наукове навантаження.

Власне наукові дослідження проблеми походження слов'ян у сучасному розумінні вперше почали набувати певної впізнаваної форми в колі дослідників, пов'язаних із останнім королем Речі Посполитої – Станіславом Августом Понятовським (правив у 1764–1795 pp.) [6, s. 355–357]. Серед помітних представників науки в оточенні короля був і Адам Нарушевич (1733–1796) – єзуїт, історик і єпископ Смоленський. Щоправда на цьому етапі відповідні опуси залишалися в межах того жанру, котрий іменують як «казкова історія» [7, s. 5–22]. Фактично ж науковцем-піонером у дослідженні праісторії слов'ян наприкінці XVIII – на початку XIX ст. став граф Ян Потоцький (1761–1815; народився і помер у сучасній Вінницькій області України). Кавалер Ордена Білого Орла (1784), він був автором понад 20 багатотомних праць на історичну тематику, більшість із яких написані та опубліковані французькою мовою. В галузі славістики найпомітнішими є такі його твори, як «*Essay sur l'histoire universelle et recherches sur celle de la Sarmatie*» (1789–1792), «*Chroniques, memoires et recherches pour servir a l'histoire de tous les peuples slaves*» (1793), «*Fragments historiques et geographiques sur la Scythie, la Sarmatie et les Slaves*» (1795) та ін. На думку В. Антоневи́ча, саме ці праці «фактично дали початок науковим дослідженням історії давніх слов'янських народів» [8, s. 30].

Наступним помітним дослідником означеної проблематики на цьому етапі був білоруський етнограф Зорян Доленга-Ходаковський (1784–1825, справжнє ім'я – Адам Чарноцький), який також відомий як один із засновників української фольклористики. Вважається, що його основна праця – «Про слов'янство перед християнством» (1818) – започаткувала романтичну традицію в польській історіографії. Він, зокрема, вважав, що територія давніх слов'ян визначалася городищами, розкиданими по величезних просторах, а відтак, вирішив обґрунтувати це припущення самостійно подорожуючи землями східного слов'янства до кінця життя. Результатом цих мандрівок став величезний археологічний та етнографічний матеріал, який він зібрав. Цей науковий скарб мав потужний вплив на студіювання проблеми наступними славістами й, насамперед, визначив погляди М. Максимовича, М. Погодіна та П. Шафарика [8, s. 31].

Загальноновизнано, що саме словацький історик, етнограф і поет Павел Шафарик (1795–1861) став першим дослідником, який підійшов суто в науковому ключі до розгляду проблеми походження слов'ян, кристалізувавши власну концепцію щодо цього у відомій праці «Слов'янські старожитності» («*Slovanské starožitnosti*», 1837). На його думку, слов'яни були аборигенами Центральної Європи,

займаючи з давнини значні території між Чорним і Балтійським морем, Карпатами та Доном. В античному світі вони були відомі під ім'ям венеди, землі яких на заході сягали Вісли й Одри. Головним же осередком слов'янської прабатьківщини П. Шафарик називав українське Прикарпаття (деякі українські археологи називають його «родоначальником прикарпатської теорії походження слов'ян» [9, с. 6–7]). Водночас для польської історіографії це стало «маніфестом слов'янського автохтонізму, що був парадигмою польської славістики 150 років». Відтоді для польських дослідників автохтонізм означав, що прабатьківщина слов'ян знаходилася в басейні річок Одри та Вісли, тобто на території сучасної Польщі, котра й була «центром Slavii» – «звідси почалася слов'янська еміграція на схід, на захід – до Ельби, а також на південь – на Балкани» [10, с. 108–109]. Щоправда це зумовило згодом і «український автохтонізм», який у польській історіографії переріс в «аллохтонізм». Показово, що Т. Шевченко присвятив свою поему «Єретик» (1845) саме П. Шафаріку, також контекстно наголошуючи на важливості слов'янського автохтонізму та дякуючи вченому за те, «що не дав ти потонути в німецькій пучині нашій правді».

Як не дивно, але досі немає комплексного дослідження впливу ідей П. Шафарика, зокрема, на лінгвістичні теорії щодо спільнослов'янської мови. Хоча деякі його ідеї не були повністю оригінальними, а ще раніше польський економіст й історик Вавжинець Суровецький (1769–1827) у праці «Слідами походження слов'янських народів» (*«Śledzenie początku narodów słowiańskich»*, 1824) використовував твори Йордана, Плінія, Тацита та Птолемея як джерело з історії давніх слов'ян [11, s. 74–75], доводячи що, описувані ними венеди, є основою всієї слов'янської історії. Чимало фахівців і сьогодні вважають, що ця праця поклала початок польській історичній археології. Автор порушив багато ключових питань, що стосуються, серед іншого, первісної батьківщини слов'ян та їхніх похоронних обрядів. Водночас вона вплинула й на погляди такого відомого польського історика епохи романтизму, як Йоахім Лелевель (1786–1861). Він високо цінував роль археології у поясненні історії слов'ян та наголошував на важливості ранньосередньовічних пам'яток [12, р. 3].

Будучи провідним діячем польського національного руху, В. Суровецький поставив чітку мету довести, що слов'яни (тобто поляки) були корінними жителями своєї, на той час окупованої, країни. Натхненний Гердером, він розглядав «слов'янських венедів» як найбільший європейський народ в історії, батьківщина якого простягалася від Вісли до Дніпра. Ідеї цього славіста поділяв, зокрема, Адам Міцкевич (1798–1855). Теорія «слов'янських венедів» надихнула принаймні і такий важливий твір польської романтичної літератури, як трагедію Юліуса Словацького «Лілля Венета» (*Lilla Weneda*, 1839), присвячену міфічному минулому слов'ян на тлі війни між племенами лехитів і венедів. Схожим дослідницьким шляхом йшов також ентузіаст лінгвістичних та історичних матеріалів Юзеф Крашевський, що відобразилося в його праці «Мистецтво у слов'ян» (1858) [13].

Варто враховувати й те, що, внаслідок політичних подій кінця XVIII ст., Польща втратила своє незалежне національне буття та була розділена між трьома імперіями – Росією, Австрією та Пруссією. Тому й початки археології як наукової та академічної дисципліни у випадку Польщі були доволі тісно пов'язані з археологіями цих держав. Перші університетські кафедри археології були засновані на території, здобутій Австрією, де польська автономія була найбільшою. Натомість у німецькій та російській частинах не було університетів й інтерес до доісторії розвивався тут у формі аматорської діяльності [14, р. 209]. Найпомітніше це було в межах імперії Романових, де на початку XIX ст. сформувався сталий інтерес до старожитностей, завдяки доволі ліберальній російській політиці щодо польського націоналізму. Як і скрізь в Європі, такі антикварні дослідження дедалі більше зазнавали впливу духу романтизму. Безпосередньо на польських теренах вони набули особливої форми дослідження слов'ян, яких вважали предками польського народу.

Остаточне падіння Польської держави у 1795 р. стало шоком для всього суспільства, особливо на тлі поступового нарощування процесу націотворення. Проте саме цей шок зумовив раптовий інтерес до минулого польської спільноти, зокрема до місцевих старожитностей, що стали вагомим елементом посилення національного руху. Відтоді тільки зростало переконання, що лише нація, яка знає своє минуле та вірна йому, здатна вижити без політичного статусу держави [15, s. 8]. Тому для тогочасних польських дослідників минулого зосередження уваги на слов'янах від самого початку мало очевидний політичний підтекст, оскільки зміцнювало свідомість національної єдності та підтримувало інтерес до власного минулого. В країні, розділеній на три частини, «інтерес до слов'янства, як в його “культурному” (слов'янофілство), так і в суто політичному (панслов'янство) аспектах, безумовно, не був байдужим до процесу формування польської національної свідомості...

а перенесення акценту з польськості на слов'янство було спробою створити ідеологію, яка б полегшила адаптацію поляків до змінених політичних обставин» [16, s. 146].

Однією з таких кардинальних змін стала поява науки історії, а демонстрація існування будь-якої нації вимагала минулого, яке потрібно описати. Саме з кінця XVIII – початку XIX ст. історія перетворилася з художньо-літературного заняття на наукову дисципліну. І що надзвичайно важливо для польського контексту – ця трансформація вперше відбулася в Німеччині, де найвидатнішими діячами в галузі історіографії були Бартольд Георг Нібур (1776–1831) та Леопольд фон Ранке (1795–1886). За таких умов слов'янофільство стало своєрідним польським патріотизмом, а поміж слов'янської минувшини почали шукати аргументи, що виправдали б право поляків на самостійне існування серед інших європейських народів. Підставою для цього були, передусім, погляди німецького філософа Й. Гердера, який представляв ідеалізований образ слов'янства. На думку С. Братера, поява «слов'янської археології» була наслідком саме епохи романтизму. В Польщі, як і в усій Європі, інтерес до минулого формувався національними мотивами, а повернення до власного коріння набувало неабиякого політичного -резонансу, особливо в Центральній та Східній Європі, серед народів, які, не маючи власної держави під владою Пруссії, Австро-Угорщини та Росії, прагнули зберегти власну ідентичність усіма можливими засобами. Не менш важливим аспектом славістичних досліджень було й бажання спростувати тенденційні теорії, поширювані німецькими вченими, щодо відсталості та примітивізму слов'ян [17, s. 9–15].

Від початку XIX ст. роздуми про раннє слов'янство в Польщі все виразніше набувають форми політичного дискурсу, коли замість політично збанкрутілої ідеології сарматизму почала просуватися концепція слов'янського походження польської національної ідентичності. За такого підходу слов'яни вийшли з міфологізованого минулого, що як «вічне» не потребувало раціонального пояснення. Проте вже зовсім скоро цей міф про «первинність» зіткнувся з конкуруючою концепцією німецьких істориків, які з цього часу пропагували винятково вирішальну роль історичної та культурної переваги германських народів, які мали бути тепер належними носіями цивілізаційного прогресу також у Центральній та Східній Європі [18, s. 21–34; 19, s. 237–249]. Вбачаючи в цьому небезпеку делегітимізації польських територій, польські дослідники закликали протистояти цьому, шукаючи в глибокому минулому докази безперервності поселень у басейнах річок Одер та Вісла, а отже, й споконвічний автохтонізм слов'ян. Завдяки цьому, поляки як біологічні, культурні та мовні спадкоємці доісторичних часів, на їхню думку, були відтепер беззаперечними корінними жителями на своїх теренах.

Аргументи на користь цього мали надати передусім археологи, сміливо побудувавши еволюційні ланцюги культурного розвитку, що сягають глибокої доісторії. Втім ми не можемо розглядати польські ранні археологічні дослідження як наукову дисципліну. Зокрема, проблема слов'ян розглядалася польськими археологами-аматорами з надмірно тривалої хронологічної перспективи, а відтак, не було зроблено жодних спроб встановити датування знахідок, що, буцімто, стосувалися слов'ян. Навпаки, на чому наголошує А. Буко, домінувала тенденція лише припускати, що слов'яни існували в періоди, які передували середньовіччю або навіть у доісторичні часи [12, р. 6]. Інтерпретація ґрунтувалася на інтуїтивному переконанні, що кожен предмет, знайдений на території, де, згідно з письмовими джерелами, жили слов'яни – без варіантів був слов'янською реліквією [20, s. 33]. Це дозволило, наприклад, Юліану Немцевичу – письменнику епохи Просвітництва – вже на початку XIX ст. зробити однозначний висновок про автохтонність слов'ян на великих територіях Європи, на основі знахідок монет, могил, урн, фрагментів зброї, знарядь праці та ювелірних виробів. Поступово такі знахідки, інтерпретовані як слов'янські, почали бути важливим елементом у процесі створення польської національної ідентичності та встановлення права на володіння територією.

Провал Листопадового повстання 1830–1831 рр. спричинив різкі зміни в російській політиці щодо Польщі та погіршив умови для розвитку археології, зокрема, було закрито багато наукових товариств і шкіл. Відтоді більше можливостей для її розвитку з'явилося у Великопольщі (пруський сектор), де, приміром, в 1834 р. був заснований журнал «Przyjacieli Ludu» («Друг народу»), який почав публікувати статті про відкриття слов'янських старожитностей та закликати людей берегти їх. У цьому журналі польські дослідники розпочали й обговорення німецьких концепцій етнічних інтерпретацій археологічних знахідок [21, s. 45–65]. На території, що належала Пруссії та яку, згідно з письмовими джерелами, займали слов'янські племена, відповідь на питання про те, що мало слов'янське, а що германське походження?, також була суто інтуїтивною. Такі відповіді ґрунтувалися радше на емоційній прихильності, ніж на когнітивних можливостях. Так, німецькі

дослідники досить часто відносили кремаційні цвинтарі до слов'ян, а інгумаційні поховання – до германців. Для німецького археолога Фредеріка Ліша навіть форми могил були основою для етнічної інтерпретації. Подібні підходи критикувалися польськими вченими. Скажімо, Францішек Собещанський звинувачував німців у тому, що вони приписували «цінніші реліквії» германському народу, а «бідні та прості» – слов'янам. Войцех Моравський своєю чергою критикував Ф. Ліша за те, що він вважав мідні (насправді бронзові) сокири з втулками та різну зброю суто германськими, тоді як вони, начебто, підтверджували присутність первісних слов'ян у Великопольщі [22, р. 194].

Від середини XIX ст. становище польського народу під Пруссією (після поразки повстання 1848 р.) та в Російській імперії (після Січневого повстання 1863–1864 рр.) знову погіршилося. Відроджені раніше польські культурні, наукові установи та товариства були закриті, а система освіти обмежена, розпочалася інтенсивна германізація та русифікація поляків. Відтоді відносно сприятливі умови для розвитку польської науки існували лише в австрійському секторі (університети в Кракові та Львові), де політика щодо Польщі була досить ліберальною. Загалом, у межах польського романтизму утвердилося переконання, що всі знайдені старожитності є залишками слов'янських предків з дохристиянських часів. Приміром, знахідка статуї ідола так званого Святовида в річці Збруч 1848 р. і вибух національних емоцій, зумовлений її перевезенням до Кракова в 1851 р. [23], є доволі показовим прикладом політизації давньослов'янської історії в межах формування польського націоналізму. Таке ставлення зумовило різні спроби науково використати високо оцінені «патріотичні» очікування. Приклади впливу такої атмосфери можна знайти на всіх трьох анексованих територіях. Крім збруцького ідола на південно-західній території, такого ж націоналістичного характеру набула знахідка «слов'янських рун», викарбуваних на каменях, що з'явилися в Мікожині 1855 р. на підросійській частині, а в прусській – руїни, виявлені 1856 р. на Острів Ледницький, які моментально оголосили цінним доказом існування тут давньослов'янського храму [24, р. 264].

В другій половині XIX ст. у польській історіографії щодо проблеми походження слов'ян все чіткіше кристалізується той напрям, що отримав назву «автохтонізм». Серед найпомітніших «автохтоністів» кінця XIX – початку XX ст., які запропонували вже багатотомні синтети відносно давньої історії слов'ян, можна виділити таких дослідників, як Вільгельм Богуславський, Едвард Богуславський, Войцех Кентшинський, Еразм Маєвський, Віктор Чермак [25–30] та ін. Попри помітний розвиток на цьому етапі позитивістської науки, теорії еволюції, доісторичної археології, настрої дослідників і польського соціуму загалом щодо емоційно зарядженого ставлення до найдавнішого минулого не тільки не змінилися, але й посилювалися [31, с. 17–24]. Більше того на початку XX ст. націоналізми в європейських країнах стали ще більш агресивними, що вплинуло не лише на різне трактування найдавнішого минулого вченими з різних країн, але й зумовлювало ці погляди у суто політичному контексті. Доісторична археологія дедалі тісніше пов'язувалася з політикою та національними емоціями європейських спільнот, а результати археологічних досліджень ставали важливим аргументом, що мав підтверджувати, нібито природні права, цих національних спільнот на землі, які вони населяли [32, с. 306–307].

Особливо помітний вплив на польську історіографію означеної проблеми в царині автохтонізму та загалом на розквіт слов'янської археології на початку XX ст. пов'язаний з ім'ям професора історії Карлового університету в Празі Любора Нідерле (1865–1944), незважаючи на те, що слов'янську прабатьківщину він розташував в Україні. Вже перша його наукова робота – «Людство в доісторичні часи» («Lidstvo v době předhistorické», 1893–1894) – здобула широкий розголос серед польських дослідників. Невдовзі з'явився й переклад польською мовою, котрий зробив Ксаверій Хамець і який окремими розділами був опублікований в археологічному щорічнику «Światowit» під редакцією Е. Маєвського впродовж 1900–1906 рр. [33]. Намагаючись подати «цілісну картину доісторичного минулого всіх слов'ян», Л. Нідерле відзначав, що продовжує справу П. Шафарика, тому й власну чотиритомну фундаментальну працю назвав ідентично – «Слов'янські старожитності» (1902–1924), перший том якої польською мовою невдовзі переклав все той же К. Хамець [34].

Л. Нідерле, прагнучи узагальнити сучасні йому досягнення різних наук – історії, лінгвістики, етнографії, археології, розташував прабатьківщину слов'ян між басейном середньої Вісли і Карпатами на заході, Нарвою та Прип'яттю на півночі, в Середньому Подніпров'ї на сході, над Бугом, Дністром, Прутом і Серетом – на півдні, а відтак центр слов'янської території, на думку чеського дослідника, знаходився на Волині. Зі слов'янами він ототожнював племена неврів, будинів та скіфів-землеробів Геродота. Водночас він вважав, що до I тис. до н. е. існувала спільна балто-

слов'янська мова, тоді як безпосередньо слов'янська мова виділилася десь у I тис. до н. е. Загалом, славістика розпочалася, передусім, як суто лінгвістична та філологічна справа на початку XIX ст. Виникнення ж національних археологічних шкіл в Європі після цього, хоч і привнесло до цієї галузі величезну кількість інформації, але так і не змінило основних напрямів, визначених для цієї дисципліни її засновниками. Тому надалі (а подекуди й дотепер) археологія найчастіше використовувалася лише для ілюстрації висновків, вже зроблених з аналізу лінгвістичного матеріалу.

Виняткова енергія лінгвістичного підходу, на чому слушно наголошує Ф. Курта, виникла з того факту, що після Гердера мова розглядалася як квінтесенціальний аспект етнічної приналежності. Як сховища людського досвіду, мови могли бути використані для ідентифікації різних «історичних шарів» у «скам'янілих» звуках, словах чи фразах. У цьому неісторичному підході людське життя та суспільство розглядалися як палімпсест, а завданням істориків було лише приписати різні «скам'янілості» їхнім відповідним епохам. Це також може пояснити, чому так багато археологів, які працюють у галузі славістики, прагнули прийняти погляди лінгвістів і рідко ставили їх під сумнів. Сучасний дискурс про слов'янську батьківщину, – продовжує американський фахівець, – має своє коріння в такому підході. Хоча питання, що стоїть на кону, здається історичним, історикам часто доводилося перебирати наявні докази, взяті з історичних джерел, щоб вони відповідали лінгвістично-археологічній моделі. За іронією долі, історики почали сумніватися у своїй здатності давати відповіді через значний часовий вимір, який приписують лінгвістичним та археологічним артефактам. Натомість, не маючи під рукою Тацита, археологи змогли дослідити походження слов'ян далеко за межами перших письмових джерел [35, р. 217].

Безпосередньо в польській славістичній традиції саме історик, зокрема, професор і ректор Львівського університету Тадеуш Войцеховський (1838–1919) вперше використав топоніміку для написання слов'янської історії [36]. Польський ботанік Юзеф Ростафінський (1850–1928) ще більше розвинув лінгвістичні докази, поклавши в основу аналізу флористичну лексику [37]. У 1908 р. він спробував виявити давню слов'янську територію, виходячи з того, що назва дерева бук не є слов'янською, а назви граба, тиса та плюща – слов'янського походження. Відтак слов'янська прабатьківщина перебувала поза ареалом бука, але в межах поширення рослин зі слов'янськими назвами. Такою областю, на думку дослідника, були Прип'ятське Полісся та Верхнє Подніпров'я. Незважаючи на те, що ботанічна аргументація слов'янської прабатьківщини була зустрінута критично, їй судилося протягом кількох десятиліть грати одну з найважливіших ролей у локалізації ранніх слов'ян. [38, с. 27]. Аргументи Ю. Ростафінського були сформульовані в рамках теорії індоєвропеїстики. Як відомо, вона мала на меті реконструкцію оригінальної мови (Ursprache) корінних народів (Urvolk) на їхній прабатьківщині (Urheimat) [39, р. 90]. Для цього застосовувався метод «лінгвістичної палеонтології», заснованої Францом Адальбертом Куном (1812–1881), який, до речі, вперше висловив гіпотезу про «індогерманський пранарод» (1845). Аналізом водних назв, у зв'язку з локалізацією слов'янської прабатьківщини між Німаном і Дніпром, на цьому етапі почав займатися й польський лінгвіст, професор Краківського університету Ян Розвадовський (1867–1935) [40]. На початку XX ст. у польській славістичній традиції з'явилися й перші антропологічні обґрунтування «справжніх» слов'ян. У такому ракурсі підходили до проблеми, зокрема, Ізидор Копреницький (1825–1891) [41] та Юліан Талько-Гринцевич (1850–1936) [42]. Проблема расово-біологічної переваги, на жаль, стала історіографічною й ідеологічною реальністю.

Загалом, не важко помітити, що дослідження походження слов'ян у Польщі залежали, передусім, не від наукових відкриттів, а від політичних реалій, тоді як зміна її геополітичного становища відображалася у відповідних дискусіях та інтерпретаціях. Насамперед, славістичні дослідження мали підтвердити, що поляки мають багаті державні традиції та й узагалі колись були центром слов'янського світу. Головним адресатом цього наукового меседжу була німецька історіографія, яка на той момент вважалася лідером світової історичної науки. Треба було чинити опір ідеї про цивілізаційну неповноцінність слов'ян, а також доводити, що східна частина Німеччини в давнину була слов'янською. Тому в тогочасній польській історіографії непоодинокими були твердження, що слов'янська дохристиянська культура набагато випереджала германську. Звісно, критикувати таку голослівну риторику легко, але варто враховувати, що вона була спровокована схожими тенденціями в німецькій історіографії, чії видатні представники (Л. Ранке, Г. Гегель, Й. Гердер та ін.) демонстрували дуже зневажливі погляди не лише щодо Польщі, а й усіх слов'ян загалом. Особливо складним було становище польських «доісториків», які жили під прусською адміністрацією, де інтерпретації археологічних знахідок були дедалі більш політично забарвленими. Їхні націоналістичні настрої були більш ніж помітними в останній чверті XIX ст. Як зазначив Герард Лябуда: «Негативні

думки Гегеля та Ранке про слов'ян та спроби вилучити їх зі спільного минулого сильно вплинули на сприйняття їхньої ролі в європейській історії. Їхню концепцію великих “історичних” та малих “неісторичних” націй відразу охоче перейняли політики» [43, s. 53, 58].

У другій половині XIX ст., поряд з антипольським пруським законодавством та посиленням експансіоністського образу німецької історії щодо слов'ян та Польщі в німецькій історіографії, у відповідь виникла так звана «польська західна думка». Ідея останньої полягала не лише в захисті польських володінь у Великій Польщі, Померанії, Сілезії та роботі над зміцненням почуття польської ідентичності мешканців цих земель, а й у підготовці суспільства до відбудови польської держави на цих землях за сприятливого моменту. Вона також постулювала зміщення кордонів майбутньої Речі Посполитої на захід відносно кордонів 1772 р. Як зазначав відомий ідеолог польської націонал-демократії Ян Поплавський, мова йшла, зокрема, про польськість колишніх слов'янських земель Померанії та Рюгена. Ця тенденція, особливо помітна в Познані, була тісно пов'язана з національним рухом, який виступав за співпрацю з країнами Антанти та бачив у німцях головного ворога. Саме з цієї тенденції під час Першої світової війни 1917 р. виник постулат про переміщення польського кордону на захід – до річок Свіна, Одер та Лужицька Ниса [44, s. 97–98].

Аналізуючи націотворчі процеси на території Польщі, пов'язані з ними політичні погляди та внесок археологів-славістів, можна також помітити чітку антинімецьку тенденцію, окрім оборонних аспектів. Такий підхід виник через багатовікову польсько-німецьку близькість та переконання, сформовані історією. Цю історіографічну тактику В. Рачковський визначив як наступальну політику Польщі щодо свого західного сусіда – «*Drang nach Westen*» [22, s. 189]. Б. Яхим наголошує, що Польща завжди сприймала Німеччину з її ревізіоністською політикою як потенційного ворога. Тому археологія XIX – початку XX ст. також свідчила про постійну присутність протилежних прагнень між двома народами: з одного боку, мрії про окупацію територій на схід від річки Одер, а з іншого – мрії про їхнє повернення та подальше збереження незалежності. Ці суперечливі інтереси були найбільш очевидними на прикордонних територіях [45, s. 174]. Це також відчувалося й щодо польсько-українського прикордоння.

Польсько-німецька археологічна дискусія щодо етнічних питань доісторичної доби із самого початку мала надзвичайно емоційно-націоналістичний характер [20, s. 56]. Показовим прикладом є ситуація, що склалася на XI Конгресі Німецького антропологічного товариства в Берліні 1880 р. Так, під час дискусії німецькі вчені -описали багато об'єктів, що вважалися слов'янськими в познанських колах, як германські або німецькі. Обурення польської делегації було величезним, а кореспондент «Газети Варшавської» від 23 жовтня того ж року звинуватив її членів у тому, що вони «не захистили своє слов'янське походження» [46, s. 171]. Отже, аналізуючи роль археології в процесі формування національної ідентичності поляків наприкінці XIX – на початку XX ст., необхідно відзначити вирішальний вплив ідеології та політики на формування її дослідницьких проблем та відповідні інтерпретації доісторичних явищ. Приміром, серед тем, якими займалася польська археологія на цьому етапі, проблема походження слов'ян та їхніх взаємин з германськими племенами, а також походження та розвиток польської держави за правління династії П'ястів, мали першочергове значення в процесі формування національної ідентичності [22, s. 190].

Фактично розвиток археології в XIX ст. найбільше стимулював саме націоналізм, але однією з причин, чому археологія була для нього настільки корисною, був порівняно поганий стан знань про минуле, що дозволяло доволі гнучко використовувати її в соціальних та політичних дебатах [47, р. 19]. Консолідація лібералізму у другій половині XIX ст. забезпечила остаточну інституціоналізацію археології. Саме в цей час більшість європейських країн створили мережу музеїв, робота археологів стала професіоналізованою, збільшилася кількість спеціальних конгресів, засновано багато фахових часописів, а нова дисципліна увійшла до системи вищої освіти. З об'єднанням Італії (1870) та Німеччини (1871) есенціалістська концепція нації остаточно перемогла. В результаті, пошук та обґрунтування етнічних, расистських і лінгвістичних коренів нації посилювалися, а інституціоналізація археології одночасно сприяла посиленню цих тенденцій у політичній сфері.

Вагомим фактором, що визначав у XIX ст. специфіку польської історіографії відносно слов'янського етногенезу безперечно є те, що вся тогочасна польська наука й гуманітаристика, зокрема, були багато в чому калькою німецької наукової традиції. Наприкінці XIX ст. такі дослідницькі галузі, як археологія, расова антропологія й антропогеографія поєднували елементи історіографії та природничих наук, виявляючи яскраві паралелі та трансфери ідей між польськими та німецькими гуманітарними науками. Серед подібностей між ними, серед іншого, варто відзначити їхню яскраво політичну відданість, що помітно резонувала з ідеалом наукової об'єктивності. При

цьому саме поляки наслідували німецькі тенденції, організаційні рішення, методологічні та ідеологічні аспекти, а не навпаки. Звісно, публічно вони цього не визнавали [48, s. 410].

Водночас польська гуманітаристика відносно німецької перебувала в явно підлеглому становищі, адже більшість німецьких учених демонструвала неприхований шовінізм і стосовно поляків, і всіх слов'ян загалом. У германістських дослідженнях початку ХХ ст. твердження про характер слов'ян і поляків, зокрема, були подібними – поляки характеризувалися цілковитою протилежністю німцям, буцімто, їм бракувало духовної глибини та сили характеру, вони були недолюдьми у своїх рефlekсах, непередбачуваними та вибуховими, що пов'язувалося з нижчим, азійським расовим походженням слов'ян. До «слов'янського моря» німецькі вчені ставилися з такою ж неповагою, як і до реліквій праслов'янської матеріальної культури. Прояви великонімецького шовінізму, з якими польські вчені стикалися щодня або доходили до них через професійні та популярні видання, безсумнівно, викликали дискомфорт. Про це свідчать мемуари Ю. Костшевського, Я. Чекановського, Н. Жупаніча та ін. Однак це своєрідне переплетення наукового дискурсу та політичної ідеології також мало потужну привабливість, стаючи моделлю для наслідування [49, s. 89–91], що з усією потужністю виявиться після відновлення польської незалежності. Адже контакти між польськими та німецькими вченими під час Першої світової війни радше посилювали, ніж послабили негативний стереотип про слов'ян та взаємну дистанцію.

Втім суперечки між німецькими та польськими фахівцями переросли у відкритий конфлікт уже на початку ХХ ст. Теоретичну основу для нього створив німецький археолог Густав Косінна (1858–1931), який у 1895 р. сформулював принципи методу археології поселень (*Siedlungsarchäologie*), які в 1902 р. детально виклав у своїй програмній праці «Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet» («Археологічна відповідь на індогерманське питання»). Він вважав, що трактування знахідок доісторичних часів як «патріотичних старожитностей» дозволяє формувати історичну свідомість і національну ідентичність, спочатку на рівні малої батьківщини (Heimat), а пізніше також рідної землі (Vaterland). Важливість цієї тези для вивчення історії демонструють слова німецького історика Генріха фон Зібеля, цитовані Г. Косінною – «народ, який не підтримує живого зв'язку зі своїм походженням, в'яне як дерево, що вирвали з його ніжного коріння» [50, s. 1]. Отже, він визначав доісторію як «виразно національну науку», додаючи, що саме в Німеччині на початку ХХ ст. «таке формулювання знайшло особливо благодатний ґрунт» [51, s. 129–130].

Філолог, який став археологом (хоча за все життя був на розкопках декілька днів), заснував німецьку культурно-історичну школу археології, будучи переконаним, що чітко визначені археологічні культурні області (археологічні культури) безперечно відповідають областям проживання певних народів і племен. Він пов'язав цей провідний принцип з ретроспективним методом, за допомогою якого прагнув використовувати етнічну карту сьогодення (або історично задокументованого минулого) для визначення ситуації в доісторичному періоді. Саме цей симбіоз він назвав «методом археології поселень» [35, p. 202]. Г. Косінна ніколи спеціально не займався проблемою слов'янського етногенезу, проте декілька праць присвятив етногенезу германців. Стосовно останнього, він стверджував, що прагерманці сформувалися в межах індоєвропейської прабатьківщини на теренах Північній Європи, звідки вони розселилися (мігрували) широкими просторами Євразії.

Переконання, що археологічна культура й етнос ідентичні, дозволяло йому інтерпретувати кожен археологічний культурний комплекс як літопис певної нації. Цей постулат мав значні ідеологічні переваги, оскільки збігався з німецькою націоналістичною концепцією та дозволяв інтерпретувати археологічні матеріали з погляду політичної доцільності. Використовуючи цей метод інтерпретації археологічних матеріалів, поряд із лінгвістичними, історичними й антропологічними, вчені з різних країн упродовж ХХ ст. сформулювали дуже багато різноманітних гіпотез щодо етногенезу слов'ян. По суті ж це був перший в Європі прояв надзвичайно націоналістичних і шовіністичних поглядів у доісторичній археології, що ґрунтувалися на оригінальному науковому методі, котрий, своєю чергою, базувався на припущеннях культурно-історичної школи в німецькій та австрійській етнографії й етнології [32, s. 308].

Концепція Г. Косінни відразу наразилася на критику і німецьких, і польських вчених. Вже в 1905 р. прихильник польського автохтонізму, польський археолог, філософ, соціолог, етнограф, економіст, біолог, редактор часопису «Światowit» – Еразм Маєвський (1858–1922) опублікував у шостому томі останнього короткої виклад книги Г. Косінни «Археологічна відповідь на індогерманське питання» та власний надзвичайно критичний коментар – «Гіпотеза Косінни про германське походження індоєвропейців та істину в науці». Втім його критика була спрямована не

стільки на етнічну проблематику в археології, скільки, передусім, на політично провокаційні тези про те, що германці були прабатьківщиною індоєвропейців. Вердикт польського дослідника був доволі невтішним, адже він стверджував, що ця книга «на перший погляд може здатися академічною та суто археологічною, але насправді є отруйним плодом жажливо роздутого національного шовінізму та служить інструментом пропаганди» [52, s. 89–90].

Як відомо, Е. Маєвський був вченим-самоучкою, тому всі його праці мають доволі помітний наліт аматорства, хоча їхній автор завжди прагнув максимальної досконалості. Водночас він відіграв важливу роль у науковому житті Варшави, головного міста Польщі за часів правління російських царів. Тут його внесок у розвиток інтересу до доісторії та давньослов'янської культури був значним. Для їх популяризації він заснував ретельно редагований щорічник «Światowit» і присвятив йому свою зацікавленість етнографією. Його досягнення включають також керівництво кар'єрами майбутніх видатних польських науковців – Стефана Круковського (1890–1981) та Леона Козловського (1892–1944) [32, 307]. Е. Маєвський як прихильник позитивістської філософії та методології звинувачував Г. Косінну у застосуванні дедуктивного замість індуктивного методу, в обмеженні археологічними джерелами, в непослідовності інтерпретацій подібностей і відмінностей між археологічними знахідками й особливо в нехтуванні лінгвістичними даними. Загалом, він вважав археологію дисципліною, яка ще не достатньо дозріла, щоб вирішити проблему, поставлену німецьким ученим. Відтак Е. Маєвський був одним із перших, хто сформулював вагомі критичні аргументи проти інтерпретації археологічних культур в етнічних категоріях [53]. Показовим тут є й наступний факт. Як відомо, Г. Коссіна надзвичайно гостро реагував на будь-яку критику своїх поглядів, нерідко переходячи межі наукової етики та навіть вдаючись до особистих образ на адресу опонентів. Свого часу від нього «на горіхи» дісталось чимало відомим ученим, але єдиним, кому він так і не відповів, був саме Е. Маєвський.

На цьому етапі проти поглядів Г. Косінни на етнічну приналежність народів, що населяли Центральну Європу, особливо між Віслою та Одером, виступав також професор Ягеллонського університету Влодзімеж Деметрикевич (1859–1937). У 1909 р. він писав, зокрема, про «землю, яка належала нашим предкам споконвіку». З іншого боку, професор і завідувач кафедри класичної археології та праісторії у Львівському університеті Карель Гадачек (1873–1914), навпаки, поділяв погляди та метод Г. Косінни щодо присутності германських племен навіть у південно-східній частині Польщі [14, s. 215]. Звісно, Е. Маєвський та В. Деметрикевич висловлювали критичне ставлення до поглядів К. Гадачека, звинувачуючи останнього у «філогерманізмі» через прийняття ним поглядів Г. Косінни. Натомість молодий львівський професор вважав, що в перші століття нашої ери поселення слов'ян починалися на схід від лінії річки Буг, на деякій відстані як від Балтійського, так і від Чорного морів. У той час по всій Європі зростали націоналістичні настрої й суперечки щодо походження різних народів були тісно пов'язані з цими настроями [54, s. 68; 55, s. 209–229]. На жаль, через його трагічну загибель у грудні 1914 р., ця дискусія не отримала свого продовження.

Однак ключову роль у польській історіографії стосовно етногенезу слов'ян та в «боротьбі» з теорією Г. Косінни відіграв учень останнього, безсумнівно, найвидатніший польський дослідник міжвоєнного періоду – Юзеф Костшевський (1885–1969), кар'єра якого розпочалася якраз в останні роки перед Великою війною. Лише безпосередньо перед її початком перші польські археологи отримали докторські ступені, що було наслідком їхнього навчання в зарубіжних університетах. Так, першим з-поміж них був Маріан Гімнер (1887–1916), який у 1913 р. отримав докторський ступінь у Сорбонні (Париж), але, на жаль, невдовзі загинув на Західному фронті під час Першої світової війни [56, s. 144–146]. Другим же був саме Ю. Костшевський, який з 1911 р. навчався в Берлінському університеті у Г. Косінни і отримав докторський ступінь 1914 р. у Львові (ступінь габілітації отримав у лютому 1918 р. також у Львівському університеті) [57, s. 72–85].

Вже на цьому етапі молодий познанський археолог здобув собі ім'я як автор гіпотези щодо заселення польських земель слов'янами з давніх часів, ідеї, що мала впродовж ХХ ст. багатьох послідовників та наслідувачів, передусім у польській історіографії. В 1909 р. у Познані був заснований Музей Товариства друзів науки, а вже 1914 р. його хранителем став Ю. Костшевський, автор нещодавно опублікованої праці «Велика Польща в доісторичні часи» [58]. Спочатку він мав обійняти кафедру доісторичної археології в Львівському університеті, але створення нового Познанського університету та тривалий процес підтвердження ступеня габілітації австрійською владою спонукали його зосередити увагу щодо організації нового університету. Відтак перша університетська кафедра доісторичної археології була заснована в січні 1919 р. у новому

Познанському університеті саме завдяки зусиллям Ю. Костшевського [59, s. 109–116]. Крім цього, в 1920 р. він виступив засновником Польського археологічного товариства (і був його багаторічним головою), а також був організатором і редактором провідних польських археологічних періодичних видань «Przegląd Archeologiczny» та «Z otchłani wieków».

Результати Першої світової війни, зокрема Версальський договір, ще більше посилили напруженість між Німеччиною та Польщею, в тому числі й у царині історіографії слов'янського етногенезу. Версальські рішення, які для поляків стали основою відродження незалежної держави, для німців були глибокою історичною несправедливістю. Водночас і українці з колишньої Східної Галичини, тепер перейменованої на Східну Малопольщу та включеної до складу Другої Польської Республіки після кривавої польсько-української війни 1918–1919 рр., також відчували несправедливість. Як цей останній факт вплинув на археологічні дослідження в міжвоєнній Польщі, досі залишається малодослідженою проблемою [32, s. 310]. Показово, що німецькі претензії на землі відродженої Речі Посполитої були обґрунтовані в галузі доісторії саме Г. Косінною в дослідженні, котре він надіслав німецькій делегації на Версальській мирній конференції, згодом опубліковане в тодішньому німецькому місті Данцигу (Гданськ) [60].

З цього моменту розпочинається наступний етап розвитку польської історіографії стосовно етногенезу слов'ян, який заслуговує на окреме дослідження, що становить важливу наукову перспективу. Насамкінець зауважимо лише, що археологічні знахідки польські дослідники і надалі без верифікації ототожнювали зі слов'янами, а археології надавалося все більше значення як способу встановлення територіального кордону між германцями та слов'янами, тобто між колишньою Пруссією та Польщею. Отже, політизація суто наукової проблеми посилювалася ще більше, а відповідна дискусія набула ще потужнішого емоційного заряду, що продемонструвала запекла суперечка поміж Ю. Костшевським та Б. фон Ріхтгофеном. Доісторія та археологія знову використовувалися як спосіб легітимізації новостворених польських кордонів, внаслідок чого обидві дисципліни зазнали відчутних іміджевих втрат як засоби пошуку істинного знання, девальвуючи саму ідею слов'янського етногенезу, що перетворилася на політичний міф.

Висновки. Таким чином, не важко переконатися, що польська історіографія загалом пройшла доволі непростий шлях свого наукового ствердження, хоча, з другого боку, її розвиток багато в чому був типовим для тогочасних європейських шкіл у цій царині. Найбільшою специфікою, якою відзначалася польська історіографія XIX – початку XX ст., була її своєрідна розпорошеність через перебування польських теренів під владою трьох європейських імперій. Остання обставина зумовила й відповідні акценти в польській славистиці, котра намагалася створити новий національний міф через оголошення Польщі прабадьківщиною всіх слов'ян, а самих поляків – криштальним уособленням етногенетичного типу слов'янства. Однак майже відразу ця автохтоністська концепція зіштовхнулася з протилежним баченням проблеми з боку німецької історіографії. Остання демонструвала не менш потужний націоналістичний запал і шовіністичну вдачу, оголошуючи всіх слов'ян (і передусім поляків) в історичному контексті безкультурними варварами та оголошуючи германців єдиними гідними європейськими культуртрегерами. Опонуючи цій тенденції, польська історіографія в контексті проблеми походження слов'ян також стала більше пропагандистським інструментом, ніж осередком пошуку наукової об'єктивності у вирішенні цього питання. Протистояння цих двох підходів до давньослов'янської історії особливо загострилося на початку XX ст., у переддень Першої світової війни. Після її завершення полеміка з цього приводу стала ще більш запеклою, проте цей етап розвитку польської історіографії так званого етногенезу слов'ян заслуговує на окреме студіювання.

Список літератури

1. Grzesik R. Etnogeneza Słowian w polskich kronikach średniowiecznych. *Slavia Antiqua*. 2020. T. 61. S. 41–51. S. 49. DOI: <https://doi.org/10.14746/sa.2020.61.4>.
2. Długosz J. Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Jana Długosza kanonika krakowskiego dzieła wszystkie. T. 2. *Dziejów Polski ksiąg dwanaście*. T. 1. Kraków: Czas, 1867. 545 s. S. 4–5.
3. Kronika polska Marcina Bielskiego. T. 1, ks. 1. Sanok: Karol Pollak, 1856. 934 s.
4. Kronika polska Marcina Kromera. T. 1. Sanok: Karol Pollak, 1868. 716 s.
5. Paszyński W. Sarmaci i uczeni. Spór o pochodzenie Polaków. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2016. 279 s.
6. Szczurba A. From the History of Polish Archaeology. In the Search for the Beginnings of Polish Nation and Country. *Between History and Archaeology* / Eds. D. Werra, M. Woźny. Oxford: Archaeopress, 2018. P. 355–361.
7. Maślanka J. Literatura a dzieje bajeczne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1990. 458 s.
8. Antoniewicz W. Niektóre zagadnienia historiografii dawnych Słowian XIX i XX stulecia. *Światowit*. 1966. T. 27. S. 24–93.

9. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. Київ: Наук. думка, 1991. 144 с.
10. Гжесик Р. Этногенез славян в польской исторической рефлексии XX–XXI вв. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. 2017. № 2. С. 107–121.
11. Szafran-Szadkowska L. Zagadnienia etnogenezy Słowian w historiografii polskiej w okresie od średniowiecza do końca XIX stulecia. Opole: Wydawnictwo WSP, 1983. 144 s.
12. Buko A. The Archaeology of Early Medieval Poland: Discoveries, Hypotheses, Interpretations. Brill Academic Publishers, 2008. 541 p.
13. Świerczewski S. Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog w sto pięćdzie-siątą rocznicę urodzin. *Archeologia. Rocznik IHKM PAN*. 1961. Vol. XII. S. 195–210.
14. Kobyliński Z. The birth of the Polish academic archaeology. *Die Anfänge der ur-und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890–1930) im europäischen Vergleich* (Berliner Archäologische Forschungen, vol. 3). Rahden: M. Leidorf, 2006. P. 209–219.
15. Chlebowczyk J. Procesy narodotwórcze we wschodniej Europie środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XIX w.). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. 376 s.
16. Wierzbicki A. Historiografia polska doby romantyzmu. Wrocław: Funna, 1999. 500 s.
17. Brather S. Archäologie der westlichen Slawen: Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft im früh – und hochmittelalterlichen Ostmitteleuropa. Berlin; New York: De Gruyter, 2008. 464 s.
18. Urbańczyk P. Słowianie a sprawa polska. *Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku* / red. J. Olko. Warszawa, 2007. S. 21–34.
19. Urbańczyk P. Mediaeval archaeology in Polish historic-political discourse. *Politik und Wissenschaft in der prähistorischen Archäologie. Perspektiven aus Sachsen, Böhmen und Schlesien* / eds. J. Schachtmann, M. Strobel, T. Widera. Göttingen, 2009. S. 237–249.
20. Żak J. Słowianie i Germanie w prahistorii polskiej i niemieckiej. *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Cz. 1. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej* / red. J. Krasuski, G. Labuda, A. Walczak. Poznań: Instytut Zachodni, 1974. S. 21–149.
21. Abramowicz A. Wiek archeologii: problemy polskiej archeologii dziewiętnastowiecznej. Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1967. 188 s.
22. Rączkowski W. “Drang nach Westen”? Polish Archaeology and National Identity. *Nationalism and Archaeology in Europe* / M. Díaz-Andreu, T. Champion (eds.). London: UCL Press, 1996. P. 189–217.
23. Zaitz M. Światowid – kamienny posąg słowiańskiego bożka. *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej* / red. J. Lech, J. Partyka. Ojców: Ojcowski Park Narodowy, 2001. S. 229–238.
24. Urbańczyk P. Early Slavs and modern Poland. *Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Frühes Mittelalter und europäische Erinnerungskultur* / eds. H. Reimitz, B. Zeller. Wien, 2009. P. 263–270.
25. Bogusławski W. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. T. I–IV. Poznań, 1887, 1889, 1893, 1900.
26. Bogusławski E. Historia Słowian. T. I–II. Kraków, 1888–1899.
27. Bogusławski E. Metoda i środki poznania czasów przedhistorycznych w przeszłości Słowian. Kraków; Warszawa, 1901. 100 s.
28. Kętrzyński W. O Słowianach, mieszkających niegdyś między Renem a Łabą, Sałą i czeską granicą. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. 1901. T. 40. S. 1–142.
29. Majewski E. Starożytni Słowianie na ziemiach dzisiejszej Germanii. Warszawa, 1899. 58 s.
30. Czermak W. Ilustrowane dzieje Polski. T. I. Wiedeń, 1905. 338 s.
31. Lech J. Początki archeologii w kręgu polskiego Towarzystwa Naukowego w Toruniu: 1875–1881. *Archeologia toruńska. Historia i teraźniejszość* / red. B. Wawrzykowska. Toruń, 2002. S. 17–30.
32. Lech J., Piotrowska D. Z Historii badań nad słowiańszczyzną w archeologii polskiej do wczesnych lat 1940. *Матеріали до дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2019. Вип. 23. С. 301–324. DOI: <https://doi.org/10.33402/mdapv.2019-23-301-324>.
33. Niederle L. Ludzkość w dobie przeddziejowej z szczególnym uwzględnieniem ziem słowiańskich (Streszczenie Ksawery Chamicc). *Światowit*. 1900–1902, 1904, 1906. T. II–V, VII.
34. Niederle L. Starożytności słowiańskie. T. 1. Pochodzenie i początki narodu słowiańskiego / przełożył z czeskiego i wydał K. Chamicc. Warszawa, 1907. Z. 1. 236 s., Z. 2. 608 s.
35. Curta F. From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* / ed. by A. Gillett. Turnhout: Brepols, 2002. P. 201–218.
36. Wojciechowski T. Chrobacja: rozbiór starożytności słowiańskich. T. 1. Kraków: Kraj, 1873. 341 s.
37. Rostański J. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie Słowian w przedhistorycznych czasach. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1908. T. 13, № 3. S. 6–25.
38. Седов В. В. Славяне в древности. Москва: Фонд археологии, 1994. 344 с.
39. Anthony D. Nazi and eco-feminist prehistories: ideology and empiricism in Indo-European archaeology. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology* / ed. P. Kohl, C. Fawcett. Cambridge: Cambridge University Press, 1995. P. 82–96.
40. Rozwadowski J. Ze studyów nad nazwami rzek słowiańskich. Lwów, 1900.
41. Kopernicki I. Czaszki i kości z trzech starożytnych cmentarzysk, zdobione kółkami kabłączkowymi. *Zbior Wiad. do Antr. Kraj*. 1883. T. 7. 42 p.
42. Талько-Гриневич Ю. Опыт физической характеристики восточных славян. *Статьи по словяноведению*. 1910. Вып. 3. С. 1–134.
43. Labuda G. Słowianie w wizjach historiografii I. Kanta, J. G. Herdera i G. W. F. Hegla. *Miedzy wielką polityką a narodowym partykularyzmem* / ed. J. Kiwerska, B. Koszel. Poznań, 2002. S. 59–67.
44. Migdalski P. Roczniki Historyczne jako organ polskich badań zachodnich w okresie międzywojennym. *Roczniki Historyczne*. 2025. T. 91. S. 95–118. DOI: <https://doi.org/10.12775/RH.2025.04>.

45. Jachym B. Wojna na słowa z polityką i historią w tle – językowe aspekty słynnego sporu o Słowian. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2022. T. XLIII. S. 169–186. DOI: <https://doi.org/10.15584/misroa.2022.43.10>.
46. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej. XIX i XX wiek. Warszawa; Łódź: IHKM. PAN, 1991. 206 s.
47. Diaz-Andreu M., Champion T. Nationalism and archaeology in Europe: an introduction. *Nationalism and Archaeology in Europe*. London: UCL Press, 1996. P. 1–23.
48. Krzoska M. Deutsche Ostforschung – polnische Westforschung. Prolegomena zu einem Vergleich. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. 2003. Bd. 52, № 3. S. 398–419.
49. Górny M. Transfer mimo woli. Polskie i niemieckie nauki o człowieku w pierwszej połowie XX wieku. *Klio Polska. Studia i Materiały z Dziejów Historiografii Polskiej*. 2015. T. 7. S. 85–106.
50. Kossinna G. Ursprung und Verbreitung der Germanen in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. Berlin-Lichterfelde: Germanen-Verl., 1926. 128 s.
51. Kmiecinski J. Nacjonalizm w germanoznawstwie niemieckim w XIX i początkach XX wieku. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1994. 167 s.
52. Majewski E. Hipoteza Kossinny o germańskim pochodzeniu Indoeuropejczyków, a prawda w nauce. *Światowit*. Warszawa, 1905. T. 6. S. 89–144.
53. Twardecka J. Erazm Majewski jako pierwszy polski krytyk tez Gustafa Kossinny. *Archeologia Polski*. 1977. T. 22, Z. 2. S. 399–420.
54. Bulyk N., Lech, J. Karol Hadaczek (1873–1914) and beginnings of archaeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy. *Archeologia Polona*. 2009. T. 47. S. 59–89.
55. Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. 304 с.
56. Wrońska J. Archeolodzy warszawscy na początku XX wieku. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986. 197 s.
57. Kostrzewski J. Z mego życia. Pamiętnik. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1970. 356 s.
58. Kostrzewski J. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Poznań; Warszawa: Księgarnia M. Niemierkiewicza, 1914. 213 s.
59. Kaczmarek J. Organizacja badań i ochrony zabytków archeologicznych w Poznaniu 1720–1958. Poznań: Muzeum archeologiczne w Poznaniu, 1996. 439 s.
60. Kossinna G. Das Weichselland ein uralter Heimatboden der Germanen. Danzig: Kafermann, 1919. 28 s.

References

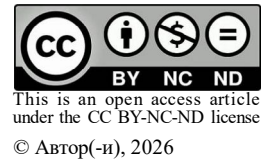
1. Grzesik, R. (2020). Ethnogenesis of the Slavs in Polish Medieval Chronicles. *Slavia Antiqua*, 61, 41–51 [in Polish].
2. Długosz, J. (1867). Joannis Długossii Senioris Canonici Cracoviensis Opera omnia = Complete works of Jan Długosz, canon of Kraków. Vol. 2. Twelve books of the History of Poland. T. 1. Kraków [in Polish].
3. Marcin Bielski's Polish Chronicle (1856). Vol. 1, book 1. Sanok [in Polish].
4. Marcin Kromer's Polish Chronicle (1868). Vol. 1. Sanok [in Polish].
5. Paszyński, W. (2016). Sarmatians and Scholars. The Dispute over the Origins of Poles. Kraków [in Polish].
6. Szczerba, A. (2018). From the History of Polish Archaeology. In the Search for the Beginnings of Polish Nation and Country. *Between History and Archaeology*. Oxford.
7. Maślanka, J. (1990). Literature and the History of Fairy Tales. Warsaw [in Polish].
8. Antoniewicz, W. (1966). Some Issues in the Historiography of Ancient Slavs of the 19th and 20th Centuries. *Światowit*, 27, 24–93 [in Polish].
9. Baran, V., Kozak, D., Terpilovsky, R. (1991). The Origin of the Slavs. Kyiv [in Ukrainian].
10. Grzesik, R. (2017). Ethnogenesis of the Slavs in Polish historical reflection of the 20th–21st centuries. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, 2., 107–121 [in Russian].
11. Szafran-Szadkowska, L. (1983). Issues of ethnogenesis of Slavs in Polish historiography in the period from the Middle Ages to the end of the 19th century. Opole [in Polish].
12. Buko, A. (2008). The Archeology of Early Medieval Poland: Discoveries, Hypotheses, Interpretations. Brill Academic Publishers.
13. Świerczewski, S. (1961). Józef Ignacy Kraszewski as an archaeologist on the one hundred and fiftieth anniversary of his birth. *Archeology*, 12, 195–210 [in Polish].
14. Kobyliński, Z. (2006). The birth of the Polish academic archaeology. *The beginnings of prehistoric and early historical archaeology as an academic discipline (1890–1930) in European comparison (Berlin Archaeological Research, vol. 3)*, 209–219. Rahden.
15. Chlebowczyk, J. (1975). Nation-building processes in Central Eastern Europe in the age of capitalism. (from the late 18th to the early 19th century). Warsaw [in Polish].
16. Wierzbicki, A. (1999). Polish historiography of the Romantic era. Wrocław [in Polish].
17. Brather, S. (2008). Archaeology of the Western Slavs: Settlement, Economy and Society in Early and High Medieval East Central Europe. Berlin; New York [in German].
18. Urbańczyk, P. (2007). Slavs and the Polish cause. *Old Cultures in the Ideologies of the 19th and 20th Centuries*, 21–34. Warsaw [in Polish].
19. Urbańczyk, P. (2009). Mediaeval Archaeology in Polish Historical-Political Discourse. *Politics and Wissenschaft in Prähistorischen Archäologie. Perspectives from Saxony, Bohemia, and Schlesien*, 237–249. Göttingen [in Polish].
20. Żak, J. (1974). Slavs and Germans in Polish and German Prehistory. *Polish-German Relations in Historiography. Part I. Studies in the History of Polish and German Historiography*, 21–149. Poznań [in Polish].
21. Abramowicz, A. (1967). The Age of Archaeology: Problems of Polish Nineteenth-Century Archaeology. Warsaw [in Polish].
22. Rączkowski, W. (1996). “Drang nach Westen”? Polish Archaeology and National Identity. *Nationalism and Archaeology in Europe*, 189–217. London.

23. Zaitz, M. Światowid – a Stone Statue of a Slavic Idol. *From the Archaeology of Ukraine and the Ojców Upland*, 229–238. Ojców [in Polish].
24. Urbańczyk, P. (2009). Early Slavs and modern Poland. *Vergangenheit und Vergegenwärtigung. Early Mittelalter und European Erinnerungskultur*, 263–270. Wien.
25. Bogusławski, W. (1887, 1889, 1893, 1900). History of Northwestern Slavdom. Vol. I–IV. Poznań [in Polish].
26. Bogusławski, E. (1888–1899). History of the Slavs. Vol. I–II. Kraków [in Polish].
27. Bogusławski, E. (1901). Method and means of learning about prehistoric times in the past of the Slavs. Kraków; Warsaw [in Polish].
28. Kętrzyński, W. (1901). On the Slavs who once lived between the Rhine and the Elbe, the Salzburg, and the Czech border. *Proceedings of the Academy of Arts and Sciences. Faculty of History and Philosophy*, 40, 1–142 [in Polish].
29. Majewski, E. (1899). Ancient Slavs in the lands of present-day Germania. Warsaw [in Polish].
30. Czermak, W. (1905). Illustrated history of Poland. Vol. I. Vienna [in Polish].
31. Lech, J. (2002). The beginnings of archaeology within the circle of the Polish Scientific Society in Toruń: 1875–1881. *Archaeology of Toruń. History and the present*, 17–30. Toruń [in Polish].
32. Lech, J., Piotrowska, D. (2019). From the history of research on the Slavic culture in Polish archeology until the early 1940s. *Materials and research on the archaeology of Precarpathia and Volhynia*, 23, 301–324 [in Polish].
33. Niederle, L. (1900–1902, 1904, 1906). Humanity in the Prehistoric Era with Particular Emphasis on Slavic Lands (Abstract by Ksawery Chamiec). *Światowit, II–V, VII* [in Polish].
34. Niederle, L. (1907). Slavic Antiquities. Vol. 1. The Origin and Beginnings of the Slavic Nation / translated from the Czech and published by K. Chamiec. Warsaw [in Polish].
35. Curta, F. (2002). From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology. *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, 201–218. Turnhout.
36. Wojciechowski, T. (1873). Chrobacja. The Dissection of Slavic Antiquities. Vol. 1. Kraków [in Polish].
37. Rostafiński, J. (1908). On the Original Seats and Farms of the Slavs in Prehistoric Times. *Reports on the Activities and Meetings of the Academy of Arts and Sciences in Kraków*, 13/3, 6–25. Kraków [in Polish].
38. Sedov, V. (1994). Slavs in Antiquity. Moscow [in Russian].
39. Anthony, D. Nazi and eco-feminist prehistories: ideology and empiricism in Indo-European archaeology. *Nationalism, Politics, and the Practice of Archeology*, 82–96. Cambridge.
40. Rozwadowski, J. (1900). From studies on the names of Slavic rivers. Lviv [in Polish].
41. Kopernicki, I. (1883). Skulls and bones from three ancient cemeteries, decorated with rings. *Message collection to Antr. Country*, 7 [in Polish].
42. Talko-Grintsevich, Yu. (1910). An Experiment in the Physical Characteristics of the Eastern Slavs. *Articles on Slavic Studies*, 3, 1–134 [in Russian].
43. Labuda, G. (2002). Slavs in the Visions of Historiography of I. Kant, J. G. Herder, and G. W. F. Hegel. *Between Great Politics and National Particularism*, 59–67. Poznań [in Polish].
44. Migdalski, P. (2025). Historical Annals as an Organ of Polish Western Research in the Interwar Period. *Historical Annals*, 91, 95–118 [in Polish].
45. Jachym, B. (2022). War of Words with Politics and History in the Background - Linguistic Aspects of the Famous Dispute over the Slavs. *Materials and Reports of the Rzeszów Archaeological Center*, XLIII, 169–186 [in Polish].
46. Abramowicz, A. (1991). History of Polish archeology. 19th and 20th centuries. Warsaw; Łódź [in Polish].
47. Diaz-Andreu, M., Champion, T. (1996). Nationalism and archeology in Europe: an introduction. *Nationalism and Archeology in Europe*, 1–23. London.
48. Krzoska, M. (2003). German Eastern Studies – Polish Western Studies. Prolegomena to a Comparison. *Journal for East Central European Studies*, 52/3, 398–419 [in German].
49. Górny, M. (2015). Transfer involuntarily. Polish and German humanities in the first half of the 20th century. *Klio Polska. Studies and Materials from the History of Polish Historiography*, 7, 85–106 [in Polish].
50. Kossinna, G. (1926). The Early and Early History of German Studies. Berlin-Lichterfelde [in German].
51. Kmiecinski, J. (1994). Nationalism in Germanic Studies in the 19th and Early 20th Centuries. Łódź [in Polish].
52. Majewski, E. (1905). Kossinna's hypothesis about the Germanic origin of Indo-Europeans and the truth in science. *Światowit*, 6, 89–144 [in Polish].
53. Twardecka, J. (1977). Erazm Majewski as the first Polish critic of Gustaf Kossinna's theses. *Archeology of Poland*, 22/2, 399–420 [in Polish].
54. Bulyk, N., Lech, J. (2009). Karol Hadaczek (1873–1914) and beginnings of archeology in universities of the North-East borderland of the Austro-Hungarian Monarchy. *Archeology Polona*, 47, 59–89.
55. Bulyk, N. (2014). Lviv archaeology of the 19th – early 20th centuries: researchers, scientific institutions, museums. Lviv [in Ukrainian].
56. Wrońska, J. (1986). Warsaw Archaeologists at the Beginning of the 20th Century. Wrocław [in Polish].
57. Kostrzewski, J. (1970). From My Life. Memoir. Wrocław [in Polish].
58. Kostrzewski, J. (1914). Greater Poland in Prehistoric Times. Poznań; Warsaw [in Polish].
59. Kaczmarek, J. (1996). Organization of Research and Protection of Archaeological Monuments in Poznań 1720–1958. Poznań [in Polish].
60. Kossinna, G. (1919). The Vistula region, an ancient homeland of the Germanic peoples. Danzig [in German].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Руслан БЕДНАРЧУК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: historyuabr@gmail.com

Образ правління князя Романа Мстиславича у Галицько-Волинському князівстві та боротьби за його спадок у дослідженнях Фелікса Конечного

Анотація. Метою статті є всебічне вивчення образу історії правління князя Романа Мстиславича у Галицько-Волинській державі та боротьби за його спадок у першій третині XIII ст., відображеного у працях польського історика Фелікса Конечного. **Методологічну основу** дослідження складають принципи історизму, об'єктивізму й опори на джерельному матеріалі, у їх поєднанні із застосуванням загально- та спеціально-наукових методів роботи, а саме історіографічного аналізу та синтезу, генетичного, історико-порівняльного та біографічного методів, критики історичних джерел. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що у ній вперше у вітчизняних історіографічних студіях розглядається специфіка наукових підходів польського дослідника Ф.Конечного до зображення постаті князя Романа Мстиславича та історичних процесів, що розгорталися на теренах Галичини та Волині в першій третині XIII ст. **У підсумку** відзначено, що історія правління князя Романа Мстиславича та боротьби за його спадок посідали помітне місце у дослідженнях Ф.Конечного історичних процесів, що розгорталися у Східній та Центральній Європі. Галицько-волинського правителя польський історик здебільшого зображав в образі східного деспота й кривавого варвара, що загрожував європейській цивілізації яку, на його думку, уособлювала Польща. Натомість польських правителів ображалось як шляхетних борців за правду й сюзеренів західних земель Русі, долю яких вони постійно вирішували. Таким чином відзначено, що в історичних дослідженнях Ф.Конечного помітна його значна схильність до конструювання узагальнень та спроб визначити загальні закономірності, що були побудовані на вибірковому ставленні до фактів та їх однобокому трактуванні. Даний підхід дозволяє Ф.Конечному будувати доволі стрункі концепції історичного розвитку, що, втім, часто мало своєю зворотною стороною спрощення та викривлення історичної реальності. Помітною є схильність дослідника до інтерпретації подій та процесів крізь призму право-націоналістичних поглядів й навіть упередженого расового підходу, що був елементом розробленої ним цивілізаційної теорії.

Ключові слова: Ф.Конечний, польська історична наука, історіографія, Галицько-Волинська держава, князь Роман Мстиславич.

Ruslan BEDNARCHUK

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6220-1753>, e-mail: historyuabr@gmail.com

THE IMAGE OF THE RULE OF PRINCE ROMAN MSTISLAVICH IN THE GALICH-VOLYN PRINCIPALITY AND THE STRUGGLE FOR HIS INHERITANCE IN THE RESEARCH OF FELIKS KONECHNY

Abstract. The purpose of the article is a comprehensive study of the image of the history of the reign of Prince Roman Mstislavich in the Galicia-Volyn state and the struggle for his inheritance in the first third of the 13th century reflected in the works of the Polish historian Felix Konechny. **The methodological basis** of the study is the general scientific principles of historicism, objectivism and reliance on source material, combined with the use of general and special scientific methods of work, namely historiographic analysis and synthesis, genetic, historical-comparative and biographical methods, criticism of historical sources. **The scientific novelty** of the article lies in the fact that for the first time in domestic historiographic studies, the specificity of the scientific approaches of the Polish researcher F. Konechny to the depiction of the figure of Prince Roman Mstislavich and the historical processes that unfolded in the territories of Galicia and Volhynia in the first third of the 13th century is considered. **As a result**, it is noted that the history of the reign of Prince Roman Mstislavich and the struggle for his inheritance occupied a prominent place in F. Konechny's reflections on the historical processes that unfolded in Eastern and Central Europe. The Polish historian mostly portrayed the Galician-Volhynian ruler in the image of an eastern despot and a bloody barbarian who threatened European civilization in the image of Poland. In turn, the Polish rulers were portrayed as noble fighters for truth and suzerains of the western lands of Rus, whose fate they constantly decided. Thus, it is noted that in the historical studies of F. Konechny, his significant tendency to construct generalizations and attempts to determine general patterns is noticeable, which were built on a selective attitude to facts and their rather one-sided interpretation. This approach allowed F. Konechny to build quite coherent concepts of historical development, which, however, often had its downside of simplification and distortion of historical reality. The researcher's tendency to interpret events and processes through the prism of his own right-nationalist views and even a biased racial approach, which was an element of the civilizational theory he developed, is noticeable.

Keywords: F. Konechny, Polish historical science, historiography, Galician-Volyn state, Prince Roman Mstislavich.

Постановка проблеми. Історія України завжди була вагомим елементом історіографічної спадщини сусідів українського народу, із якими їх поєднувало багато сторінок спільного історичного минулого. Також для представників інших народів важливим було вивчення історичних процесів, що проходили на українських землях, які слугували як порівняльний матеріал для їх співставлення із суспільно-політичним розвитком у їх батьківщинах. Чільну увагу дослідників привертала зокрема епоха середньовіччя, коли зароджувались та формувалися державницькі традиції, закладалися підвалини національно-культурних особливостей європейських народів. У студіях над періодом Високого Середньовіччя в історії Центральної та Східної Європи однією із помітних проблем є вивчення спроби відбудови єдиної руської державності на українських землях, здійсненої князем Романом Мстиславичем на зламі XII та XIII ст. Постать князя відіграла свою роль в історії народів регіону й привертала увагу іноземних дослідників. Зокрема його діяльність активно вивчали представники польської історичної науки, для яких історія контактів між князями із династій П'ястів та Рюриковичів була невід'ємним елементом пізнання особливостей розвитку середньовічної польської державності. Одним із таких знакових дослідників історії Русі та творцем особливої цивілізаційної теорії, що працював у період із кінця XIX й до Другої світової війни був Фелікс Конечний. Вивчення його доробку у сфері студій над історією руської державності, а особливо Галицько-Волинського князівства, розкриває важливу сторону польських поглядів на минуле українського народу та польсько-українських взаємин, що пройшли крізь призму націоналістичної ідеології, симпатиком якої був і Ф. Конечний.

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні образу історії правління князя Романа Мстиславича у Галицько-Волинській державі та боротьби за його спадок у першій третині XIII ст. відображеного у працях польського історика Фелікса Конечного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців досліджували підходи Ф. Конечного до вивчення окремих проблем історії Руської держави Т. Гриневич [1; 2] та Ю. Беднарчук [3; 4]. Серед їх публікацій слід виділити статтю Т. Гриневича, у якій дослідник розглянув цілісність історіографічного образу минулого України у творчості Ф. Конечного [5]. Втім, у даних працях увага була зосереджена на оцінках науковцем подій X–XII ст. й оминались відображення у працях польського вченого правління у Галицько-Волинській державі Романа Мстиславича та період боротьби за його спадок, що велася у першій третині XIII ст. Різноманітні аспекти наукової біографії та особливостей творчості історика вивчали польські дослідники. Докладне загальне дослідження біографії науковця та його наукової кар'єри здійснив Пйотр Білінський [6], натомість Катажина Блаховська [7] проаналізувала специфіку його студій на історичною русистикою. Також цікавим є вивчення образу «чужого» у працях науковця, які розглянула Й. Кольбушевська [8]. Особливості цивілізаційної теорії Ф. Конечного досліджували Мечислав Куріанський [9] та Ян Скочинський [10]. У свою чергу, Віталій Тельбак у низці монографічних і статейних досліджень торкався дискусій польських та українських істориків довкола ряду проблем давньоруської історії [11–22]. Однак, попри наявність вказаних вище публікацій, на сьогодні образ історії правління Романа Мстиславича у Галицько-Волинській державі та боротьби за його спадок, відображений у творчості Ф. Конечного до сьогодні спеціально не досліджувався.

Виклад основного матеріалу. Важливий представник краківського та віленського наукового середовища Ф. Конечний (1862–1949) був відомий своїм значним доробком у студіях над історією Руської держави та князівств, що з'явилися у наслідок її розпаду. Основною, найбільш докладною та багатою на висвітлення різноманітних фактів, є його праця «Історія Росії», з якої у світ вийшов лише перший том, що хронологічно охоплює період від зародження держави Рюриковичів до 1449 р. [23]. Вчений також був автором стислого викладу «Історія Росії від найдавніших до найновіших часів», у якій були відображені як основні історичні факти та процеси, так й теоретичні узагальнення історика над минулим Росії [24]. Окрім спеціальних праць, основна увага у яких зосереджувалася на історії руської державності, суспільно-політичних, економічних та культурно-національних процесів, Ф. Конечний висвітлював ряд аспектів з минулого Галицько-Волинського князівства й у своїх дослідженнях історії Польщі, де дані події вивчалися крізь призму їх зв'язків із історичним розвитком польського народу [26]. Відзначимо, що науковець також був творцем власної цивілізаційної теорії існування людства у часі та просторі, у якій були висвітлені і його візії на формування та особливості розвитку цивілізаційних процесів на українських землях [27; 28; 29]. Принагідно слід наголосити, що значний вплив на його погляди здійснили ідеї польського правого націоналістичного політичного спектру, яким дослідник симпатизував і крізь призму яких часто й сам зображував історичні процеси як на українських землях, так й масштабі цілої Європи та світової історії.

Із позицій польського націоналізму, у возіях творців якого постійно підкреслювалась польська перевага та значимість у світі, Ф. Конечний зобразив історію утворення Галицько-Волинського князівства. У його висвітленні об'єднання західних руських князівств фактично виступає результатом дій польських політичних еліт. Історик вважав, що після смерті Володимира Ярославовича саме малопольському князеві Лешку Білому та його воеводам належало вирішувати долю Галицького князівства, що залишилося без володаря. Це він пояснював уже традиційним для тогочасної польської науки підходом, що диктував розглядати західноукраїнський регіон як територію до якої Польща має «особливе історичне право», а руських правителів регіону – васалами П'ястів, над якими вони мають верховну владу й вирішують їх долю. Також він вважав, що і сам попередній князь Володимир Ярославович панував у Галичі із 1189 р. під польським верховним пануванням [23, с. 219]. Так дослідник називав Романа Мстиславича «відповідним кандидатом на трон», що тоді відповідав польським інтересам, адже був двоюрідним братом Лешка Білого, якого уже давніше поляки садили на галицькому престолі й котрий нібито був їх васалом.

Поруч із цим Ф. Конечний стверджував, що самі мешканці Галичини не бажали мати у себе правителем жодного руського князя, а лише прагнули приєднати своє князівство до Сандомирського князівства Лешка Білого [23, с. 220]. У таких своїх твердженнях історик посилався на свідчення польського хроніста Вінцента Кадлубка, твори якого відомі своїм перекрученням історичних фактів на догоду його патронам із польської князівської династії й який видумав міфічну історію Великої Лехії, яка є головним сучасним польським історичним міфом у середовищі т. зв. криптоісториків із їх псевдоісторичними історіями могутнього народу лехитів у часи стародавньої історії. Ф. Конечний вважав, що П'ясти в 1199 р. мали можливість «повернути» собі Червенські городи, однак їм у цьому перешкодила Угорщина. Не маючи змоги протистояти могутнім угорцям, Лешек змушений був об'єднатися із Романом й після відбиття ворожого вторгнення передав Галичину волинському князеві «як своєму леннику» [23, с. 220].

Успіхи Романа Мстиславича у творенні потужної Галицько-Волинської держави Ф. Конечний обумовлював виключно «польською протекцією» [23, с. 220]. Зростання такої могутності Романа, як вважав дослідник, було вигідним для Польщі перш за все по причині того, що консолідація руських земель під владою одного правителя забезпечувала відсутність на цих територіях міжусобних династичних війн. У баченні історика це знімало із Польщі, як нібито відповідального протектора цих земель, необхідності втручатися у ці конфлікти й водити туди свої війська для наведення порядку. Поруч із цим польські еліти нібито розраховували мати у Романі вірного могутнього васала, якого малопольські еліти могли б використовувати у боротьбі проти своїх суперників у середині Польщі.

Просякнутий антиукраїнськими упередженнями та тенденційним вибором й перекученням свідчень історичних джерел Ф. Конечний створив власний образ Романа Мстиславича. Так наперекір тексту Галицько-волинського літопису, який прославляв першого галицько-волинського князя, а також свідцтвам решти руської літописної традиції й сприйняття його особи у автора руського епосу «Слова про Ігорів похід», історик прямо наголошував, що він «в руських джерелах залишив після себе ненависну пам'ять як про насильника, якого панування було важким ярмом для підданих» [23, с. 221].

Відзначимо, що у баченні Ф. Конечного, згідно із його цивілізаційною теорією, усі представники середньовічного руського народу зображались втіленням різноманітних негативних рис нібито увібраних ними від ворожих до Західної Європи (та Польщі, як чи не зразкової продовжувачки її цивілізаційної традиції) цивілізацій Візантії та туранських степових народів [29]. Від першої руси нібито успадкували деспотичну владу своїх володарів, преклоніння перед нею й рабське становище, інтриганства, православний фанатизм й добровільне занурення у цивілізаційний застій й ворожість до поступу. Натомість у тюркських кочовиків вони запозичили варварську войовничість, кровожерливість, постійне бажання жити лише за рахунок грабунку, погорду до справжнього державного будівництва, відсутність духовних цінностей й взагалі бажання руйнувати усі цивілізаційні здобутки. Поруч із цим польський теоретик усі політичні еліти Русі розглядав як наступників прибулих із Скандинавії варягів/норманів, що у його зображенні поставали особами позбавленими державотворчих устремлінь й такими, якими керувало лише бажання здобути військову здобич чи вести далекоюсяжну торгівлю. Так усіх правителів Русі до XI ст. включно він бачив як творців у Східній Європі лише бази для реалізації їх буцімто всезагальної мрії – переселення усіх русів на терени Візантії – тобто таких, що цілком не дбали про якесь облаштування на землях Русі, організації там держави чи здійснення заходів

для їх розвитку. Продовжувачами, часто у вигляді інстинктивного прояву такого спадку «по крові», він нерідко бачив й правителів із династії Рюриковичів уже й в XII чи XIII ст. Подібним недалекоглядним володарем, яким керували його кровожерливі інстинкти, Ф. Конечний зображав й Романа Мстиславича.

Щоб підкреслити «тюркський елемент» в особі князя Романа Ф. Конечний робив наголоси на його союзах із половцями й стверджував, що саме кочовиків він використовував для захоплення Києва в 1202 та 1204 р. Для зображення його як фактично такого ж, як й половці, просякнутого кочовими традиціями варвара історик стверджував, що Роман цілком не жалів стародавньої столиці Русі й «віддав його на ласку пожежі» [23, с. 221]. Як і в зображенні степовиків (а у пізнішому й українських козаків) чи русів-варягів Ф. Конечний намагався показати Романа позбавленим будь-яких рис державного можа й будівничого держави й тому оцінював походи на Київ, не як бажання створити якомога більший власний князівський домен, а «лише справою войовничих амбіцій й приватних сімейних поррахунків із тестем – а не політичною акцією, спрямованою на утворення з південної Русі однорідної держави й відновлення могутності Києва» [23, с. 221]. У підсумку він оцінював київські походи галицько-волинського князя «не інакше, як тільки одних із переліку нескінченних грабіжницьких походів Рюриковичів, що навзаєм один-одного грабували на протязі цілих століть».

Ще іншим доказом «відсутності у Романа політичного мислення» Ф. Конечний бачив його військові кампанії проти Польщі. Відзначимо, що при загальній негативній оцінці представників династії Рюриковичів, у історика все ж існувала й певна градація на більш та менш негативних у його зображенні персоналій. Критерієм у даному випадку було ставлення руських правителів до Польщі чи католицької віри. Так у його баченні у певній мірі розумними й дбайливими правителями були лише ті Рюриковичі, які підтримували тісні зв'язки із Польщею й намагались слідувати у фарватері політики правителів із династії П'ястів, а ще більш далекоглядними – ті, хто намагались прийняти католицизм. Такими більш позитивними у його зображенні були Святополк Окаянний, Ізяслав Ярославич чи Святополк II Ізяславич, натомість негативними, позбавленими політичних талантів – Ярослав Мудрий чи Володимир Мономах. Подібно й Роман Мстиславич у Ф. Конечного постає як невдячний зрадник Польщі, «якій він завдячував усе чим володів» [23, с. 221]. Князеві він приписував повну відсутність політичного чуття й вважав, що він за жодних обставин не міг здобути над нею перемогу й приєднати до своїх володінь частину її території. Й навпаки – будь-яка ворожа політика, щодо держави П'ястів могла принести йому виключно шкоду й поразку. Дані погляди вченого виходили із парадигми, яку багато польських істориків поставили собі аксіомою – про могутність та непереможність Польщі у стосунку до Русі. Подібні ідеї проявлялися й у Конечного, що у своїй цивілізаційній теорії пропагував ідею цивілізаційної вищості поляків над руським народом й боротьби між цивілізаціями, у якій мали перемогти ці «вищі» народи. Поруч із цим усю військову політику Романа в кінці його панування спрямовану проти Польщі дослідник характеризував як звичайні «бездумні грабіжницькі набіги», за які князь поплатився смертю у битві під Завихостом. Саме це збройне зіткнення він характеризував як «славетне» у історії польського народу [23, с. 221].

У підсумку можемо ствердити, що бачення Ф. Конечним постаті князя Романа Мстиславича було подиктоване його ідеями, що закладали оцінку усіх представників еліт середньовічної Руської держави, а також визначних постатей пізнішого українського народу, крізь призму його цивілізаційної теорії. Персоналії, що належали до Русі, а отже, у його баченні, до чужої Західній європейській цивілізації й сповненої варварських й деспотичних характеристик, мали зображуватись як негативні персоналії, з набором таких негативних, притаманних представникам руського народу, рис – кровожерливості, войовничості, зрадливості, відсутності державотворчих талантів. Під такий образ історик сміливо підбирав й довільно трактував факти й нерідко значно їх переінакшував.

Ф. Конечний вважав, що боротьба за спадок по Роману Мстиславичу, яка по його оцінках безперервно тривала 30 років, була настільки тривалою, бо жодна із ворогуючих сторін на володіла настільки переважаючими силами, щоб остаточно здолати суперників й встановити свою беззаперечну владу. Попри твердження, що у Галичі у цей період «князі змінювалися із року у рік», вчений відзначив, що найдовше серед них утрималися Ігоревичі й вказав період з 1206 до 1211 р. Самих князів, нащадків чернігівського та новгород-сіверського князя Ігоря Святославича, героя боротьби із половцями та «Слова про Ігорів похід», дослідник чи через помилку, чи свідомо намагаючись применшити їх постаті називав «синами дрібного князика Ігоря путивльського з

над річки Сейм, притоки Десни» [23, с. 221]. Таким чином відомого князя Ігоря він характеризував лише за його володінням Путивлем у дитинстві, фактично тоді у ролі ставленика його батька чернігівського князя Святослава Ольговича, й не згадував про його володіння Черніговом, як одним із провідних центрів Русі. Не згадував він й про спадкові права Ігоревичів, як нащадків Ростиславичів по кужелю, на галицький престол.

Значно більше уваги Ф. Конечний присвячував боротьбі за Галич між Угорським королівством та сандомирсько-малопольськими князями. Такі акценти були обумовлені не лише зацікавленнями науковця до ролі Польщі у цих подіях, але й мотивовані його підходом до минулого, що здійснювався крізь призму його цивілізаційних теорій. В наголосі на роль Польщі та Угорщини у подіях боротьби на землях Галицько-Волинської держави історик хотів показати процес залучення галицько-волинських земель в орбіту Західноєвропейської цивілізації, від якої її буцімто відірвали Рюриковичі, які її завоювали, запровадили там візантійське православ'я й включили в середовище чужого їм східноєвропейського цивілізаційного простору. Ф. Конечний традиційно підкреслював сюзеренітет польських правителів над регіоном й намагався показати Лешка Білого як доброчинця самого краю, так й нащадків Романа Мстиславича – Данила й Василька [23, с. 221]. Так, історик вказував, що Романовичі змогли втриматись на Волині лише завдяки польській допомозі. Він зазначав, що польські П'ясти постійно намагались утвердити в Галичі васального їм Данила й захищали його інтереси від агресивних дій руських князів, зокрема Ігоревичів, та угорських Арпадів. Таким чином, Ф. Конечний зображав польських правителів не лише як захисників польських інтересів на Сході, опікунів над Червоною Руссю, як нібито «корінною польською землею», але й борцями за справедливість, чесних та самовідданих опікунів своїх родичів малолітніх князів, за що ці в пізнішому мали їм (як завжди, у баченні Конечного, робили руси у стосунку до поляків) відплатити чорною невдячністю.

Поруч із цим Ф. Конечний зображав польських та угорських володарів не стільки частими союзниками, як скоріш такими, що у цей період були екзистенційними суперниками Польщі. Так, зображаючи польські збройні інтервенції в Галичину як повністю відповідні до інтересів та бажань місцевого населення, угорські походи він змальовував як втілення виключно загарбницької політики Корони Святого Стефана. Аргументом для історика тут слугували не лише факти встановлення на галицькому престолі представників династії Арпадів чи спроби приєднати край до Угорського королівства, але й поява за угорського сприяння титулу *rex Galiciae et Lodomeriae* [23, с. 221]. Хоча він змушений був визнати, що перетворення Галицько-Волинської держави у королівство, як частину правово-політичного простору Європи, а сам статус королівства, як «символ Заходу та латинської культури», а отже й приєднання до західноєвропейського цивілізаційного простору, але все ж намагався надати цій події темного відтінку. Історик стверджував, що «це був загарбницький титул, не пов'язаний безпосередньо із інтересами суспільства, чисто династичний й такий, що тягнув за собою насильство, щоб не залишитись лише формальним титулом» [23, с. 222]. У даному випадку згадаємо, що королівський титул для польських правителів, у баченні Ф. Конечного, був вкрай важливий для самого польського суспільства та його поступу, натомість він відкидав таку цінність його для галичан. Аналогічні оцінки королівського титулу в Галицько-Волинській державі дослідник поширював не лише на його використання угорцями, але й руськими правителями із династії Рюриковичів – Данилом Романовичем та його наступниками. Такий підхід зумовлювався тезою, яку намагався транслювати вчений, згідно якої населення руських земель могло здобути королівську гідність лише через польських правителів. Лише вони, у його баченні, моли принести на Русь блага цивілізації Заходу, натомість усі інші робили це або у невідповідний спосіб (угорці), або взагалі були нездатні за своєю природою стати його носіями (русини). Також варто вказати, що й самих угорців в епоху середньовіччя, навіть в XIII ст., Ф. Конечний зображав як неповноцінних представників Західної цивілізації й намагався показати їх як наслідників Туранської цивілізації великого степу, що носили у собі багато рис, неповноцінних на його думку, варварських кочових народів.

Дослідник також наголошував, що титул «короля Галичини та Лодомерії» в історії та долі Польщі «мав ще здобути собі трагічну славу» [23, с. 221]. У даному контексті він відкликався до подій, котрі розділяло понад пів тисячі років – до використання австрійськими Габсбургами, успадкованого ними від угорських правителів, титулу «короля Галичини та Лодомерії» для легітимізації від'єднання у 1772 р. від І Речі Посполитої Галичини та її прилучення до Австрійської імперії. Тут також слід згадати, що Ф. Конечний, як прихильник політичного табору націонал-демократів, не лише негативно оцінював німецько-австрійську політику щодо Польщі й вважав

германські народи головними екзистенційними ворогами поляків на протязі усього їх існування, але й вважав таких же (а скоріше більш кривавих та безоглядних) загарбників у образі Російської імперії «меншим злом», а навіть потенційним союзником поляків у боротьбі проти «германської загрози». Принагідно відзначимо, що Ф. Конечний часто намагався у своїх історичних творах показати московських правителів талановитими далекоглядними державними мужами, оправдати чи замовчувати факти їх деспотичних вчинків. Особливо такий підхід контрастував із негативними оцінками князів із династії Рюриковичів, що правили в Україні, які у нього завжди виступали дикими варварами, кривавими злочинцями й бездумними політиками, що не мали жодного державницького хисту. Таким чином, предки українців у його концепції виступали варварською расою, яку полякам треба було або підкорювати й керувати нею, або винищувати у міжцивілізаційній боротьбі, натомість московіти поставали потенційними цінними союзниками, яких необхідно зображати із повагою та навіть трепетом перед їх силою й рішучістю.

Негативно оцінюючи спроби різноманітних представників династії Рюриковичів чи угорських правителів заволодіти престолом у Галичі, Ф. Конечний вважав, що єдиною подією, яка могла привести до реалізації справжніх інтересів саме автохтонного населення було утвердження на князівському троні Владислава Кормильчика. Історик вважав, що місцеве населення не бажало собі жодних правителів із руських чи угорських династій й усіма силами намагалось утвердити при владі лише справжнього поляка. Він вказував, що такі спроби відбувалися ще кінці XII ст., коли галичани буцімто просили як Казимира Справедливого, так і Лешка Білого самими стати їх володарями. Однак ці, сумлінно дотримуючись договорів із Володимиром Ярославовичем чи Романом Мстиславичем, нехтували такою можливістю й віддавали трон їм. Місцеве ж населення, розчарувавшись у князях із династії П'ястів, вирішило поставити собі «національним князем туземців» місцевого «поляка», «свояка, очільника боярів» Владислава [23, с. 222]. Дослідник у своїх твердженнях, що цей боярин був «репрезентантом крові ляхів, поляком й римським католиком», спирався виключно на твердження про те, що серед східних слов'ян не могло бути імені «Владислав». Так він наголошував, що «саме ім'я, цілком незнане східнослов'янському світу, вказує, що коріння його роду були у західнослов'янському світі» [23, с. 222]. Такі твердження про спроби «створити власну національну династію» були безпосередньо пов'язані із уявленнями Ф. Конечного про те, що населення Західної України мало польське походження, належало до одного із «лехітських племен» лендзян й продовжувало культивувати польські традиції, мову та навіть дотримуватися католицького віросповідання й у XIII ст. Саме бажанням об'єднатись із «такими ж поляками» історик пояснював й нібито спроби бояр віддати Галицький трон князям із династії П'ястів. Руйнівником устремлінь місцевих «поляків» створити власне князівство із своєю династією Ф. Конечний бачив уже угорців, які «цього разу погоджувалися уже на Рюриковича, лише б не на нового польського князя» [23, с. 222].

Доволі скептично Ф. Конечний оцінював й польсько-угорське порозуміння 1214 р. за яким угорський король Андрій II та краківський князь Лешек Білий утвердили на галицькому престолі угорського королевича Коломана одружуючи його із польською князівною Саломеєю. Для історика таке угорське панування, навіть у династичному союзі із поляками, було неприйнятним й оцінювалось як «загарбання» польських земель. Також він робив наголос на тому, що угорська сторона не дотрималась укладеного із Лешком договору й не віддала йому частину Червенських городів із Перемишлем та Любачевим [23, с. 222]. Зображаючи період панування Коломана науковець намагався відшукати у суспільно-політичних процесах в Галичині мотив міжцивілізаційної боротьби – він вказував, що угорці нібито хотіли повернути на свою сторону місцеве польське католицьке населення своєю політикою по переслідуванні православної церкви, яку сам дослідник вважав у Галичині чужою й привнесеною загарбниками Рюриковичами. Проти цього виступили «нащадки давніх дружинників», тобто мешканці Галичини, яких в уявленні Ф. Конечного, оселили там руські князі, припровадивши їх із сходу Київської держави [23, с. 223]. Ці прибульці також спровадили собі із сходу, із Новгороду, й відповідного їм руського князя із династії Рюриковичів – Мстислава Удалого. Історик оцінював самого князя як «виключно кондотьєра, що змінював поле діяльності й шукав собі кар'єри в іншій стороні» [23, с. 223]. Таким чином науковець робив наголос на хаотичному розвитку політичного життя в Галичині й у такому ж ключі оцінював усіх руських діячів, як осіб випадкових, недалеких та керованих виключно власними емоціями. Поруч із цим вчений фактично оминув згадки про те, що Мстислав міцно утвердився на галицькому престолі й довгий час там правив. Увесь час його правління дослідник описав лише як його «боротьбу проти угорців протягом кількох років, з якої він відступив

у такий самий спосіб, як перед тим Лешек Білий: видав свою дочку за Коломанового брата Андрія й віддав цій молодій парі Галич» [23, с. 223].

У підсумку можемо стверджувати, що історія правління князя Романа Мстиславича та боротьби за його спадок посідали помітне місце у розважаннях Ф. Конечного над історичними процесами, що розгорталися у Східній та Центральній Європі. Також слід відзначити, що в історичних дослідженнях Ф. Конечного помітна його значна схильність до конструювання узагальнень та спроб визначити загальні закономірності, котрі були побудовані на вибіркового ставленні до фактів та їх доволі однобокому трактуванні. Даний підхід дозволяв Ф. Конечному будувати доволі стрункі концепції історичного розвитку, що, втім, часто мало своєю зворотною стороною спрощення та викривлення історичної реальності. Також помітною є схильність дослідника до інтерпретації подій та процесів крізь призму власних право-націоналістичних поглядів й навіть упередженого расового підходу, що був елементом розробленої ним цивілізаційної теорії.

Список літератури

1. Гриневич Т. Історія Галицького та Волинського князівств у польській міжвоєнній історіографії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2009. Вип. 13. С. 134–145.
2. Гриневич Т. Київська Русь в дискусіях польських істориків міжвоєнного часу. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 278–297.
3. Беднарчук Ю. Історія правління князя Володимира Великого у працях польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2025. № 51. С. 120–130.
4. Беднарчук Ю. Історія походу Болеслава I Хороброго на Київ у польській історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст. *Українські історичні студії*. 2024. № 16/58. С. 9–19.
5. Гриневич Т. Проблеми історії України в працях Ф. Конечного. *Українські та польські інтелектуали в другій половині XIX – першій третині XX ст.: співпраця, конфлікти, рецепція* / за ред. В. Тельвака. Херсон: ВД «Гельветика», 2019. С. 445–475.
6. Biliński P. Feliks Koneczny: 1862–1949: życie i działalność. Warszawa: Ad Astra, 2001. 248 s.
7. Błachowska K. Feliks Koneczny jako historyk Rosji – podstawy koncepcji. *Klio Polska. Studia i materiały z dziejów historiografii polskiej XIX–XX wieku*. 2012. T. 6. S. 169–196.
8. Kolbuszewska J. «Obcy» w refleksji Feliksa Konecznego. *Historia-Mentalność-Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 363–373.
9. Kuriański M. Feliksa Konecznego charakterystyka siedmiu cywilizacji. *Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne*. 2011. № 1. S. 117–123.
10. Skoczynski J. Koneczny. Teoria cywilizacji. Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2003. 356 s.
11. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 17. С. 16–38.
12. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
13. Тельвак В. Перший том «Історії України-Руси» М. Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету*. 2000. Вип. 3. С. 252–256.
14. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX ст.). Дрогобич: Вимір, 2002. 236 с.
15. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
16. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
17. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
18. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
19. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
20. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. Р. 46–53.
21. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. T. XXIV (2). S. 89–104.
22. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. T. 25. № 1. P. 71–90.
23. Koneczny F. Dzieje Rosji. T. I. Do roku 1449. Warszawa: Nakładem Spółki Wydawniczej Warszawskiej, 1917. 512 s.
24. Koneczny F. Dzieje Rosji od Najdawniejszych do Najnowszych czasów. Poznań; Lwów; Lublin; Łódź: Wydawnictwo M.Arcta w Warszawie, 1921. 296 s.
25. Koneczny F. O pierwotnej polskości Ziemi Chełmskiej i Rusi Czerwonej. Warszawa: Druk. Art. K. Kopytowski i S-ka, 1920. 32 s.
26. Koneczny F. Dzieje Polski za Piastów. Kraków: Księgarnia spółki wydawniczej polskiej, 1902. 408 s.
27. Koneczny F. Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski: w 2 t. Poznań; Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. T. 1. 308 s.

28. Koneczny F. Polskie Logos a Ethos. Roztrząsanie o znaczeniu i celu Polski: w 2 t. Poznań; Warszawa: Księgarnia św. Wojciecha, 1921. T. 2. 316 s.
29. Koneczny F. Polska między Wschodem i Zachodem. Londyn: Dom wydawniczy “Ostoja”, 2004. 42 s.

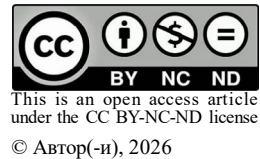
References

1. Hrynevych, T. (2009). History of the Galician and Volyn principalities in Polish interwar historiography. *Drohobych local history collection*, 13, 134–145 [in Ukrainian].
2. Hrynevych, T. (2010). Kyivan Rus in the discussions of Polish historians of the interwar period. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, 20, 278–297 [in Ukrainian].
3. Bednarchuk, J. (2025). History of the rule of prince Volodymyr the Great in the works of Polish historians of the end of the 19th – first third of the 20th century. *Scientific notes of the Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky. Series: History*, 51, 120–130 [in Ukrainian].
4. Bednarchuk, J. (2024). The history of the campaign of Boleslav I the Brave to Kyiv in Polish historiography of the second half of the 19th – first third of the 20th century. *Ukrainski istorychni studii [Ukrainian Historical Studies]*, 16(58), 9–19 [in Ukrainian].
5. Hrynevych, T. (2019). Problems of the history of Ukraine in the works of F. Konechny. *Ukrainian and Polish intellectuals in the second half of the 19th – first third of the 20th century: cooperation, conflicts, reception*, 445–475. Kherson [in Ukrainian].
6. Biliński, P. (2001). Feliks Koneczny: 1862–1949: Life and Work. Warszawa [in Polish].
7. Blachowska, K. (2012). Feliks Koneczny as a Historian of Russia – Basic Concepts. *Klio Polska. Studies and Materials from the History of Polish Historiography of the 19th–20th Centuries*, 6, 169–196 [in Polish].
8. Kolbuszewska, J. (2013). “The Stranger” in the Reflections of Feliks Koneczny. *History-Mentality-Identity. Russia and Western Europe in Polish and Ukrainian Historiography of the 19th and 20th centuries*, 363–373. Gdańsk [in Polish].
9. Kurianski, M. (2011). Feliks Koneczny’s Characteristics of Seven Civilizations. *Legnica Theological and Historical Studies*, 1, 117–123 [in Polish].
10. Skoczynski, J. (2003). Koneczny. Theory of Civilization. Warszawa [in Polish].
11. Telvak, V. (2007). The first volume of Mykhailo Hrushevsky’s “History of Ukraine-Rus” in the assessments of contemporaries. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. [Historiographical research in Ukraine]*, 17, 16–38 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2002). Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century). Drohobych [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2000). The first volume of M. Hrushevskyi’s “History of Ukraine-Rus” (on the problem of the evolution of historical-theoretical views). *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu [Scientific notebooks of the Faculty of History of Lviv National University]*, 3. S. 252–256 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhiiv historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
19. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16. [in Ukrainian].
20. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53 [in English].
21. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości, XXIV/2*, 89–104.
22. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25(1), 71–90 [in English].
23. Koneczny, F. (1917). History of Russia. T. I. To the Year 1449. Warszawa [in Polish].
24. Koneczny, F. (1921). History of Russia from the Earliest to the Most Recent Times. Poznań; Lviv; Lublin; Łódź [in Polish].
25. Koneczny, F. (1920). On the Primitive Polishness of the Chelm Land and Red Ruthenia. Warszawa [in Polish].
26. Koneczny, F. (1902). History of Poland under the Piast Dynasty. Kraków [in Polish].
27. Koneczny, F. (1921). Polish Logos and Ethos. Discussion of the Meaning and Purpose of Poland: in 2 vol. Vol. 1. Poznań; Warszawa [in Polish].
28. Koneczny, F. (1921). Polish Logos and Ethos. Discussion of the Meaning and Purpose of Poland: in 2 vol. Vol. 2. Poznań; Warszawa [in Polish].
29. Koneczny, F. (2004). Poland between East and West. London [in Polish].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Максим ПОПОВ

аспірант кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: magaragurus@ukr.net

Від колоніального статусу до незалежності: економічна модель України у науково-публіцистичній спадщині Макара Кушніра

Анотація. *Мета* – дослідити інноваційну економічну модель України на шляху від колоніальної залежності до суверенного статусу у науково-публіцистичній спадщині М. Кушніра, як одного з провідних ідеологів ранньої ОУН. **Методологія** дослідження ґрунтується на наукових принципах історизму та об'єктивності. У роботі застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння, систематизації та узагальнення. **Оригінальність** розробки зумовлена комплексним залученням публіцистичного доробку М. Кушніра для реконструкції його економічних поглядів. **Наукова новизна** роботи зумовлена розкриттям концептуального злам в українській економічній думці, здійсненого М. Кушніром, а також ідентифікації радянської системи як екстрактивного державного капіталізму. У статті детально розглянуто погляди дослідника на наслідки колоніальної політики Російської імперії та СРСР для українського господарства. Проаналізовано авторську еволюційну модель земельної реформи та його гостру критику радянської індустріалізації й колективізації як механізмів виснаження українського села. Висвітлено обґрунтування М. Кушніром економічної самодостатності України та її поневолювачів. **Висновки.** Наукові та публіцистичні праці М. Кушніра репрезентують зрілу національну економічну думку, позбавлену соціалістичного популізму. Доведено, що базовою передумовою для економічного виживання, модернізації та перетворення України на могутню індустріально-аграрну державу мислитель вважав здобуття повної політичної самостійності.

Ключові слова: Макар Кушнір, Україна, ОУН, економічна модель, державний капіталізм, земельна реформа, індустріалізація, національне багатство.

Maksym POPOV

Post-graduate student of Department of History of Ukraine Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy,
Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-1549-3497>, e-mail: magaragurus@ukr.net

FROM COLONIAL STATUS TO INDEPENDENCE: UKRAINE'S ECONOMIC MODEL IN THE SCIENTIFIC AND PUBLICIST HERITAGE OF MAKAR KUSHNIR

Abstract. *The goal is to explore the innovative economic model of Ukraine on the path from colonial dependence to sovereign status in the scientific and journalistic heritage of M. Kushnir, as one of the leading ideologists of the early OUN. The research methodology is based on the scientific principles of historicism and objectivity. The work employs general scientific methods of analysis, synthesis, comparison, systematization, and generalization. The originality of the study stems from the comprehensive involvement of M. Kushnir's publicistic works to reconstruct his economic views. The scientific novelty of the work lies in revealing the conceptual breakthrough in Ukrainian economic thought achieved by M. Kushnir, as well as identifying the Soviet system as extractive state capitalism. The article examines in detail the researcher's views on the consequences of the colonial policies of the Russian Empire and the USSR for the Ukrainian economy. The author's evolutionary model of land reform and his sharp criticism of Soviet industrialization and collectivization as mechanisms for depleting the Ukrainian countryside are analyzed. M. Kushnir's substantiation of the economic self-sufficiency of Ukraine and its oppressors is highlighted. Conclusions.* M. Kushnir's scientific and journalistic works represent mature national economic thought, devoid of socialist populism. It is proved that the thinker considered the achievement of full political independence to be the fundamental prerequisite for economic survival, modernization, and the transformation of Ukraine into a powerful industrial-agrarian state.

Keywords: Makar Kushnir, Ukraine, OUN, economic model, state capitalism, land reform, industrialization, national wealth.

Постановка проблеми. У часи бездержавності пропаганда поневолювачів спиралася як на політичні маніпуляції, так і на економічні наративи, штучно нав'язуючи тезу про, нібито, тотальну господарську залежність України від «метрополії» та навпаки, а також про її нездатність до самостійного розвитку. Задля ефективної протидії цим інформаційним технологіям, сьогодні критично важливо звернутися до інтелектуальної спадщини українських мислителів, які фахово руйнували такі колоніальні ідеологеми ще у першій половині ХХ ст.

Особливе місце в цьому дискурсі належить активному громадському діячу, політику, публіцисту, співзасновнику ОУН Макару Кушніру. Його праці репрезентують аналіз колоніального

статусу України в Російській імперії (згодом у СРСР), а також у Польщі. Незважаючи на потужний антиімперський потенціал, макроекономічні концепції М. Кушніра досі залишаються недостатньо актуалізованими в сучасному науковому просторі. Відтак постає нагальна проблема комплексного аналізу його спадщини як дієвого інструменту для наукового розвінчання російських історико-економічних міфів і формування об'єктивного бачення економічного потенціалу української держави з погляду історичної ретроспективи.

Мета – проаналізувати інноваційну економічну модель України на шляху від колоніальної залежності до суверенного статусу у науково-публіцистичній спадщини М. Кушніра, як одного з провідних ідеологів ранньої ОУН.

Аналіз останніх досліджень. Історіографія проблеми представлена переважно узагальнюючими працями та фрагментарними розвідками, в яких економічна візія М. Кушніра розглядається лише опосередковано, оскільки тривалий час його постать залишалася на периферії наукової уваги. Серед авторів публікацій, присвячених поглядам М. Кушніра, варто відзначити В. Масненка [1–3], В. Верстюка [4], Т. Осташко [5], Т. Затишняк [6]. Наразі найбільш цілісно постать та погляди М. Кушніра проаналізовано у статті Н. Косенка «Макар Кушнір як теоретик і практик ОУН» [7]. Узагальнюючи стан наукової розробки теми, варто констатувати, що ключовою проблемою залишається помітна перевага національно-державотворчої спадщини М. Кушніра над аналізом його економічних концепцій.

Виклад основного матеріалу. Одним із головних концептуальних зрушень у працях М. Кушніра є спростування глибоко вкоріненого серед української громадськості першої половини ХХ ст. міфу про те, що Україна є апріорі надзвичайно багатою країною. Дослідник наголошував на необхідності розрізняти наявність природних копалин та реальне національне багатство. З макроекономічного погляду, справді багатою може вважатися лише та держава, яка розвинула свої продуктивні сили до максимальної висоти, впровадила передові технології виробництва, забезпечила значний національний дохід та накопичила достатні засоби виробництва у формі власного капіталу. Застосовуючи ці критерії, М. Кушнір класифікував тогочасну Україну як об'єктивно бідну країну, економічний потенціал якої був штучно деформований і поступався навіть новим європейським державам. Ілюзія національного багатства виникла винятково через те, що протягом ХІХ ст. українські землі слугували високоефективною ресурсною базою для російської метрополії, яка монополізувала результати української праці [8, с. 25–26].

Аналізуючи спадщину Російської імперії, М. Кушнір доводив, що Україна завжди відігравала роль колоніальної «дійної корови» для Москви. Наведена статистика дореволюційного періоду свідчить, що на українських землях продукувалося 85% імперського цукру, 80% вугілля, 75% сталі та 70% чавуну. Проте фінансовий вимір цієї продуктивності полягав у тому, що імперський фісक щорічно вилучав з України на 200 мільйонів рублів податків більше, ніж повертав у вигляді державних інвестицій чи видатків на українських територіях. Зовнішньоторговельний баланс також працював на метрополію, забезпечуючи таким чином активне сальдо для всієї імперії та перекриваючи пасивний торговельний баланс власне російських губерній [8, с. 26].

Цей жорсткий колоніальний статус закріплювався асиметричною структурою внутрішньої торгівлі та монополізацією власності. Незважаючи на потужний розвиток важкої індустрії (яка створювалася переважно іноземним капіталом), Україна залишалася беззахисним ринком збуту для російської легкої промисловості. Українці змушені були імпортувати з Росії текстиль, одяг, взуття, вироби з дерева та машини за завищеними цінами, що формувало хронічний пасивний баланс у внутрішньоімперській торгівлі. Соціально-економічна структура також мала виразно колоніальний характер: майже половина земельного фонду та легка промисловість контролювалися російсько-польським капіталом, торговельна сфера – переважно російсько-єврейським, а банки й великі підприємства належали іноземним синдикатам. Крім того, адміністративний апарат, інтелігенція та значна частина кваліфікованого робітництва формувалися з неукраїнських елементів, що супроводжувалося тотальною русифікацією міст та індустріальних центрів [9, с. 86].

Зважаючи на цю глибоку колоніальну деформацію економіки, ключовим викликом для українського суспільства ставало розв'язання земельного питання, яке зачіпало інтереси абсолютної більшості населення. Будучи активним членом Української партії соціалістів-федералістів у розпал української революції М. Кушнір написав брошуру «Земельна справа на Україні», в якій ґрунтовно представив власне бачення вирішення аграрного питання [10].

Він підійшов до проблеми відчуження панської землі з позиції економічного прагматизму. М. Кушнір категорично відкидав ідею тотальної конфіскації земель без викупу, аргументуючи це загрозою руйнування кредитно-фінансової системи. За його підрахунками, близько 14 млн десятин землі в Україні перебували в іпотеці, забезпечуючи борги на суму 900 млн карбованців. На його думку, анулювання цих боргів означало б конфіскацію заощаджень працюючого населення, вкладених у державні каси, а також катастрофічний підрив міжнародної довіри до державних фінансів. Як альтернативу він пропонував економічно диференційований підхід, що передбачав би, що конфіскації без компенсації підлягають лише ті ресурси, що не є результатом капіталовкладень (державні, церковні, старі дворянські наділи). Натомість приватний капітал, інвестований у купівлю землі після 1861 р., мав бути компенсований державою, щоб уникнути знищення підприємницького ресурсу [10, с. 8–9].

М. Кушнір критикував популярні російські соціалістичні доктрини земельної реформи за їхню непридатність до українських реалій. Програма загальнодержавної «націоналізації» була розглянута ним через призму втрати національного контролю. У такому разі надра, ліси та води перейшли б у власність російського уряду. Водночас есерівська ідея «соціалізації», яка ґрунтувалася на передачі землі общинам, була визнана ним нерелевантною через фактичну відсутність в Україні інституту російської передільної общини та неминучий управлінський хаос [10, с. 18]. На противагу цим концепціям, Кушнір обґрунтовував модель доцільності української економічної автономії. Відповідно їй, Всеросійські Установчі Збори могли б ухвалювати лише рамкові закони, але верховним власником та розпорядником землі, лісів та надр України повинен був бути виключно Український Сойм [10, с. 21].

Варто зазначити, що М. Кушнір відчував занепокоєння через падіння продуктивності праці внаслідок фрагментації великих господарств. Панські господарства, за його підрахунками, генерували по 100 пудів збіжжя з десятини, тоді як дрібні селянські – лише по 60 пудів. Механічний перерозподіл високопродуктивних земель призвів би до колосальних втрат в обсязі 300–500 мільйонів карбованців щороку [10, с. 25]. Щоб уникнути економічного шоку, М. Кушнір радив запровадити перехідну модель. Великі економії та землі під спеціальними культурами мали не дрібнитися, а передаватися під управління кооперативів, селянських товариств та земств під суворим контролем агрономів. Також він наголошував на необхідності збереження вже налагоджених селянських господарств у межах «трудової норми» (близько 10 десятин), щоб не провокувати внутрішніх конфліктів та не руйнувати існуючий виробничий базис [10, с. 24].

Найбільш далекоглядним аспектом концепції М. Кушніра було те, що він визнав вичерпність аграрного ресурсу. Він підкреслив, що демографічне зростання неминуче знівелює будь-які наслідки перерозподілу фіксованої площі землі, і згодом земельний голод відновиться [10, с. 29]. М. Кушнір вважав гіпертрофовану зайнятість в аграрному секторі (80% населення) індикатором економічної відсталості. Стратегічний вихід він бачив виключно у масштабній індустріалізації України, використанні її природних копалин та географічного положення. Це дозволило б абсорбувати робочу силу, скоротити аграрне населення до 50%, підвищити рівень життя та створити міцний фундамент для майбутніх соціалістичних перетворень суспільства [10, с. 30–31]. Власне бачення необхідності прискореної модернізації не завадило досліднику гостро критикувати ті методи, якими індустріалізація здійснювалася на практиці після поразки Визвольних змагань. Значно детальніше радянські реалії М. Кушнір розписав на сторінках часопису «Розбудова нації».

М. Кушнір заперечував соціалістичну природу радянського ладу. На його переконання, під гаслами диктатури пролетаріату партійна номенклатура фактично розбудовувала державний капіталізм, який виконував ту саму функцію індустріалізації, що й приватний капіталізм у країнах Європи, проте здійснював це значно гіршими екстенсивними методами. У цій системі координат Українська Нація опинилася в становищі напівколоніальної країни. Інвестиції в українську економіку системно не відповідали ні питомій вазі української промисловості в загальносоюзній, ні відсотку населення. Так, за словами М. Кушніра, із загального бюджету на Україну виділялася лише одна шоста частина замість належної однієї п'ятої. Ще більш разючим був розрив у видатках з місцевих бюджетів. М. Кушнір наголошував на структурній деформації економіки, яку Москва нав'язала Україні. Завданням метрополії було використання українських природних ресурсів для розбудови власної, російської індустрії [11, с. 68–69].

Саме тому в Росії прискореними темпами створювалися підприємства машинобудівної, електротехнічної та хімічної галузей, тоді як в Україні навіть нові центри харчової промисловості

Москва намагалася будувати за її межами. Більше того, центральна влада штучно затримувала будівництво ключових інфраструктурних об'єктів в Україні, зменшуючи фінансування з союзного бюджету [11, с. 69]. Московські економісти цинічно виправдовували такий дисбаланс тим, що Україна, нібито, вже володіє достатньо розвиненою індустріальною базою, створеною ще іноземним капіталом і тому союзні ресурси слід спрямовувати на індустріалізацію відсталих російських регіонів. Проте центр відмовлявся фінансувати навіть необхідне переустаткування вже існуючих українських заводів [12, с. 42–43]. У цій інвестиційній асиметрії крився глибокий геополітичний розрахунок більшовицького керівництва. Розбудовуючи російський промисловий центр за рахунок українських ресурсів, Москва, на думку М. Кушніра, намагалася досягти як загальносоюзну економічну незалежність від Західної Європи, так і стратегічно унезалежити Росію від України [11, с. 68].

М. Кушнір критично ставився і до питання колективізації, посилаючись на більшовицьку доктрину, за якою селянство вважалось останнім «капіталістичним класом», що підлягав знищенню. Компартія вбачала небезпеку в тому, що диктатура пролетаріату опинилася в економічній залежності від середняків та заможних селян, які, за його підрахунками, постачали понад 80% товарної зернової продукції. На його думку, колективізація була позбавлена раціонального економічного підґрунтя, адже проводилася без належної технічної бази [13, с. 140].

Індустріалізація здійснювалася безпосередньо за рахунок виснаження села. Держава використовувала механізм «ножиць цін». Відповідаючи на примусове вилучення власності, селяни масово нищили худобу, що призвело до занепаду українського скотарства. Відбулося стрімке падіння врожайності земель, оскільки знеохочені селяни припинили належно обробляти рілля [13, с. 140].

Вже у статті за 1933 р. М. Кушнір чітко констатує, що саме масове вивезення українського хліба до Росії та за кордон для здобуття валюти спричинило справжній голод в Україні. Колгоспний лад перетворився на систему «кріпацького поневолення» та примусової праці. Таким чином, події 1932–1933 рр. були репрезентовані М. Кушніром як прямий усвідомлений результат колоніальної екстрактивної політики та експериментів зі створення примусового державного капіталізму в аграрному секторі [11, с. 66].

У своїх публікаціях М. Кушнір послідовно спростовує радянську статистику. Він демонструє, що попри офіційні реляції про виконання п'ятирічки за 4 роки, реальні показники були далекими від запланованих. Економічне зростання відбувалося вкрай асиметрично. Важка промисловість (основа військово-промислового комплексу) фінансувалася за рахунок зубожіння населення та стагнації легкої промисловості. Проголошуване будівництво соціалізму з кінця 20-х рр. XX ст. супроводжувалося зростанням безробіття та катастрофічним падінням рівня життя робітників, чия реальна купівельна спроможність була знівельована гіперінфляцією та високими цінами на харчі й промтовари [11, с. 428].

М. Кушнір вважав, що з виснаженням селянства для продовження індустріалізації радянська влада змушена буде посилити економічний тиск на інші соціальні верстви. Успішніший аграрний сектор зможе фінансувати промисловість лише за умови, що держава визискуватиме їх не менше, ніж раніше визискувала селян. Таким чином, на думку публіциста, успіх сталінської модернізації прямо залежав від здатності пролетарської диктатури «тримати всі верстви населення в тих злиднях, в яких воно перебуває й сьогодні» [15, с. 194].

Важливим напрямком у дослідженнях М. Кушніра було обґрунтування економічної доцільності і життєздатності українського незалежного соборної держави за допомогою статистико-економічного аналізу. Центральним завданням у працях М. Кушніра є спростування базової ідеології російського та польського імперіалізмів, яка полягає у твердженні, що поневолювачі начебто органічно не здатні існувати та зберігати господарську самодостатність без володіння українськими територіями. На думку М. Кушніра, ця теза є штучним конструктом, покликаним замаскувати прагнення до банального колоніального визиску та геополітичної експансії [16, с. 198].

Аналізуючи претензії Другої Речі Посполитої на українські землі (зокрема Галичину та Волинь), Кушнір розвінчує міф про їхню економічну незамінність для польської держави. З суто господарського погляду етнографічна Польща взагалі не потребує українських чи білоруських земель, оскільки вони є бідними сільськогосподарськими регіонами з колосальним аграрним перенаселенням. Польща використовує галицьку нафту та ліси (карпатські й поліські) переважно для експорту на зовнішні ринки, отримуючи прибуток, а самі поневолені землі слугують зручним,

монополізованим ринком збуту для польської промисловості. Захоплені території розглядаються як простір для колонізаційної політики (осадництва), що дозволяє Польщі абсорбувати власне безробіття та забезпечувати робочими місцями польських робітників, чиновників і військових за рахунок витіснення місцевого населення. Кушнір статистично доводить, що етнографічна Польща має всі необхідні передумови для власної самодостатності [16, с. 198].

Вона володіє покладами вугілля, цинку, розвиненою текстильною промисловістю та значними лісовими масивами (20% території). Проблеми польської економіки криються не у відсутності українських земель, а в нерівномірному розподілі ресурсів усередині самої Польщі, зокрема в існуванні латифундій (великого землеволодіння), ліквідація яких шляхом земельної реформи дозволила б вирішити внутрішню проблему малоземелля та розширити внутрішній ринок. Етнографічна Польща, розбудовуючи власну індустрію на мирних засадах, цілком здатна стати самодостатньою промислово-аграрною країною [16, с. 199–200].

Найбільш детально автор аналізує російський імперський наратив, який безапеляційно стверджував, що Росія не може обійтися без українського вугілля, залізної руди, металургії та цукру. Етнографічна Росія володіє гігантськими, але недостатньо освоєними природними ресурсами. Кушнір вказує на те, що Росія здатна створити власну потужну металургійну базу на Уралі та в Сибіру, розширивши видобуток місцевого вугілля та руди [16, с. 201]. Всупереч стереотипам, етнографічна Росія не потребує українського хліба для власного фізичного виживання. Навіть в умовах загального падіння врожайності, Росія виробляла достатню кількість зернових (близько 3,9 центнера на душу населення), що цілком покривало її внутрішні потреби. Крім того, скотарство в Росії знаходилося в кращому стані, ніж в Україні, економіка якої була суттєво більше зруйнована війнами [16, с. 203–204].

Відділення України не значить економічної смерті для сусідніх держав. На думку М. Кушніра, Росія має неосяжний простір, величезні ресурси та колосальний внутрішній ринок, щоб забезпечити собі повну господарську самодостатність. Втративши колонії, імперії будуть змушені відмовитися від агресивного мілітаризму, який виснажує їхні власні бюджети, і спрямувати енергію на інтенсивний внутрішній цивілізаційний розвиток. Економічні зв'язки між незалежними Україною, Росією та Польщею не зникнуть, але вони перейдуть у площину рівноправного товарообміну. Самостійна Україна, наприклад, зможе вільно продавати Росії цукор чи руду, закупаючи натомість текстиль або ліс, але це відбуватиметься за світовими цінами та на засадах взаємної вигоди, а не в умовах безжального викачування ресурсів метрополією. Лише ліквідація імперського диктату та створення національних держав здатні забезпечити економічну стабільність та справжній мир у Східній Європі [17, с. 262].

Відтак економічна програма М. Кушніра базується на тезі, що лише здобуття державної незалежності дозволить Україні подолати структурні економічні кризи. Головною проблемою українського соціуму автор вважає колосальне аграрне перенаселення та малоземелля. Економічний успіх, згідно з його поглядами, не є автоматичним наслідком географічного положення, а залежить від сукупності об'єктивних факторів. Фундаментальною передумовою він вважає політичну незалежність, адже лише власна національна влада здатна дбати про доцільне використання багатств на засадах господарської «самовистачальності». Загальна господарська потужність нації також безпосередньо залежить від нагромадження капіталу, всебічного розвитку виробничих сил та мілітарної могутності держави [18, с. 12].

Окрему увагу дослідник звертає на необхідність тверезої та раціональної оцінки природних ресурсів. Він застерігає українців від надмірної переоцінки власних багатств, вказуючи, що запаси українського вугілля становлять лише 1% від світового запасу, залізної руди – 0,5%, нафти – 0,1%, а кольорові метали відсутні взагалі. Тому запорукою успіху є не стільки експорт сировини, скільки модернізація економіки. Для сільського господарства ключовими факторами визначено машинізацію та інтенсифікацію, що дозволить подвоїти врожайність землі та докорінно змінити характер скотарства з акцентом на молочну худобу, свиней та тонкорунних овець замість тяглової сили. Крім того, критично важливою умовою є розбудова власної важкої та легкої індустрії – зокрема металообробної, машинобудівної, електротехнічної, хімічної та текстильної промисловості, розвиток яких століттями штучно гальмувався окупантами на користь власних метрополій [18, с. 13].

Водночас потенційна роль самостійної Соборної України вбачалася автором зовсім інакше. Він був переконаний, що здобувши незалежність Україна має всі можливості стати могутньою промислово-аграрною державою. За такого сценарію Україна перебрала б на себе першорядну й

головну роль на Сході Європи, припинивши домінування Польщі та розпочавши закономірне суперництво з Росією за господарську перевагу в регіоні. Економічне визволення дозволило б комплексно розбудувати народне господарство: збільшити промислове виробництво у 4–5 разів, а сільське піднести у 2–3 рази. Це неодмінно призвело б до кардинальних соціально-демографічних змін, завдяки яким принаймні 30% хліборобського населення знайшло б працю в містах, а загальна частка міського населення зросла б із 20 до 50%. Це дозволило б абсорбувати надлишкову робочу силу з сіл, перемістивши значну частину хліборобів у міста, промисловість і торгівлю [18, с. 11].

Інтенсифікація та машинізація сільського господарства, своєю чергою, збільшила б прибутковість галузі та зробила б Україну потужним експортером високоякісної аграрної продукції (пшениці, цукру, м'яса). Окреслюючи місце України у світовому господарстві, Кушнір підкреслює її колосальний потенціал. Незважаючи на пригноблений стан, Україна виробляла значну частку європейського та світового обсягу вугілля, залізної руди, чавуну, цукру та зернових. Однак, через відсутність суверенітету, Україна була виключена з безпосереднього міжнародного товарообміну, а її прибутки привласнювалися метрополіями [18, с. 15]. З цього, за логікою М. Кушніра, слідує, що саме незалежна українська держава змогла б вільно обирати зовнішньоторговельних партнерів, залишити позаду роль сировинного придатка і за відносно короткий час досягти рівня господарського розвитку таких передових країн, як Франція чи Німеччина.

Висновки. Таким чином, М. Кушнір здійснив концептуальний злам в публічній українській економічній думці, розмежувавши поняття «наявності ресурсів» та «реального національного багатства». Він переконливо довів, що економічний потенціал України був штучно деформований як у часи Російської імперії, так і за радянської влади. Статус ресурсної бази та ринку збуту для російських товарів призвів до відтоку капіталу, хронічного пасивного торговельного балансу у внутрішньоімперській торгівлі та тотального контролю іноземного й російського капіталу над ключовими галузями. У часи української революції, на противагу російським соціалістичним доктринам (націоналізації чи хаотичної соціалізації), М. Кушнір запропонував еволюційну, економічно обґрунтовану модель земельної реформи. Його концепція базувалася на збереженні кредитно-фінансової системи через часткову компенсацію інвестованого капіталу та недопущенні падіння продуктивності праці. Ідея передачі великих високопродуктивних господарств під управління кооперативів свідчить про глибоке розуміння ним законів ринкової економіки.

Дослідник одним із перших класифікував радянський лад не як соціалізм, а як екстрактивний державний капіталізм. Він довів, що радянська індустріалізація мала відверто колоніальний характер, адже Москва свідомо гальмувала розвиток української інфраструктури, перекачуючи ресурси для розбудови власної промисловості та досягнення геополітичної незалежності від українських земель. Колективізацію та спровокований нею Голодомор М. Кушнір ідентифікував як прямий наслідок безжальної екстрактивної політики та механізм фінансування російської важкої промисловості коштом виснаження українського села. Важливим науковим здобутком М. Кушніра є статистичне обґрунтування самодостатності етнографічних територій Росії та Польщі. За його розрахунками, ці держави мають власні ресурси для розвитку, а їхні претензії на українські землі продиктовані виключно імперськими амбіціями, бажанням мати монополні ринки збуту та простір для колонізації, а не об'єктивною економічною необхідністю.

Головний підсумок концепції М. Кушніра полягає в тому, що політична самостійність є базовою передумовою економічного виживання та розвитку. Дослідник бачив майбутнє України як могутньої індустріально-аграрної держави, а не аграрного сировинного придатку. Ключем до цього мали стати масштабна індустріалізація, подолання аграрного перенаселення через урбанізацію та інтеграція у світову економіку на правах рівноправного партнерства, що дозволило б Україні стати провідним геоekonomічним гравцем у Східній Європі. Отже, праці М. Кушніра репрезентують зрілу національну економічну думку, яка не лише безжально діагностувала колоніальні хвороби української економіки, але й пропонувала реалістичну, не популістську стратегію її модернізації та інтеграції у цивілізований європейський простір з амбіціями стати економічною програмою ОУН.

Фінансування. Статтю підготовлено згідно з держбюджетною темою «Національний та імперський пантеони героїв як фрейми цивілізаційного розлому в умовах російсько-української війни» (номер державної реєстрації 0126U000199) МОН України.

Список літератури

1. Масненко В. Макар Кушнір – політик і журналіст. *Свобода*. 2010. 13 серпня. № 33. С. 11.
2. Масненко В. Через Петербург – до українства. *Український тиждень*. 2010. № 33–34. С. 60–63.
3. Масненко, О. Черкашанин став одним із засновників ОУН, створеної у лютому 1929-го. *Козацький край*. 2012. 12 лютого. № 3. С. 7.
4. Верстюк В. Кушнір Макар Олександрович. *Діячі Української Центральної Ради: бібліогр. довід*. Київ, 1998. С. 113.
5. Осташко Т. Кушнір Макар Олександрович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2008. С. 547.
6. Затишніак Т. Внесок Черкашанина Макара Кушніра у розвиток громадсько-політичного життя України. *Персоналістичний вимір історії Черкащини*. Черкаси, 2023. С. 136–138.
7. Косенко Н. Макар Кушнір як теоретик і практик ОУН. *Новітня доба*. 2021. Вип. 9. С. 274–283.
8. Богуш В. Економічні взаємовідносини поміж Україною та Росією в С.Р.С.Р. *Розбудова нації*. 1929. № 1–2. С. 25–30.
9. Богуш В. Російсько-жидівське панування та роля російської культури на Радянській Україні. *Розбудова нації*. 1929. № 3–4. С. 85–93.
10. Кушнір М. Земельна справа на Україні. Київ, 1917. 32 с.
11. Дніпрянський Б. Перша совіцька п'ятирічка. *Розбудова нації*. 1933. № 3–4. С. 65–70.
12. Я. Д. Большевицька «пятилетка» в р. 1930. *Розбудова нації*. 1930. № 1–2. С. 41–43.
13. Д. Я. Колективізація. *Розбудова нації*. 1930. № 5–6. С. 139–142.
14. Богуш В. Загальне економічне положення С.Р.С.Р. *Розбудова нації*. 1928. № 12. С. 425–429.
15. Богуш В. Шляхи розбудови народного господарства совітського Союзу. *Розбудова нації*. 1930. № 7–8. С. 189–195.
16. Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України. *Розбудова нації*. 1929. № 6–7. С. 196–205.
17. Богуш В. Питання господарської самовистарчальности Польщі, Росії та України (кінець). *Розбудова нації*. 1929. № 8–9. С. 258–262.
18. Богуш В. Роля України у світовім господарстві. *Розбудова нації*. 1930. № 1–2. С. 11–15.

References

1. Masnenko, V. (2010, August 13). Makar Kushnir – politician and journalist. *Svoboda*. [Freedom], 11 [in Ukrainian].
2. Masnenko, V. (2010). Through Petersburg – to Ukrainism. *Ukrainskyi tyzhden* [The Ukrainian Week], 33–34, 60–63 [in Ukrainian].
3. Masnenko, O. (2012, February 12). A native of Cherkasy region became one of the founders of the OUN, created in February 1929. *Kozatskyi krai* [Cossack Land], 7 [in Ukrainian].
4. Verstiuk, V. (1998). Kushnir Makar Oleksandrovych. *Figures of the Ukrainian Central Council: Biographical directory*, 113. Kyiv [in Ukrainian].
5. Ostashko, T. (2008). Kushnir Makar Oleksandrovych. *Encyclopedia of the History of Ukraine*, 547. Kyiv [in Ukrainian].
6. Zatyshniak, T. (2023). Contribution of Makar Kushnir, a native of Cherkasy region, to the development of public and political life of Ukraine. *Personalistic dimension of the history of Cherkasy region*, 136–138. Cherkasy [in Ukrainian].
7. Kosenko, N. (2021). Makar Kushnir as a theorist and practitioner of the OUN. *Novitnia doba* [Modern Era], 9, 274–283 [in Ukrainian].
8. Bohush, V. (1929). Economic relations between Ukraine and Russia in the U.S.S.R. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 1–2, 25–30 [in Ukrainian].
9. Bohush, V. (1929). Russian-Jewish dominance and the role of Russian culture in Soviet Ukraine. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 3–4, 85–93 [in Ukrainian].
10. Kushnir, M. (1917). The land issue in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
11. Dniprianskyi, B. (1933). The first Soviet five-year plan. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 3–4, 65–70 [in Ukrainian].
12. Ya. D. (1930). The Bolshevik “five-year plan” in 1930. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 1–2, 41–43 [in Ukrainian].
13. D. Ya. (1930). Collectivization. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 5–6, 139–142 [in Ukrainian].
14. Bohush, V. (1928). General economic situation of the U.S.S.R. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 12, 425–429 [in Ukrainian].
15. Bohush, V. (1930). Ways of developing the national economy of the Soviet Union. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 7–8, 189–195 [in Ukrainian].
16. Bohush, V. (1929). The issue of economic self-sufficiency of Poland, Russia and Ukraine. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 6–7, 196–205 [in Ukrainian].
17. Bohush, V. (1929). The issue of economic self-sufficiency of Poland, Russia and Ukraine (Conclusion). *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 8–9, 258–262 [in Ukrainian].
18. Bohush, V. (1930). The role of Ukraine in the world economy. *Rozbudova natsii* [Nation-Building], 1–2, 11–15 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Михайло НЕСТЕРЕНКО

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Ірина ЛОЗИНСЬКА

кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: loz.iryana@gmail.com

Суспільно-політична діяльність Грушевського-емігранта в публіцистиці міжвоєнного часу

Анотація. Метою дослідження є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності в еміграційний період. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів, та загальнонаукових і спеціально-історичних методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна статті** полягає у дослідженні малознаної проблеми ставлення сучасників до різних аспектів суспільно-політичної діяльності Грушевського-емігранта. **Підсумовуючи** реценцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття його діяльності, вкажемо на зміну ідейного контексту, порівняно з попереднім періодом. Йдеться про стрімке розширення українського політикуму під впливом поразки Визвольних змагань і стрімкої радянзації наддніпрянських теренів. Відтак ті діячі, що були прихильниками комуністичних ідей і симпатизували радянській владі, зберігали пієтет до М. Грушевського як визначного лідера українства. Натомість консервативні опоненти його громадської спадщини, що головно представляли гетьманський і націоналістичний напрямки, були схильні покладати провину за поразку незалежницьких змагань на лівацьку риторичку голови Центральної Ради і його партійних колег. Тож і емігрантську публіцистику М. Грушевського вони таврували як прояв його хронічного народництва й ілюзій стосовно можливостей рівноправної федералізації з одвічним ворогом. Натомість в очах комуністичних оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала український рух і надала йому інституційної суб'єктності. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку більшовицьких публіцистів. Втім, як симпатисти, так і опоненти М. Грушевського, незважаючи на його поступове дистанціювання від активної політики, надалі визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

Ключові слова: М. Грушевський, суспільно-політична діяльність, еміграційний період, українська історіографія, реценція.

Mykhailo NESTERENKO

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8190-3665>, e-mail: nesterenko.michael1@gmail.com

Iryna LOZYNSKA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent at the World History
and Special Historical Disciplines Department, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University,
Drohobych, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9128-0209>, e-mail: loz.iryana@gmail.com

SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF HRUSHEVSKY-IMMIGRANT IN PUBLICISTIC OF THE INTER-WAR PERIOD

Abstract. The purpose of the study is to clarify the peculiarities of M. Hrushevsky's contemporaries' understanding of his socio-political activity during the emigration period. **The research methodology** involves the use of principles, general scientific and special-historical methods of historiographical research. **The scientific novelty** of the article lies in the study of the little-known problem of the attitude of contemporaries to various aspects of the socio-political activity of Hrushevsky-emigrant. **Summing up** the reception of M. Hrushevsky's socio-political activity during the emigration five-year period of his activity, we will point out the change in the ideological context, compared to the previous period. We are talking about the rapid stratification of Ukrainian politics under the influence of the defeat of the Liberation Struggles and the rapid Sovietization of the Dnipro territories. Therefore, those figures who were supporters of communist ideas and sympathized with the Soviet government retained their reverence for M. Hrushevsky as a prominent leader of Ukrainianism. In contrast, conservative opponents of his public legacy, who mainly represented the hetman and nationalist trends, were

inclined to blame the defeat of the independence struggle on the leftist rhetoric of the chairman of the Central Rada and his party colleagues. Therefore, they branded M. Hrushevsky's emigre journalism as a manifestation of his chronic populism and illusions regarding the possibilities of equal federalization with the eternal enemy. In contrast, in the eyes of communist observers of Ukrainian politics, M. Hrushevsky continued to remain the largest political figure who symbolized the Ukrainian movement and gave it institutional subjectivity. This explains the fierce criticism of the scientist's public practice by Bolshevik publicists. However, both sympathizers and opponents of M. Hrushevsky, despite his gradual distancing from active politics, continued to recognize the importance of the scientist's public work as a figure not only of the all-Ukrainian, but also of the Eastern European scale.

Keywords: *M. Hrushevsky, socio-political activity, emigration period, Ukrainian historiography, reception.*

Постановка проблеми. Проблема прижиттєвої рецепції різнопланового національного служіння Михайла Грушевського й по сьогодні має маргіналізовані історіографами сюжети. Причиною такого стану речей є неоднозначна оцінка тих чи інших сторінок інтелектуального життєпису визначного вченого. Серед них особливою поляризованістю думок вирізняється еміграційна доба діяльності автора «Історії України-Руси», коли він втратив політичне лідерство й намагався осмислити трагедію поразки Визвольних змагань у публіцистичних текстах. Вже сучасники М. Грушевського сформували контраверсійне бачення його тогочасної суспільно-політичної діяльності, що вплинуло й на сьогоденний історіографічний дискурс. Тож на часі самостійні студії широкого спектру проблематики еміграційної громадсько-політичної грушевськіани.

Аналіз останніх досліджень. Як уже мовилося, рецептивна проблематика є доволі популярною в сучасному грушевськознавстві. Найбільш інтенсивно її розробляє дрогобицький історіограф В. Тельвак, фокусуючись у низці монографій [1–2] та статей [3–16] на дискусіях, що їх породила інтелектуальна спадщина автора «Історії України-Руси». Чимало на тему обговорення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в еміграційну добу писали київська історикиня С. Панькова [17] та її мариупольська колега Н. Романцова [18]. Втім, згадані й інші дослідники не ставили собі за завдання спеціальне комплексне опрацювання суспільно-політичної грушевськіани еміграційного періоду. Цим і зумовлено актуальність теми нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування особливостей осмислення сучасниками М. Грушевського його суспільно-політичної діяльності в еміграційний період.

Виклад основного матеріалу. Як з'ясували біографи М. Грушевського, низка обставин приватного й громадсько-політичного характеру підштовхнули його до рішення залишити українські землі, які стрімко опановувала спричинена більшовицькими бандами воєнна анархія [19, с. 372–374; 20, с. 368–370]. Знаний діаспорний історіограф А. Жуковський запропонував розрізняти в еміграційному періоді життя М. Грушевського трирічний (квітень 1919 – половина 1922 рр.) та дворічний (друга половина 1922 – початок 1924 рр.) етапи [21, с. 99]. Перший був позначений для вченого, як очільника закордонної делегації УПСР, інтенсивною партійною роботою, а другий – науково-організаційною працею у створеному ним Українському соціологічному інституті. Але й тоді обставини часу вимагали від нього перебувати у вирі громадської праці та складної політичної боротьби. Такою активністю колишнього голови Центральної Ради вже узвичаєно цікавилися українські публіцисти та зацікавлені нашим рухом європейські оглядачі. Це породило чимале коло різножанрових текстів, в яких оцінки актуальних вчинків М. Грушевського тісно пов'язувалися з дедалі рефлексивнішим осмисленням його діяльності як голови парламенту. Встановлення більшовиками своєї влади над українським лівобережжям терористичними методами гостро поставило питання про причини поразки Визвольних змагань і роль ученого у цих подіях.

Перші місяці еміграційного життя М. Грушевського були сповнені численних подорожей європейськими столицями та безуспішними спробами зацікавити українським демократичним рухом західних політиків. Протягом цього часу він приймає участь у створенні інституцій (наприклад, «Товариство прихильників нових республік Східної Європи» чи «Комітет Незалежної України») та періодичних видань (приміром, «L'Europe Orientale»), основним завданням яких була популяризація української справи в цивілізованому світі. Лідери еміграційної спільноти в той час уважно стежили за пересуваннями й діяльністю історика, з симпатією інформуючи про це свого читача зі шпальт газет [22, с. 4].

З чималою симпатією вільна українська преса інформувала про інтенсивні заходи М. Грушевського з порятунку від голоду українців на окупованих більшовиками землях. Як відомо, історик приєднався до допомогової акції галичан і очолив віденський Комітет львівської організації «Голодний Україні». Часописи оперативно відгукувалися на заклики історика популяризувати

його звернення до світової громадськості у цій важливій справі [23, с. 4]. Також західноукраїнські й еміграційні часописи знайомили читачів з діяльністю очолюваного М. Грушевським «Союзу «Голодним України»». Це було важливим для доведення до жертводавців інформації про те, яким чином були втрачені їхні кошти [24]. Визнання отримав заклик визначного громадського діяча про об'єднання вільної української спільноти гуманною ідеєю порятунку голодних земляків [25].

Ситуацію змінила поява найсоліднішого еміграційного видавничого проєкту вченого – журналу «Борітеся – Поборете!». Як з'ясувала С. Панькова, ідея цього часопису зародилася ще в 1919 р., але нагальніші справи відклали її реалізацію на наступний рік [17, с. X–XI]. Журнал став трибуною тогочасних лідерів закордонної делегації УПСР (М. Грушевський, М. Чечель і М. Шраг), які вирішили створити медійний майданчик для популяризації своєї партійної програми. Всього протягом вересня 1920 р. – лютого 1922 р. вийшло десять чисел часопису, в яких М. Грушевський опублікував десять різнопланових текстів – від суто інформаційних до ідейно-концептуальних.

Власне вже перше число пресодруку відкривала znana стаття редактора програмного характеру «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебатів на конференціях закордонних членів партії», що відновила голосне обговорення ідейної платформи і політичної практики колишнього голови Центральної Ради. Змістові акценти статті є добре знайомими з історіографічної й політологічної літератури. Мовиться про те, що текст М. Грушевського розглядають як його намагання підкорегувати ідеологію й принципи політичної та соціальної програми українських есерів відповідно до нових обставин розгортання політичних процесів на підрадянських теренах. Для цього автор передусім спробував оновлену партійну програму есерів усправедливити історико-ідеологічною аргументацією. Відтак тогочасні труднощі, які переживала УПСР на материкових теренах і на еміграції, лідер закордонної делегації пояснював саме ігноруванням історичної традиції. Наслідуючи риторику своїх визначних попередників-народників, М. Грушевський закликав емігрантську спільноту до пошуку болісного компромісу з більшовицькою владою, з якою заповзято боровся ще зовсім недавно [26, с. 234].

Відзначимо, що М. Грушевський очікував заскочення його колег по національному руху своїм баченням політичних перспектив української еміграції. З огляду на це він доволі багато уваги у листах до приятелів відвів узаasadненню свого прорадянського курсу. Наприклад, звертаючись до партійних однодумців у Польщі, історик так пояснював власне розуміння потреби налагодження контакту з новими окупантами українських теренів: «Треба рахуватись з тим, що III Інтернаціонал фактично стає провідником світового революційного руху, а російський комунізм при всіх його негативних сторонах таки сповняє роль його рухового фактора, і боротьба против нього автоматично вводить його противників в ряди контрреволюції» [27, с. 162–163].

Очікувано, що такий відвертий заклик голови Центральної Ради зречкися незалежницьких ідеалів і налагодити співпрацю з одвічними противниками української політичної суб'єктності викликав справжній шквал критики. Найбільш емоційно до неї поставилися представники консервативного й націоналістичного напрямків українського політикуму. Так, низкою дошкульних коментарів на згадану статтю М. Грушевського відгукнувся ідеолог гетьманського табору В. Липинський. Вперше він відреагував на пробільшовицьку риторику колись шанованого колеги-історика в статті «Замітки на полях демократичної преси», опублікованої на шпальтах редактованого ним неперіодичного збірника «Хліборобська Україна».

В згаданому дописі В. Липинський атестував М. Грушевського «все лівіючим есером» і закинув йому зраду своїх попередніх незалежницьких та державницьких переконань часів Центральної Ради, які найбільш повно були викладені в збірці «На порозі Нової України», яку сам історик вважав за свій політичний заповіт. Цю зраду він вбачає у послідовному виправданні антидержавницьких дій «татарських людей» – не тільки у часи середньовіччя, але й сьогодні. В. Липинський наголошує, що ця логіка суперечить історіографічним переконанням самого М. Грушевського, як зятятого антинорманіста й прибічника теорії про самобутність української державності в давньоруські часи. Узагальнюючи аргументацію статті «Українська партія соціалістів-революціонерів...» рецензент підкреслив, що «бажання мати тільки ідеальну державу та ніякої іншої, це і єсть вульгарний анархізм, який в часах загального розвалу може проповідувати теоретично у Відні проф. Грушевський» [28, с. 173–179].

Поряд із щойно згаданою програмовою статтею, В. Липинський критикував пробільшовицьку риторику голови Центральної Ради й наступних його дописів на шпальтах «Борітеся – Поборете!». Для прикладу згадаємо інший програмний текст М. Грушевського «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)», в якому змальовано ефективну, на думку автора, тактику

зближення інтелігенції із селянством. В статті історик виклав доволі ідеалізовану картину соціалізованого села, яку доволі ідко висміяв В. Липинський [29, с. 166].

Поряд із В. Липинським, публіцистику М. Грушевського на сторінках «Борітеся – Поборете!» піддали критиці й інші прибічники консервативної ідеології й гетьманського руху. Так, пов'язаний із віденським екзильним урядом ЗУНР О. Бурнатович при аналізі публіцистики голови Центральної Ради прямо вказав: «Читаєш бадьоре „Борітеся – поборете“, та скоро за сею „с.-рівською революцією“ бачиш національний компроміс із Кремлем» [30, с. 4]. З'ясовуючи мотивацію поширення істориком прорадянської риторики на сторінках еміграційної періодики, О. Бурнатович пише про «національне самозаперечення» автора, атестує його «доктринером» і «політичним буддистом», а політичну тактику – «типом державного партизанства».

Прорадянська риторика голови Центральної Ради на сторінках еміграційної періодики призвела до розколу Закордонної делегації УПСР на віденську (М. Грушевського) та празьку (М. Шаповала) групи. Представники останньої дедалі голосніше звинувачували голову делегації у розколі партії й все гостріше критикували його пробільшовицьку публіцистику. Добрим прикладом тут може бути стаття М. Шаповала під промовистою назвою «Новітнє яничарство». Не називаючи колишнього колегу по імені, в цьому дописі відомий соціолог затаврував його намагання за будь-яку ціну налагодити взаємини з більшовиками [31, с. 4].

Не менш гостро прорадянську публіцистику М. Грушевського охарактеризували співробітники есерівського часопису «Вільна Спілка», що спочатку видавався у Львові, а відтак у Празі. З позиції відстоювання незалежницької національної програми УПСР, оглядачі дописів редактора «Борітеся – Поборете!» різко засудили його «реверанси, які дедалі переходили в поклони комуністичній наволочі» [32]. Ці статті М. Грушевського, вказували його опоненти, призвели до кризи діяльності партійної Закордонної делегації.

З чималою дозою іронії на різке полівіння голови Центральної Ради відреагував і знаний публіцист націоналістичного табору Д. Донцов. Дописам колишнього професора по Львівському університету на шпальтах «Борітеся – Поборете!» він присвятив низку глумливих спостережень у книзі «Підстави нашої політики», яка вперше з'явилась друком у 1921 р. Серед іншого, Д. Донцов висміяв політичну еволюцію М. Грушевського «від скромного автономіста до федераліста, від федераліста – з болем і скреготом зубовним – до самостійника, а від самостійника спершу до большевика, а там до попихача і лакея московського уряду» [33, с. 220].

Ще одним приводом для осмислення суспільно-політичного служіння М. Грушевського були річниці знакових подій української революції, а серед них найчастіше – появи універсалів Центральної Ради. При цьому поштовх такому обговоренню нерідко давав сам голова парламенту, який медійно висловлювався стосовно тих недалеких подій. В своїх дописах та інтерв'ю вчений нерідко виставляв проголошення української незалежності цілком вимушеним, тактичним кроком – своєрідною реакцією на дії російських більшовиків. Такі змістові акценти при реконструкції подій української революції цілком поділяли однопартійці М. Грушевського та представники лівого крила українського політикуму на вигнанні. Тут прикладом може бути близький співробітник голови Центральної Ради і один із лідерів українських есерів Павло Христюк. У своїх відомих чотиритомних «Замітках і матеріалах до історії української революції 1917–1920», що друкувалися у Відні протягом 1921–1922 рр., він висвітлив цей історичний період цілком у руслі республіканської ідеології. При цьому тогочасна державно-політична діяльність голови парламенту була оцінена однозначно позитивно – цілком у дискурсі «батька-Грушевського» [34].

Натомість, значно ширші кола емігрантської спільноти, що складалася з борців за нашу політичну суб'єктність, з відвертим обуренням сприйняла популяризовану в публіцистиці М. Грушевського профанаційну оптику інтерпретації ідеї державної незалежності, проголошеної Четвертим універсалом [35, с. 1]. Серед іншого, М. Грушевському закинули інструменталізацію ідеї української незалежності; соціальну демагогію, що призвела до зростання громадської антипатії; пропагування соціалістичних гасел, які не дозволили створити єдиний національний фронт спротиву більшовицькій агресії. Нерозуміння очільниками революційного українства абсолютної пріоритетності політичної суб'єктності над поточним соціально-економічним інтересом, наголошується у статті, призвело до суспільного розчарування й уможливило більшовикам провести успішні інформаційні диверсії з дезорієнтації широких верств українства, а відтак і окупувати [35, с. 2].

Не менш полемічно еміграційні публіцисти поставилися до зовнішньополітичної діяльності українських урядів за доби Центральної Ради. Тут улюбленою темою стало запрошення німецьких

військ для усунення з української землі більшовицьких банд. Консервативні інтелектуали показували непослідовність М. Грушевського і його оточення, які запросивши німців повернути законний український уряд, водночас кокетували з ворогами німців французами й давали розуміти своїм рятівникам їхню небажаність, а також демонстрували свою нездатність дотримуватися домовленостей. Таку поведінку на шпальтах берлінського «Українського слова» було атестовано «блудною політикою» [36]. Зрозуміло, що консервативні публіцисти показували читачеві лише частину ситуації, не оприлюднюючи прикладів зверхнього трактування німецьким командуванням свого союзника й інспірацію ними державного перевороту.

Щойно проаналізовані критичні оцінки на адресу політичної доктрини й суспільно-політичної практики М. Грушевського помітно радикалізували чутки про його намір повернутися до окупованої більшовиками України, що в короткому часі підтвердилися. Це рішення загалом підтримали представники українських лівих партій, які орієнтувалися на співпрацю з російськими комуністами. Приміром, львівський офіційний орган Української соціал-демократичної партії (УСДП) часопис «Вперед!» у редакційному дописі співчутливо поставився до рішення групи М. Грушевського «станути на становищі радянської соціалістичної республіки і взяти участь у будівництві цієї республіки» [37].

В цілому співчутливо до реєміграції М. Грушевського поставилося і львівське «Діло». В редакційних дописах наголошувалося, що розуміння вченим необхідності повернутися на Батьківщину для започаткування там широкої культурницької праці заслуговує підтримки [38]. Ба більше, «Діло» стало органом для усправедливлення цих планів голови Центральної Ради серед громадськості. М. Грушевський відвзаємнював таку прихильність редакції «Діла» до його рішення тим, що саме львівський часопис став трибуною його комунікації зі співвітчизниками в останні еміграційні місяці [39-42].

Натомість партійні опоненти М. Грушевського не шкодували слів обурення для факту повернення голови Центральної Ради до окупантів наддніпрянських теренів, чим, як небезпідставно стверджувалося, він фактично легітимізував новітню російську займанщину. Приміром, з нищівною критикою цього рішення виступив колишній однопартієць історика М. Шаповал. Коли з'явилися переконливі докази факту переговорів М. Грушевського з радянськими представниками про умови його повернення, 7 серпня 1921 р. він написав історику засуджуючого листа.

Ще більш гостро М. Шаповал охарактеризував вчинок колишнього однопартійця у статті під промовистим титулом «Політична смерть М. Грушевського», яким він відгукнувся на повернення голови Центральної Ради до Києва [43]. На переконання автора, українські лідери думок, що втікаючи від більшовицьких військ виїхали на еміграцію, надалі мають залишатися за кордоном для модерування спротиву нашого народу окупантам різних національних кольорів. З огляду на це, повернення першопланових діячів публіцист вважав ганебною капітуляцією політичної еміграції перед новими господарями наших теренів. Така капітуляція, пояснює М. Шаповал, послаблює актуальність української справи на міжнародній арені, позбавляючи самих українців можливості повноцінно боротися за власну політичну суб'єктність.

На еміграційне п'ятиліття життя та діяльності М. Грушевського припав його черговий ювілей. Мовиться про відзначення в 1919 р. західноукраїнською громадськістю чвертьстоліття переїзду вихованця Київського університету до Галичини. Вшановуючи цю дату, президія Шевченкового товариства вирішила видати окремий том «Записок НТШ» [41]. В ньому присвячену вчителю статтю опублікував представник львівського українознавчого осередку В. Герасимчук. Він сфокусувався на всебічному аналізі історіографічної спадщини ювіляра. Поряд із цим, дослідник очікувано не міг оминати суспільно-політичного резонансу інтенсивної наукової творчості автора «Історії України-Руси». В цьому аспекті історіограф підніс національно-освідомлююче значення вчительського доробку, наголосив на його соборницькому імперативі [44, с. 133].

На першу третину 1920-х рр. припадають перші системні рефлексії щодо суспільно-політичного служіння М. Грушевського в більшовицькій публіцистиці. Тут слід розуміти, що маючи на меті розколоти єдність українського емігрантського середовища, а разом із тим переконати охочого до повернення історика втілити свої плани в життя, більшовики уникали відверто брутальних оцінок щодо діяльності свого ідейного ворога, властивих наступному періоду. Разом із тим, вони вважали за потрібне повсюдно атестували його «слабким політиком» і всіляко профанували його діяльність у революційні роки.

Особливо ж радянські публіцисти втішалися з негараздів у середовищі української еміграції, свідченням чого для них і була рееміграція М. Грушевського. Прикладом цьому є опублікована на сторінках щоденної київської газети «Більшовик» стаття В. Десняка (Василенка) «Нещасливий рік для Української еміграції» [45]. В ній партійний публіцист назвав повернення колишнього голови Центральної Ради симптоматичним явищем українського «зміновіхівства» і спрогнозував зростання хвилі рееміграції до радянської держави. Подібне бачення ситуації змальовував й один із лідерів київських комуністів і колишній член Центральної Ради П. Любченко [46].

Висновки. Підсумовуючи рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського протягом еміграційного п'ятиліття його діяльності, вкажемо на зміну ідейного контексту, порівняно з попереднім періодом. Йдеться про стрімке розшарування українського політикуму під впливом поразки Визвольних змагань і стрімкої радянзації наддніпрянських теренів. Відтак ті діячі, що були прихильниками комуністичних ідей і симпатизували радянській владі, зберігали пієтет до М. Грушевського як визначного лідера українства. Натомість консервативні опоненти його громадської спадщини, що головню представляли гетьманський і націоналістичний напрямки, були схильні покладати провину за поразку незалежницьких змагань на лівацьку риторику голови Центральної Ради і його партійних колег. Тож і емігрантську публіцистику М. Грушевського вони таврували як прояв його хронічного народництва й непозбувних ілюзій стосовно можливостей рівноправної федералізації з одвічним ворогом. Натомість в очах комуністичних оглядачів української політики М. Грушевський надалі залишався найбільш крупною політичною постаттю, яка символізувала український рух і надала йому інституційної суб'єктності. Це пояснює запеклість критики громадської практики вченого з боку більшовицьких публіцистів. Втім, як симпатисти, так і опоненти М. Грушевського, незважаючи на його поступове дистанціювання від активної політики, надалі визнавали вагомість громадської праці вченого як діяча не лише всеукраїнського, але й східноєвропейського масштабу.

Список літератури

1. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ; Дрогобич, 2008. 494 с.
2. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Дрогобич, 2012. 169 с.
3. Тельвак В. Науково-популярні праці Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях початку XX століття. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. X. С. 348–358.
4. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
5. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
6. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирого. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
7. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
8. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
9. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129–136.
10. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
11. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
12. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
13. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
14. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
15. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
16. Тельвак В. Діяльність Михайла Грушевського еміграційної доби в дискусіях першої половини 20-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2008. Вип. 18. С. 181–203.
17. Панькова С. «...Ні хвили не вважав себе емігрантом, тільки закордонним робітником на нашій національній ниві» (Публіцистика Михайла Грушевського доби еміграції: квітень 1919 р. – лютий 1924 р.). *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. Львів: Світ, 2013. Т. 4, Кн. 2. С. V–XVIII*.
18. Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
19. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
20. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.

21. Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М. С. Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 1. С. 96–125.
22. Проф. Грушевський в Парижі. *Український прапор*. 1919. Ч. 9–10. С. 4.
23. На оден шлях (Проф. М. Грушевський до Американських Українців). *Діло*. 1920. Ч. 30. С. 4.
24. Справоздання Союзу «Голодним України». *Діло*. 1920. Ч. 111. С. 5.
25. Грушевський М. Привіт віденського Комітету для львівського Комітету «Голодній Україні». *Діло*. Ч. 141. С. 8.
26. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 240 с.
27. Тельвак В. В., Тельвак В. П. «Страшенно важно зберегти в се время люте живий партійний осередок»: листи Михайла Грушевського з бібліотеки Національного інституту ім. Оссолінських. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 155–171.
28. Правобережець В. [Липинський В.] Замітки на полях демократичної преси. *Хліборобська Україна*. 1920–1921. Зб. II, III і IV. С. 173–179.
29. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму: Твори. Політологічна секція. Київ; Філадельфія, 1995. Т. 6, Кн. 1. 627 с.
30. Бурнатович О. Історична місія України. *Український прапор*. 1922. Ч. 23. С. 1–2.
31. Шаповал М. Новітнє яничарство. *Нова Україна*. 1922. Ч. 8–9. С. 1–6.
32. С.-Р.: «Борітеся – поборите», Закорд. Орган Укр. П. С. Р. Під редакцією Комітету, Ч. 1–5 і 7–9, 1921 р. Відень. *Вільна Спілка*. 1921. Ч. 1. С. 153.
33. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. 488 с.
34. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920: у 4-х т. Т. 1. Відень, 1921. 160 с.
35. Проф. Мих. Грушевський в роковини української незалежності. *Український прапор*. 1920. Ч. 25. С. 1.
36. Семигорченко. Блудна політика. *Українське слово*. 1921. Ч. 27. С. 1–2.
37. Важне рішення. *Вперед!* 1921. Ч. 128. С. 1.
38. Українське «сменовеховство». *Діло*. 1924. Ч. 11. С. 2.
39. Грушевський М. Шановна Редакціє! *Діло*. 1923. Ч. 191. С. 6.
40. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Постає Михайла Грушевського в рецептивному дзеркалі «Діла» 1914–1930-х років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1. С. 120–140.
41. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
42. Тельвак В., Гончар О., Владига О. Михайло Грушевський про освіту і науку як чинники післявоєнної відбудови. *Вісник Черкаського університету: Серія Історичні науки*. 2024. № 1. С. 64–72.
43. Шаповал М. Політична смерть М. Грушевського. *Розбудова держави*. 1994. № 3. С. 56–59.
44. Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. *Записки НТШ*. 1922. Т. СXXXIII. С. 1–26.
45. Десняк Вас. Нещасливий рік для Української еміграції. *Більшовик*. 1924. № 1. С. 2.
46. Любченко П. Чотири роки української еміграції. *Червоний шлях*. 1923. № 2. С. 111–130.

References

1. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
2. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych: [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2006). Popular scientific works of Mykhailo Hrushevskiy in historiographical discussions of the beginning of the 20th century. *Drohobyt'skyi kraieznavchyyi zbirnyk [Drohobyt'sky local history collection]*, X, 348–358 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16. [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhyi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
9. Telwak, V. (2013). Monograficzne hruszevskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136. [in Polish].
10. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, LXXI*, 65–88. [in Ukrainian].
11. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna [Bulletin of Lviv University. The series is historical]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s–80s). *Studii z istorii Ukrainkoï revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2015). A good historian, but a bad politician: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
14. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
15. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
16. Telvak, V. (2008). The activities of Mykhailo Hrushevskiy during the emigration period in the discussions of the first half of the 1920s. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 18, 181–203 [in Ukrainian].

17. Pankova, S. (2013). "...I never considered myself an emigrant, only a foreign worker in our national field" (Mykhailo Hrushevsky's journalism during the emigration period: April 1919 – February 1924). *Hrushevsky M. S. Works in 50 volumes. Vol. 4, b. 2, V-XVIII*. Lviv [in Ukrainian].
18. Romantsova, N. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
19. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
20. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
21. Zhukovsky, A. (2002). Political and journalistic activities of M. S. Hrushevsky in emigration 1919–1924. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 1, 96–125 [in Ukrainian].
22. (1919). Prof. Hrushevsky in Paris. *Ukrainskyi prapor [Ukrainian flag]*, 9–10, 4 [in Ukrainian].
23. (1920). On one path (Prof. M. Hrushevsky to American Ukrainians). *Dilo [Business]*, 30, 4 [in Ukrainian].
24. (1920). Report of the Union "Hungry Ukraine". *Dilo [Business]*, 111, 5 [in Ukrainian].
25. Hrushevsky, M. (1920). Greetings from the Vienna Committee to the Lviv Committee "Hungry Ukraine". *Dilo [Business]*, 141, 8 [in Ukrainian].
26. Hrushevsky, M. (1991). Who are the Ukrainians and what do they want. Kyiv [in Ukrainian].
27. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2019). "It is terribly important to preserve a fiercely alive party center at this time": letters by Mykhailo Hrushevsky from the library of the National Institute named after Ossolinsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 3, 155–171 [in Ukrainian].
28. Pravoberezhets, V. [Lypynsky, V.] (1920–1921). Notes in the margins of the democratic press. *Khliborobska Ukraina [Grain-growing Ukraine]*, II, III and IV, 173–179 [in Ukrainian].
29. Lypynsky, V. (1995). Letters to the grain-growing brothers. On the idea and organization of Ukrainian monarchism: Works. Political science section. Vol. 6, b. 1. Kyiv; Philadelphia [in Ukrainian].
30. Burnatovych, O. (1922). Historical Mission of Ukraine. *Ukrainskyi prapor [Ukrainian Flag]*, 23, 1–2 [in Ukrainian].
31. Shapoval, M. (1922). The New Janissary. *Nova Ukraina [New Ukraine]*, 8–9, 1–6 [in Ukrainian].
32. S.-R. (1921). "Fight – Conquer", *Zakord. Organ Ukr. P. S. R.* Edited by the Committee, Ch. 1–5 and 7–9, 1921. Vienna. *Vilna Spilka [Free Union]*, 1, 153 [in Ukrainian].
33. Dontsov, D. (2001). Works. Vol 1. Geopolitical and Ideological Works. Lviv [in Ukrainian].
34. Khrystyuk, P. (1921). Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920 in 4 vol. Vol. 1. Vienna [in Ukrainian].
35. (1920). Prof. Mykh. Hrushevsky on the anniversary of Ukrainian independence. *Ukrainskyi prapor [Ukrainian Flag]*, 25, 1 [in Ukrainian].
36. Semigorchenko. (1921). False politics. *Ukrainske slovo [Ukrainian word]*, 27, 1–2 [in Ukrainian].
37. (1921). An important decision. *Vpered! [Forward!]*, 128, 1 [in Ukrainian].
38. (1924). Ukrainian "smenovyekhovism". *Dilo [Business]*, 11, 2 [in Ukrainian].
39. Hrushevsky, M. (1923). Dear Editors! *Dilo [Business]*, 191, 6 [in Ukrainian].
40. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2026). The figure of Mykhailo Hrushevsky in the receptive mirror of "Dila" of 1914–1930s. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 1, 120–140 [in Ukrainian].
41. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
42. Telvak, V., Honchar, O. & Vladyha, O. (2024). Mykhailo Hrushevsky on education and science as factors of post-war reconstruction. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriya Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University: Historical Sciences Series]*, 1, 64–72 [in Ukrainian].
43. Shapoval, M. (1994). The Political Death of M. Hrushevsky. *Rozbudova derzhavy*, 3, 58–59 [in Ukrainian].
44. Gerasymchuk, V. (1922). Mykhailo Hrushevsky as a Historiographer of Ukraine. *Zapysky NTSh [Notes of SSS]*, CXXXIII, 1–26 [in Ukrainian].
45. Desnyak, Vas. (1924). An Unlucky Year for the Ukrainian Emigration. *Bilshovyk*, 1, 2 [in Ukrainian].
46. Lyubchenko, P. (1923). Four Years of Ukrainian Emigration. *Chervonyi shliakh [The Red Road]*, 2, 111–130 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Богдан ПАСКА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії

України і методики викладання історії Карпатського національного університету імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна

e-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Політичні переслідування українських дисидентів у 1960–80-х рр. в діаспорній і зарубіжній історіографії

Анотація. Метою статті є аналіз основних підходів, концепцій та інтерпретацій політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80 х рр., представлених у діаспорній та зарубіжній історіографії. Особливу увагу приділено висвітленню репресивної політики радянської влади щодо учасників українського руху опору в працях представників української політичної еміграції та західних дослідників. Простежено особливості формування історіографічних підходів в умовах обмеженого доступу до архівних джерел і домінування документів самвидаву, спогадів та матеріалів періодики. **Наукова новизна** дослідження полягає у здійсненні комплексного аналізу діаспорної та зарубіжної історіографії політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80 х рр. Вперше в межах одного дослідження систематизовано та зіставлено основні інтерпретації репресивної політики радянської влади, представлені в працях українських еміграційних і західних авторів від 1970 х рр. до сьогодення. **Оригінальність роботи** полягає у порівняльному розгляді двох історіографічних напрямів, які формувалися у схожих суспільно-політичних та інтелектуальних умовах. У статті простежено еволюцію наукових оцінок діяльності КДБ, хвиль політичних арештів, каральної психіатрії, судових процесів над дисидентами та переслідувань учасників Української Гельсінської групи. Особливу увагу приділено з'ясуванню впливу джерельної бази на характер інтерпретацій і висновків дослідників. **Висновки.** Встановлено, що діаспорна історіографія ще в умовах існування СРСР сформувала альтернативне до офіційної радянської науки бачення політичних переслідувань українських дисидентів, трактуючи їх передусім як складову боротьби влади проти українського національного руху. Зарубіжні дослідники розглядали проблему в ширшому контексті радянського та східноєвропейського дисидентства, приділяючи увагу механізмам функціонування репресивної системи, становищу політичних в'язнів і практиці каральної психіатрії. З'ясовано, що попри спільне розуміння системного характеру репресій, діаспорні автори більше акцентували на національному вимірі переслідувань, тоді як західні науковці прагнули інтегрувати український досвід у загальноєвропейський контекст. Визначено, що відкриття архівів після здобуття Україною незалежності сприяло появі нових підходів і суттєво розширило можливості дослідження проблеми.

Ключові слова: український дисидентський рух, політичні переслідування, репресії, Комітет державної безпеки (КДБ), діаспорна історіографія, зарубіжна історіографія, шістдесятники.

Bohdan PASKA

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History, Vasyl Stefanyk Carpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine,

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5452-5254>, e-mail: bohdan.paska@cnu.edu.ua

POLITICAL PERSECUTION OF UKRAINIAN DISSIDENTS IN THE 1960S–1980S IN DIASPORA AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The aim of the article is to analyze the main approaches, concepts and interpretations of the political persecution of Ukrainian dissidents in the 1960s – 1980s, presented in diaspora and foreign historiography. Special attention is paid to the coverage of the repressive policy of the Soviet authorities towards the participants of the Ukrainian resistance movement in the works of representatives of the Ukrainian political emigration and Western researchers. The peculiarities of the formation of historiographic approaches in conditions of limited access to archival sources and the dominance of samizdat documents, memoirs and periodical materials are traced. **The scientific novelty** of the study lies in the implementation of a comprehensive analysis of the diaspora and foreign historiography of political persecution of Ukrainian dissidents in the 1960s – 1980s. For the first time, within the framework of one study, the main interpretations of the repressive policy of the Soviet government, presented in the works of Ukrainian émigré and Western authors from the 1970s to the present, have been systematized and compared. **The originality of the work** lies in the comparative consideration of two historiographical directions that were formed in similar socio-political and intellectual conditions. The article traces the evolution of scientific assessments of the activities of the KGB, waves of political arrests, punitive psychiatry, trials of dissidents and persecution of participants of the Ukrainian Helsinki Group. Special attention is paid to clarifying the influence of the source base on the nature of the researchers' interpretations and conclusions. **Conclusions.** It has been established that diasporic historiography, even during the existence of the USSR, formed an alternative vision of the

political persecution of Ukrainian dissidents to the official Soviet science, interpreting them primarily as a component of the government's struggle against the Ukrainian national movement. Foreign researchers considered the problem in the broader context of Soviet and Eastern European dissidence, paying attention to the mechanisms of the functioning of the repressive system, the situation of political prisoners and the practice of punitive psychiatry. It has been found that despite a common understanding of the systemic nature of repression, diasporic authors focused more on the national dimension of persecution, while Western scholars sought to integrate the Ukrainian experience into the pan-European context. It has been determined that the opening of archives after Ukraine gained independence contributed to the emergence of new approaches and significantly expanded the possibilities of studying the problem.

Keywords: *Ukrainian dissident movement, political persecution, repression, Committee for State Security (KGB), diaspora historiography, foreign historiography, the Sixtiers.*

Постановка проблеми. Політичні переслідування українських дисидентів у 1960–80-х рр. належать до ключових проблем історії радянської України, оскільки відображають механізми функціонування тоталітарної системи та її реакцію на прояви суспільної опозиційності. Важливе місце у вивченні цієї тематики посідають історіографічні дослідження, які дають змогу простежити еволюцію наукових підходів до осмислення репресивної політики радянської влади. Особливий інтерес становлять праці представників української діаспори та зарубіжних учених, які ще до здобуття Україною незалежності започаткували дослідження дисидентського руху та переслідувань його учасників. Саме вони сформували перші концептуальні оцінки діяльності Комітету державної безпеки (КДБ), судових процесів, каральної психіатрії та інших форм боротьби режиму з інакодумством. Незважаючи на наявність значної кількості праць, спеціальний аналіз особливостей інтерпретації політичних переслідувань українських дисидентів у цих двох напрямках історіографії досі не отримав належного висвітлення. Це зумовлює актуальність дослідження та необхідність комплексного вивчення внеску діаспорних і зарубіжних авторів у формування наукових уявлень про репресивну політику радянської влади щодо українського руху спротиву.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика наукового дослідження українського дисидентського руху та репресивної політики радянської влади щодо його учасників знайшла відображення у значній кількості праць сучасних українських учених. Насамперед увагу привертає стаття Олега Бажана, в якій ретельно проаналізовано вивчення проблеми українського дисидентського руху в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії [1]. У свою чергу, Тарас Лутчин зробив спробу комплексно охарактеризувати історичні дослідження, присвячені українському національно-визвольному руху другої половини ХХ ст., відобразити основні напрямки в історіографії, виділити їх специфічні риси, визначити найбільш розповсюджену тематику праць і публікацій [2]. Важливою є історіографічна розвідка Людмили Ведмідь, у якій здійснено систематизацію напрацювань вітчизняних науковців щодо опозиційного руху в Україні другої половини 1950-х – середини 1980-х рр. та окреслено основні напрями його дослідження [3]. Значну увагу в сучасній історіографії приділено також інтелектуальним витокам інакомислення та діяльності української інтелігенції доби «відлиги», що знайшло відображення у статті Жанни Кукурузи [4]. Чимало уваги історіографії дослідження постаті українського дисидента Валентина Мороза приділено в дисертаційному дослідженні Богдана Паски [5]. Водночас останніми роками активізувалося вивчення безпосередніх механізмів репресивної політики радянської влади, зокрема ролі КДБ в організації арештів і проведенні слідства проти українських інакодумців. Незважаючи на наявність значного масиву досліджень, спеціальних праць, присвячених комплексному аналізу діаспорної та зарубіжної історіографії політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80-х рр., фактично немає, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є комплексне дослідження основних підходів, концепцій та інтерпретацій політичних переслідувань українських дисидентів у 1960–80-х рр., представлених у діаспорній і зарубіжній історіографії.

Виклад основного матеріалу. Перші дійсно фахові інтерпретації проблеми виникли поза межами Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) – у працях представників української політичної еміграції та зарубіжних дослідників, які акцентували увагу на системному характері переслідувань і їх ідеологічній зумовленості. Репресії радянського режиму проти дисидентів стали предметом зацікавлення українських діаспорних істориків уже в 1970–80-х рр. Серед основних рис діаспорної історіографії можна виділити обмежену джерельну базу, адже доступ до архівних матеріалів за цією тематикою на території України для іноземців був повністю закритий. Тому

еміграційні дослідники в якості першоджерел використовували документи самвидаву, які потрапляли за кордон, матеріали періодики, а також свідчення учасників руху, яким вдалося вирватися із СРСР. Водночас, на відміну від офіційної радянської історіографії, вони переважно трактували дії КДБ та інших каральних структур режиму щодо інакодумців саме як репресії проти українського національного руху.

У 1970–80-х рр. на еміграції з'явилося декілька наукових розробок, присвячених конкретним дисидентам. У статті Мирослава Прокопа (1975 р.) [6] описано протистояння політв'язня Валентина Мороза каральним органам у першій половині 1970-х рр. Автор акцентував увагу на умовах перебування інакодумця за ґратами, описував спробу фізичної розправи над ним, намагання радянської преси дискредитувати ув'язненого. 145 денне голодування В. Мороза у Владимирській тюрмі в 1974 р. М. Прокоп трактував як перемогу особистості над тоталітарною диктатурою. Історик Джон Пол Химка піддав аналізу життєвий шлях і політичні погляди іншого українського дисидента Леоніда Плюща [7], який у 1970-х рр. провів декілька років у спеціальній психіатричній лікарні. Роман Сенькусь у короткому біографічному нарисі про діяча руху спротиву Юрія Бадзя розкрив основні віхи протистояння останнього із радянською системою, описавши обшуки, арешт і судовий процес над ним у 1979 р. [8].

Учасник єврейського дисидентства на території України Ізраїль Клейнер, якому вдалося емігрувати, у 1978 р. опублікував дослідження «Національні проблеми останньої імперії» [9], у якому в контексті аналізу українського національного руху проаналізував найбільш резонансні репресивні акції режиму в 1960–70-х рр. Опираючись на матеріали самвидавного журналу «Український вісник», дослідник значно перебільшив розмах і кількісні масштаби «генерального погрому» 1972 р. (наведено цифру 1 тис. заарештованих осіб протягом одного місяця) [9, с. 179].

Науковець Ярослав Білінський у статті 1978 р. [10] простежив політичні погляди й прагнення дисидентів у боротьбі з радянською владою, простежив політику першого секретаря Центрального комітету (ЦК) Комуністичної партії України (КПУ) Петра Шелеста, висловлені в самвидаві ідеї інакодумців Івана Дзюби, В'ячеслава Чорновола, Левка Лук'яненка, Валентина Мороза, платформу Української Гельсінської групи (УГГ). У цьому контексті наголосив на ідеологічному протистоянні між шістдесятниками й режимом на рубежі 1960–70-х рр., яке стало передумовою хвилі арештів 1972 р., охарактеризував репресії проти лідерів УГГ Миколи Руденка й Олексія Тихого (1977 р.). Тематично схожою до статті Я. Білінського є розвідка Івана Лисяка-Рудницького «Політична думка українських підрадянських дисидентів» [11, с. 521–534]. Історик здійснив спробу розглянути формування переконань та ідей інакодумців І. Дзюби, В. Мороза, Л. Плюща, Ю. Бадзя, М. Руденка в історичній ретроспективі, порівнюючи їх із традиційними течіями української політичної ідеології. До прикладу, ідеї І. Дзюби науковець бачив своєрідним продовженням націонал-комунізму в нових умовах 1960-х рр., погляди В. Мороза – інтерпретацією інтегрального націоналізму. Основною причиною жорстких і нещадних репресій радянського режиму проти дисидентів І. Лисяк-Рудницький вважав національний характер українського інакомислення. Заслуговує на особливу увагу думка автора, що в Україні, яка страждала від національної дискримінації, патріотичні почуття мали тенденцію стихійно спрямовуватися проти чинної влади, що давало інакодумцям «могутнє коло потенційної підтримки». Влада, свідомо такої небезпеки, намагалася придушити рух спротиву ще в зародку [11, с. 529].

У 1983 р. побачила світ збірка статей під назвою «Україна після Шелеста», де було вміщено дотичні до дослідження українського дисидентського руху 1970-х рр. розвідки Романа Сольчаника, Богдана Нагайла, Мирослава Шкандрія та Богдана Кравченка. Зокрема, Р. Сольчаник проаналізував політику та національне питання в УРСР [12, с. 1–29], Б. Нагайло – власне рух інакодумців і опозицію радянській владі [12, с. 30–54], М. Шкандрій – політику режиму в літературній сфері [12, с. 55–72], а Б. Кравченко – етно-демографічні тенденції на території України [12, с. 101–120]. Крізь призму відповідної тематики автори піддали характеристиці хвилю арештів 1972–1973 рр., політику формування єдиного «радянського народу», ідеологічний тиск на інтелігенцію, репресивні атаки на УГГ. Б. Нагайло зробив наголос на винятково жорсткому характері «генерального погрому» 1972–1973 рр., іменувавши його «найважчим ударом КДБ» щодо будь-якої групи інакодумців у СРСР [12, с. 30]. На основі доступних йому матеріалів самвидаву історик описав арешти і судові процеси як проти шістдесятників, так і щодо учасників

окремих підпільних організацій; розправи над лідерами УГГ. У свою чергу М. Шкандрій простежив хвилю ідеологічних звинувачень українських літераторів в т. зв. «українському буржуазному націоналізмі» [12, с. 59–60].

У 1980-х рр. декілька розвідок, присвячених протистоянню українського дисидентського руху й радянської влади, опублікував Валентин Мороз – історик, політв'язень, жертва репресій, якому вдалося емігрувати до Сполучених Штатів Америки (США) і Канади. Зокрема, у «Лекціях з історії України» (1982 р.) він описав характер репресивних дій режиму проти шістдесятників у 1960-х рр., наголосивши на наявності партійного контролю за діяльністю КДБ [13, с. 21–22]. У статті 1983 р. В. Мороз описав конкретну діяльність спецслужби, використовувані її працівниками методи боротьби проти інакодумців, звернув увагу на методику психологічного ламання жертви. Також характеризував КДБ як «найзлочиннішу організацію за всю історію людства» [14]. Описуючи основні тенденції розвитку дисидентства у праці «Шістдесятні роки в Україні. Спроба історичної розвідки», історик високо оцінював тактику шістдесятників у протистоянні з КДБ щодо свідомої відмови від створення повноцінної організації. Дослідник вважав однією із найбільш важливих передумов «генерального погрому» 1972 р. заміну голови КДБ при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) Віталія Нікітченка на Віталія Федорчука двома роками раніше [15].

Якісно новим явищем у рамках української діаспорної історіографії репресивних дій КДБ можна вважати працю Сергія Плохія «Убивство у Мюнхені. По червоному сліду», яка побачила світ у 2016 р. [16] У книзі на основі архівних матеріалів простежено історію одного з найвідоміших агентів КДБ Богдана Сташинського – вбивці Лева Ребета й Степана Бандери. Дослідження С. Плохія дозволяє простежити методи діяльності радянських спецслужб проти українського національного руху на еміграції в 1950-х рр., технологію вербування агентів, загальну специфіку роботи КДБ.

Досить різноплановою є зарубіжна історіографія проблеми, яка включає переважно праці західних дослідників, тією чи іншою мірою дотичних до вивчення феномену українського дисидентства. Однією із перших праць закордонних учених, присвячених національному руху в післясталінську епоху, була розвідка британського дослідника Джуліана Бірча (1971 р.) [17]. У праці на основі доступних на Заході джерел подано інформацію про окремі підпільні групи 1950–60-х рр., охарактеризовано їх соціальний склад, розкрито найважливіші аспекти активності легального шістдесятницького середовища. Науковець піддав аналізу територіальний аспект хвилі арештів 1965 р., навів прізвища репресованих дисидентів, простежив їх зв'язки між ними. Також у роботі здійснено спробу вивчити політичні ідеї дисидентського руху, викладені у праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та окремих інших документах самвидаву, простежити становище інакодумців у другій половині 1960-х рр. Однак, звичайно, обмежена джерельна база не дозволила Дж. Бірчу подати повну і всебічну картину розгортання спротиву; виклад матеріалу виглядає доволі схематичним, хоча й не позбавленим внутрішньої логіки.

Заслуговує на увагу праця Сіднея Блоха та Пітера Реддавея, у якій простежено механізми психіатричних репресій радянського режиму проти дисидентів у СРСР (1977 р.) [18]. У ній було розкрито такі ганебні сторінки каральної політики влади, як примусові госпіталізації до спеціальних психіатричних лікарень за рішенням суду та адміністративним шляхом, а також спроби протестів проти відповідних заходів. У книзі серед іншого проаналізовано резонансні справи українських інакодумців, підданих психіатричному переслідуванню в 1970-х рр. – Леоніда Плюща й Семена Глузмана.

У 1980 р. побачила світ монографія американського науковця із Університету Маркетта (м. Мілвокі, штат Вісконсин, США) Кенета Фармера, у якій піддано аналізу український націоналізм у постсталінську еру [19]. Дослідник звернув увагу на становище української мови й культури в УРСР у 1950–70-х рр., процеси становлення дисидентського руху, стратегію і тактику боротьби інакодумців. У праці охарактеризовано десять підпільних організацій і груп, інтелектуально-культурну течію дисидентства (В. Чорновіл, Л. Плющ, І. Дзюба, В. Мороз). Учений проаналізував географічні масштаби затримань за політичними справами в різних областях УРСР за хронологічний проміжок 1956–1964 рр., а також арештів 1965–1966 рр. та 1969–1972 рр., віковий та соціальний склад репресованих. Аналізуючи відповідь режиму на піднесення дисидентства національного спрямування, К. Фармер виокремив юридичні механізми переслідувань, спроби

дискредитації руху через зв'язки із «ворожим Заходом», накидання ярликів пропагандистського концепту «українського буржуазного націоналізму».

Британський науковець Ендрю Вілсон у монографії, присвяченій вивченню українського націоналізму, розглядав піднесення інакомислення в 1960-х рр. як «громадянську революцію», що передбачала зміну форм і методів функціонування національного руху [20]. Учений зупинив свою увагу на характеристиці підпільної організації Українська робітничо-селянська спілка (УРСС), шістдесятників, радикально-націоналістичного крила дисидентів, а також УГГ. Простежено загальне становище політичних в'язнів у місцях позбавлення волі [20, с. 56–57].

Американська дослідниця Енн Епплбом дослідила загальну історію системи радянських концентраційних таборів та повсякденне життя жертв репресій починаючи від сталінських часів до другої половини ХХ ст. (2003 р.) [21]. Хоча в об'єктиві уваги авторки перебувала в першу чергу система Головного управління таборів (ГУЛАГ) протягом 1930–50-х рр., у монографії простежено також і становище репресованих учасників дисидентського руху в тюрмах і виправно-трудових колоніях у більш пізній період. У брежнєвську добу, за Е. Епплбом, політичних в'язнів було набагато менше, ніж раніше, а КДБ арештовував людей передусім за літературну, релігійну чи політичну опозиційність до радянського режиму [21, с. 408–410]. Часом початку нового витка репресій проти інтелігенції у загальнорадянському вимірі науковиця вважає 1966 р., коли в Росії було засуджено письменників Андрія Синявського та Юлія Данієля і стало остаточно зрозуміло, що до влади повернулися консерватори-сталіністи [21, с. 412].

Комплексне дослідження історії Європи у післявоєнну епоху здійснив британський історик Тоні Джадт (2005 р.) [22]. Ця книга є цінною з точки зору глобального розуміння значення українського дисидентського руху в європейському контексті з урахуванням загальних тенденцій історичного розвитку континенту. Дослідник виділяє в історії Європи періоди «післявоєння» (1945–1953 рр.), «добробуту» (1953–1971 рр.) і «рецесії» (1971–1989 рр.). Два останні в українському контексті можна умовно співвіднести із хрущовською «відлигою» і брежнєвським «застоем». Ретельний аналіз рухів спротиву у країнах Східної Європи автором проведено в розділі «Сила безсилю» [22, с. 608–634].

Нарешті, одним із найбільш якісних напрацювань зарубіжної історіографії у галузі предметного вивчення українського дисидентського руху є монографія італійського вченого Сімоні Аттіліо Белецца, присвячена культурологічному дослідженню шістдесятництва (2019) [23]. Автор широко використовує джерела різного типу й походження – від партійних зібрань документів і архівів КДБ до мемуарів і спогадів учасників руху. Шістдесятники постають у баченні дослідника як група однодумців, які мали спільне розуміння українського минулого і сучасності, прагнули свободи у проявах творчої індивідуальності, бажали знати правду про злочини сталінського режиму. У праці всебічно проаналізовано зародження шістдесятницького середовища в умовах десталінізації й «відлиги» 1950-х рр., спроби учасників руху «звернутися до народу» (1961–1968 рр.), ідеологічна підготовка й початок масштабних репресій з боку влади (1968–1973 рр.). Концептуально важливим є висновок автора про ключову роль у взаємовідносинах шістдесятників і владної верхівки справи роману «Собор» Олеся Гончара (1968 р.). С. А. Белецца основними причинами невдачі перетворення шістдесятників із культурної еліти в політичну групу вважав відсутність внутрішньої організованості, єдиних цінностей і завдань, ідеологічні суперечності, а також цілеспрямований тиск і переслідування з боку влади [23, с. 396–400].

Висновки. Таким чином, діаспорна історіографія політичних переслідувань українських дисидентів сформувалася ще в період існування СРСР і стала першою альтернативою офіційним радянським інтерпретаціям. Попри обмежений доступ до джерел, дослідники на еміграції активно використовували матеріали самвидаву, спогади учасників руху й західну пресу, що дозволило висвітлити репресивну політику радянської влади щодо українського інакомислення. У працях М. Прокопа, Я. Білінського, І. Лисяка-Рудницького, Б. Нагайла, В. Мороза та інших авторів репресії розглядалися насамперед як складова боротьби режиму проти українського національного руху. Значна увага приділялася хвилям арештів 1965 р. і 1972–1973 рр., переслідуванням учасників УГГ, діяльності КДБ та використанню каральної психіатрії. Характерною рисою цих праць була виразна критика радянської системи та наголос на національному характері українського дисидентства. Водночас через брак достовірної інформації окремі автори допускали перебільшення масштабів репресій і не завжди могли повноцінно реконструювати механізми функціонування

каральних структур. Новий етап розвитку діаспорної історіографії пов'язаний із використанням архівних матеріалів, що знайшло відображення, зокрема, у праці С. Плохія про діяльність радянських спецслужб.

Зарубіжна історіографія проблеми пройшла шлях від перших узагальнюючих спроб осмислення українського дисидентства на основі обмеженого кола джерел до комплексних міждисциплінарних досліджень, що спираються на архівні документи. Західні науковці приділяли увагу різним аспектам переслідувань: діяльності підпільних організацій, арештам і судовим процесам, каральній психіатрії, становищу політичних в'язнів, ідеологічним механізмам боротьби з інакомисленням та місцю українського руху спротиву в ширшому європейському контексті. Особливе значення мають праці К. Фармера, який одним із перших здійснив системний аналіз масштабів репресій і соціального складу репресованих, а також С. А. Белецца, котрий комплексно дослідив взаємовідносини шістдесятників і влади. Загалом зарубіжні дослідники розглядали репресивну політику радянського режиму як один із ключових чинників еволюції українського дисидентського руху. Їхні напрацювання суттєво розширили уявлення про форми, механізми та наслідки політичних переслідувань в УРСР. Водночас значна частина цих праць вивчала репресії переважно в контексті загальної історії дисидентства, а не як самостійний предмет дослідження.

Порівняння діаспорної та зарубіжної історіографії засвідчує як наявність спільних підходів, так і суттєві відмінності у трактуванні проблеми. Для обох напрямів характерне розуміння політичних переслідувань як складової системної політики радянської влади щодо придушення інакомислення, однак діаспорні автори значно більше акцентували увагу на національному вимірі репресій та їх антиукраїнській спрямованості. Натомість зарубіжні дослідники частіше розглядали українське дисидентство в ширшому контексті радянського й східноєвропейського опозиційного руху. Це дозволило глибше простежити загальні механізми функціонування репресивної системи та місце українського спротиву в загальноєвропейських процесах другої половини ХХ ст.

Список літератури

1. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії. *З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ*. 2001. № 2. С. 520–529.
2. Лутчин Т. Проблематика дослідження українського національно-визвольного руху другої половини ХХ століття. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2011. Вип. 1. С. 224–236.
3. Ведмідь Л. Опозиційний рух в Україні другої половини 1950 х – середини 80 х років: вітчизняна історіографія. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2012. Вип. 20. С. 354–361.
4. Кукуруза Ж. Українська інтелігенція в умовах «відлиги»: аналіз сучасної вітчизняної історіографії. *Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили*. 2010. Т. 129. № 116. С. 110–114.
5. Паска Б. В. Громадсько-політична і наукова діяльність Валентина Мороза: дис. ... канд. іст. наук. Івано-Франківськ, 2017. 281 с.
6. Прокоп М. Перемога Валентина Мороза. *Сучасність*. 1975. № 2. С. 80–90.
7. Himka J. P. Leonid Plushch: The Ukrainian Marxist Resurgent. *Journal of Ukrainian Studies*. 1980. № 2, Vol. 5. P. 61–79.
8. Senkus R. Iurii Badz'o: a Biographical Note. *Journal of Ukrainian Studies*. 1984. № 16, Vol. 9. P. 71–73.
9. Клейнер І. Національні проблеми останньої імперії. Париж: Перша Українська Друкарня у Франції, 1978. 406 с.
10. Bilinsky Ya. Political Aspirations of Dissidents in Ukraine. *Український історик*. 1978. № 1–3. С. 30–39.
11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. Київ: Дух і літера, 2019. 624 с.
12. Ukraine after Shelest / ed. by B. Krawchenko. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1983. 119 p.
13. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто: Anabasis Magazine, 1982. 127 с.
14. Мороз В. КГБ – з власного досвіду. *Анабазис*. 1983. Ч. 3. С. 5–10.
15. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні. Спроба історичної розвідки. *Вісті комбатанта*. 1986. № 1. С. 57–63.
16. Плохій С. Убивство у Мюнхені. По червоному сліду. Харків: КСД, 2016. 288 с.
17. Birch J. The Ukrainian nationalist movement in the USSR since 1956. London: The Ukrainian Information Service, 1971. 48 p.
18. Bloch S., Reddaway P. Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent. New York: Baltic Books, 1977. 510 p.
19. Farmer K. Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague; Boston; London: Martinus Nijhoff Publishers, 1980. 241 p.
20. Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 300 p.
21. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу. Київ: ВД КМА, 2010. 511 с.
22. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року. Київ: Наш Формат, 2022. 928 с.
23. Белецца С. А. Берег чекань. Культурологічне дослідження шістдесятництва. Київ: Дух і літера, 2024. 448 с.

References

1. Bazhan, O. (2001). Research into the problems of the dissident movement in Ukraine in modern foreign and domestic historiography. *Z arkhiviv VUCHK – HPU – NKVD – KHB [From the archives of the VUCHK – GPU – NKVD – KGB]*, 2, 520–529 [in Ukrainian].
2. Lutchyn, T. (2011). Problems of researching the Ukrainian national liberation movement of the second half of the 20th century. *Studia politologica Ucraino-Polona*, 1, 224–236 [in Ukrainian].
3. Vedmid, L. (2012). The opposition movement in Ukraine in the second half of the 1950s – mid-1980s: domestic historiography. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istorii [Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 20, 354–361 [in Ukrainian].
4. Kukuruza, Zh. (2010). Ukrainian intelligentsia in the conditions of the “thaw”: an analysis of modern domestic historiography. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly [Scientific works of the Petro Mohyla Black Sea State University]*, 129, 110–114 [in Ukrainian].
5. Paska, B. V. (2017). Public, political and scientific activities of Valentyn Moroz: dissertation, candidate of historical sciences. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
6. Prokop, M. (1975). The victory of Valentyn Moroz. *Suchasnist [Modernity]*, 2, 80–90 [in Ukrainian].
7. Himka, J. P. (1980). Leonid Pliushch: The Ukrainian Marxist resurgent. *Journal of Ukrainian Studies*, 2 (5), 61–79.
8. Senkus, R. (1984). Iurii Badz'o: a biographical note. *Journal of Ukrainian Studies*, 16 (9), 71–73.
9. Kleiner, I. (1978). National Problems of the Last Empire. Paris [in Ukrainian].
10. Bilinsky, Ya. (1978). Political aspirations of dissidents in Ukraine. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian Historian]*, 1–3, 30–39.
11. Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). Historical Essays. Vol. 2. Kyiv [in Ukrainian].
12. Krawchenko, B. (Ed.) (1983). Ukraine after Shelest. Edmonton.
13. Moroz, V. (1982). Lectures on the History of Ukraine. Toronto [in Ukrainian].
14. Moroz, V. (1983). KGB – from my own experience. *Anabazys [Anabasis]*, 3, 5–10 [in Ukrainian].
15. Moroz, V. (1986). The Sixties in Ukraine. An attempt at historical Exploration. *Visti kombatanta [Combatant's News]*, 1, 57–63 [in Ukrainian].
16. Plokhly, S. (2016). Murder in Munich. On the Red Trail. Kharkiv [in Ukrainian].
17. Birch, J. (1971). The Ukrainian Nationalist Movement in the USSR since 1956. London.
18. Bloch, S. & Reddaway, P. (1977). Psychiatric Terror: How Soviet Psychiatry Is Used to Suppress Dissent. New York.
19. Farmer, K. (1980). Ukrainian Nationalism in the Post-Stalin Era: Myth, Symbols and Ideology in Soviet Nationalities Policy. The Hague; Boston; London.
20. Wilson, A. (1997). Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge.
21. Applebaum, A. (2010). The History of the Gulag. Kyiv [in Ukrainian].
22. Judt, T. (2022). After the War. History of Europe since 1945. Kyiv [in Ukrainian].
23. Bellezza, S. A. (2024). The Shore of Expectations. A Cultural Study of the Sixties. Kyiv [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Любомир ДУТКО

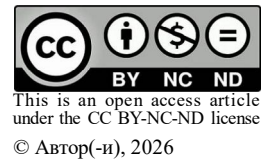
доктор філософії (історія), незалежний дослідник, м. Львів, Україна
e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

Володимир НАКОНЕЧНИЙ

кандидат історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин
Київського національного університету культури і мистецтв, м. Київ, Україна
e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Святослав ЖУРАВЛЮВ

кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу
джерелознавства нової історії України Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, м. Київ, Україна
e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

Рецепція археографічної спадщини Михайла Грушевського в сучасній українській історіографії

Анотація. Мета дослідження полягає у всебічній реконструкції процесу осмислення археографічної спадщини М. Грушевського у сучасній українській історіографії. **Методологія дослідження** передбачає використання принципів об'єктивності, історизму і системності, а також властивих для історіографічного дослідження загальнонаукових (історичний, логічний, узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (порівняльний, генетичний, психологічний, ретроспективний та типологічний) методів. **Наукова новизна** статті полягає у контекстуальному дослідженні малознаної проблеми рецепції джерелознавчо-археографічних студій визначного вченого в українській соціогуманітаристиці 1990-х – першої чверті 2020-х років. **У підсумку** відзначено, що археографічні публікації М. Грушевського викликали чималу зацікавленість серед сучасних дослідників минулого. Про це свідчить як опрацювання поодиноких хронологічних (В. Ульяновський, Л. Запкільняк, М. Крикун, С. Водотика, С. Кіржасев) і проблемно-тематичних сюжетів (П. Кулаковський, Р. Майборода, В. Тельвак), так і вдалі спроби панорамного осмислення (І. Гурич, О. Владига, Г. Папакін, М. Капраль, А. Фелонюк) цієї вагомий складової його історіографічної спадщини. Разом із тим, надалі перспективними виглядають подальші пошуки маловідомих археографічних публікацій автора «Історії України-Руси», а також матеріалів діяльності очолюваних ним археографічних інституцій, що розпорошені багатьма архівними колекціями України. Нові сюжети в осмисленні археографічної діяльності М. Грушевського можуть з'явитися і при вивченні розлогого неопублікованого епістолярію історика та співробітників очолюваних ним львівської і київської комісій. Все це уможливить реалізацію назрілого грушевськознавчого завдання – коректного вписування археографічних сюжетів у загальну картину інтелектуального життєпису М. Грушевського.

Ключові слова: М. Грушевський, археографічна спадщина, полеміка, сучасна українська історіографія, рецепція.

Liubomyr DUTKO

PhD (History), independent researcher, Lviv, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6576-8287>, e-mail: lyubomyr.dutko@gmail.com

Volodymyr NAKONECHNYI

PhD (History), Professor of the Department of International Relationships, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0386-2162>, e-mail: nakonechniy.ua@gmail.com

Sviatoslav ZHURAVLOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Junior researcher at the Department of source studies of Modern History of Ukraine, Mykhailo Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7875-4038>, e-mail: zuravlovsvatoslav27@gmail.com

RECEPTION OF THE ARCHAEOGRAPHIC HERITAGE OF MYKHAILO HRUSHEVSKY IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of the study is to comprehensively reconstruct the process of understanding the archaeological heritage of M. Hrushevsky in modern Ukrainian historiography. The research methodology involves the use of the principles

of objectivity, historicism, and systematicity, as well as general scientific and special-historical methods typical for historiographical research. **The scientific novelty** of the article lies in the contextual study of the little-known problem of the reception of the source-based and archaeographic studies of the prominent scientist in Ukrainian socio-humanitarian studies of the 1990s – the first quarter of the 2020s. **As a result**, the article has noted that the archaeographic publications of M. Hrushevsky have aroused considerable interest among modern researchers of the past. This is evidenced by both the processing of individual chronological (V. Ulyanovskiy, L. Zashkilnyak, M. Krykun, S. Vodotyka, S. Kirzhayev) and problem-thematic plots (P. Kulakovskiy, R. Mayboroda, V. Telvak), and successful attempts at a panoramic understanding (I. Hyrych, O. Vladyga, G. Papakin, M. Kapral, A. Felonyuk) of this significant component of his historiographical heritage. At the same time, further searches for little-known archaeographic publications by the author of “History of Ukraine-Rus”, as well as materials on the activities of the archaeographic institutions headed by him, which are scattered throughout many archival collections in Ukraine, look promising in the future. New plots in the understanding of the archaeographic activities of M. Hrushevsky may also appear when studying the extensive unpublished epistolary work of the historian and employees of the Lviv and Kyiv commissions headed by him. All this will make it possible to implement the long-awaited Hrushevsky studies task – the correct insertion of archaeographic plots into the overall picture of M. Hrushevsky’s intellectual biography.

Keywords: M. Hrushevsky, archaeographic heritage, polemics, modern Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Історіографічна спадщина Михайла Грушевського незмінно перебуває у фокусі уваги дослідників української соціогуманітаристики протягом останнього століття. Така увага зумовлена загальним переконанням, що наукова творчість Великого Українця є найбільш фундаментальним здобутком академічної доби нашої Кліо [1–2]. Вповні такі оцінки поділяють і сучасні вчені, виокремлюючи той факт, що історіографічний доробок автора «Історії України-Руси» є науковою класикою, яка і по сьогодні в багатьох моментах виглядає доволі актуально. Узasadнюючи таке здавалося б контрарсійне спостереження (адже від часу появи головних праць ученого минуло понад 100 років!), науковці найчастіше пишуть про археографічну спадщину М. Грушевського, що помітно модернізувала тогочасне українознавство і, за солідарними оцінками сучасних дослідників, надалі зберігає свій евристичний потенціал. З огляду на це, протягом останнього тридцятиліття з’явилося чимало різнопланових опрацювань джерелознавчо-археографічних студій визначного вченого, які нерідко містять новаторські спостереження. Чисельність і різноплановість цих текстів потребує історіографічного узагальнення для виявлення як консенсусних, так і полемічних сюжетів, що потребують подальшого наукознавчого опрацювання.

Мета дослідження полягає у реконструкції процесу осмислення археографічної спадщини М. Грушевського у сучасній українській історіографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на тривалий досліджуваний період 1990-х – початку 2020-х рр., протягом якого відбувається осмислення різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», на сьогодні чимало написано стосовно головних тенденцій новітнього етапу грушевськознавства [3–5]. Втім, в аспекті з’ясування особливостей новітніх опрацювань доробку М. Грушевського як археографа, здебільшого маємо лише стислі бібліографічні огляди як складові елементи історіографічних студій. При цьому найбільш змістовно сучасний аналіз джерелознавчо-археографічної грушевськіани присутній у розвідках останніх років. Особливо повні на сьогодні узагальнення сучасної грушевськіани, втім і її аспекту, сфокусованого на археографічній складовій спадщини Великого Українця, належать В. Тельваку [6–10] та Н. Романцовій [11, с. 279-300]. У ґрунтовних студіях згадані дослідники послідовно відтворили понад столітній вітчизняний грушевськознавчий дискурс, чимало уваги присвятивши і сучасному його періоду. Втім, у працях цих та інших авторів відсутній комплексний аналіз досліджуваного питання, як і не зауважені студії останнього десятиліття. Ця обставина й зумовила актуальність нашої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Археографічні публікації М. Грушевського перебували у полі активної уваги українських дослідників минулого протягом всього ХХ ст. Мовиться про те, що завдяки високому рівню опрацювання та публікації джерельного матеріалу, підготовлені вченим збірки документів вважалися надійним орієнтиром для вивчення багатьох подій східноєвропейського минулого. Ще більшим пієтет у ставленні до археографічної спадщини М. Грушевського спостерігається у середовищі сучасних дослідників, адже чимало віднайдених і опублікованих автором «ІУР» оригіналів документів були втрачені протягом бурхливих подій минулого століття і його видання подекуди мають першоджерельний характер. Все це зумовило чималу увагу до археографічних публікацій М. Грушевського протягом останнього тридцятиліття, а масова актуалізація архівної грушевськіани відкриває перед історіографами чимало нових дослідницьких сюжетів у цій популярній темі.

Так, уперше в сучасному грушевськознавстві досліджено особливості становлення Грушевського-археографа та джерелознавця. У працях В. Ульяновського [12], Л. Зашкільняка [13] та М. Крикуна [14] із залученням невідомого раніше джерельного матеріалу було аргументовано доведено, що перші археографічні публікації вихованець Київського університету підготував під керівництвом М. Владимирського-Буданова (запозичивши в нього методику аналізу правових документів) та В. Іконникова (опанувавши під його керівництвом техніку обробки актового матеріалу). Усталені ж у попередній історіографії уявлення про домінуючий вплив В. Антоновича загалом були слушними, але ці впливи були за часом значно пізнішими. Також згадані дослідники актуалізували ще один незнаний у попередній історіографії сюжет – плідну співпрацю початкуючого дослідника з Київською археографічною комісією, в серійних виданнях якої з'явилися перші підготовлені М. Грушевським томи документів.

Чималою докладністю позначені й сучасні студії про археографічну працю М. Грушевського протягом львівського двадцятиліття його творчості. Розпочали її осмислення І. Гирич [15] та М. Капраль [16], ввівши до наукового обігу різнопланові джерела (дослідницькі матеріали, епістолярій, щоденник та ін.). Вони аргументовано довели, що головні археографічні публікації автор «ІУР» підготував у рамках діяльності створеної ним Археографічної комісії НТШ (далі – АК НТШ). У підсумку українська наука збагатилася фундаментальними корпусними виданнями джерел, що дозволило нашій історіографії вийти на якісно новий проблемно-тематичний рівень.

На львівському періоді діяльності Грушевського-археографа зосердили свою увагу і дослідники його галицької школи В. Тельбак і В. Педич. В низці публікацій вони на багатьох прикладах довели, що археографічний вишкіл молоді був для засновника школи базовим при формуванні наукової зміни [17–27]. Згаданий сюжет місця дидактичної складової в науково-педагогічній праці автора «Історії України-Руси» спеціально дослідив В. Тельбак. Він переконливо довів, що дидактична програма професора передбачала низку спеціальних курсів, спрямованих на формування джерелознавчих і археографічних компетенцій [26–38].

Деяку увагу на зламі ХХ–ХХІ ст. було відведено провідному археографічному проєкту М. Грушевського, реалізованому у львівське двадцятиліття. Так, «Жерелам до історії України-Руси» присвятили низку змістовних опрацювань П. Кулаковський [39–40] та Р. Майборода [41]. Вони відтворили генезу археографічних зацікавлень львівського професора, дослідили особливості пошуку ним джерельних текстів та їх подальше копіювання, з'ясували його публікаторську практику. Все це дозволило сучасним історіографам аргументовано вказати на чималий вплив археографічних ініціатив голови НТШ на поступ української соціогуманітаристики. Також уперше в грушевськознавстві П. Кулаковський та Р. Майборода з'ясували методологію та методику публікаторської діяльності М. Грушевського, переконливо довели відповідність його практик тогочасним європейським археографічним стандартам.

До з'ясування методичних засад видання «Жерел до історії України-Руси» звертався і М. Капраль. Суть методичного підходу голови НТШ, наголошує він, зводилася до максими: «Друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів – без занотовання». За таким принципом, твердить львівський дослідник, очолювана М. Грушевським АК НТШ до початку Великої війни видала сім томів «Пам'яток» та дев'ять томів «Жерел». «Зважаючи на фінансову скруту НТШ, – підкреслив М. Капраль, – це був справді видатний науковий результат» [16, с. 171].

Наступний період розквіту археографічної праці М. Грушевського пов'язаний із його поверненням до Києва в 1924 р. Мовиться про те, що очоливши історичні інституції ВУАН, новообраний академік водночас став керівником Археографічної комісії. Виданням цієї комісії, втім і підготовленим самим очільником, присвятили увагу С. Водотика [42] та С. Кіржаєв [43]. Актуалізувавши чималі поклади архівної грушевськiани, сучасні дослідники на багатьох прикладах довели, що М. Грушевський загалом залишився вірним виробленим у попередній період засадам публікації пам'яток минулого. Разом із тим, ще більшого ригоризму набуло його переконання про потребу фотографічної ретельності при відтворенні оригіналів. Підсумовуючи масштабність археографічної праці автора «ІУР» у другій половині 1920-х рр., С. Кіржаєв відзначив: «В період його головування в комісії започатковано і реалізовано друком більшість наукових видань головної академічної археографічної інституції. Публікації, насамперед, «Пам'яток українського письменства», «Українського архіву», а також ті, що мали вийти під цією маркою, виконані на високому науковому рівні і були одними із зразкових для української археографії того часу» [43, с. 218].

Вперше комплексно до аналізу археографічних публікацій М. Грушевського підійшла О. Владига. У кандидатській дисертації «Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894–

1934 рр.)» дослідниця послідовно зупинилася на численних аспектах підготовки і видання вченим джерельних студій [44]. Так, вона уперше відзначила той факт, що характер археографічних видань молодого професора після переїзду до Львова був зумовлений специфікою накопійованого ним джерельного матеріалу в московських (архів Міністерства юстиції, Московський Головний архів Міністерства закордонних справ та Рукописний відділ Рум'янцевського музею) і варшавських (архів Коронного скарбу) колекціях ще у перший рік перебування у Львові. Саме тому М. Грушевський першочергово звернув увагу на галицькі люстрації XVI ст. як першорядне історичне джерело для історії Наддністрянщини. Так властиво і визріла ідея започаткування археографічної серії «Жерела до історії України-Руси». Характеризуючи методику перших після переїзду до Львова археографічних публікацій М. Грушевського, О. Владига на багатьох прикладах вказує, що їм були притаманні розкриті без зазначення скорочення у тексті, а також не було занотовано внесення в рядок надрядкових слів чи фраз і не обумовлювалися перекреслені слова. За цією методикою, серед інших, було підготовлено перший том «Жерел», де були зібрані люстрації Руського воєводства 1565–1566 рр.

В перші роки перебування у Львові, з'ясувала О. Владига, М. Грушевський також дебютував як археограф української козащини. На доказ цьому дослідниця характеризує дві джерельні статті на сторінках редактованих професором «Записок НТШ». Поряд із цим, сучасна історикиня вперше з'ясувала, що протягом 1894–1895 рр. М. Грушевський реалізував цікавий археографічний проект дидактичного плану – «Виймки з джерел до історії Руси. До половини XI в.», в яких автор у власному перекладі запропонував широкій аудиторії уривки з підставових джерел до ранньої історії нашого народу. Характеризуючи змістове наповнення цієї книги, грушевськознавець відзначила її цілком піонерний характер, на чому зробила свій акцент тогочасна критика.

Нової якості археографічні публікації М. Грушевського отримали після утворення ним АК НТШ [44, с. 51–109]. Ілюструючи цю тезу, О. Владига вказує на плановість і системність його праці наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме голова АК вніс пропозицію видання поряд призначеної для актового матеріалу серії «Жерела до історії України-Руси» також паралельної серії для літературних творів – «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури». У наповненні цих серій, аргументовано наголошує львівська історикиня, М. Грушевський проявив чималий талант наукового організатора. Також він розробив і методику видання джерел. О. Владига з'ясувала, що запропоновані ним у той час вимоги джерелознавчо-археографічної праці дедалі більше відбігали від засвоєних у Києві й акцентували необхідність можливо ретельнішої передачі оригінального тексту.

Як знаємо, чималою була публікаторська участь у серії «Жерела до історії України-Руси» і самого голови АК НТШ. О. Владига вперше всебічно охарактеризувала змістове наповнення та методичні засади кожного з підготовлених і виданих ним томів цього серійного видання. Вона довела, що у львівський період М. Грушевський підготував і оприлюднив чотири випуски «Жерел». У фокусі його археографічних зацікавлень перебували люстраційні описи королівщин. Так, у другому томі «Жерел» упорядник помістив люстрації староств Перемишльського, Замківського, Лежайського разом із жупами, а також люстрації Сяноцької землі. У третьому томі опубліковано люстрації староств Холмського, Красноставського, Грубешівського, Городельського, Грабовецького, Тишовецького, Белзького, Кам'янського, Сокальського і Жидачівського. Цей том також містив описи Городоцького староства і Олешицької волості, що були скопійовані з інвентаря доходів 1564 р. Зрештою, до останнього, сьомого тому цієї серії голова АК НТШ включив описи королівщин руських земель 1570 р. У планах М. Грушевського, як з'ясувала О. Владига, було й видання інвентарів королівщин XVI ст. і для цього вже були скопійовані необхідні тексти, але справі завадив гострий конфлікт 1913 р. у НТШ, а потім і Велика війна.

Львівська історикиня також уперше звернулася до проблеми архітекτονіки археографічних видань М. Грушевського. Вона з'ясувала, що кожному тому «Жерел» передувала ґрунтовна розвідка укладача, що була першою спробою аналітичного осмислення опублікованого матеріалу. В своїх передмовах упорядник з'ясовував економічне становище селянських господарств і давав пояснення категоріям селян, їхньому економічному статусу, розмірам селянських наділів, формам землеволодіння, особливостям оподаткування й ін.

Докладністю позначено й аналіз О. Владигою методичних аспектів публікації М. Грушевським текстів у «Жерелах». Львівська дослідниця довела, що за наявності кількох варіантів джерела всі відмінності ретельно занотовувалися в посиланнях, чимала увага зверталася й на такі особливості тексту, як наявність закреслень, маргіналій, зміни правопису й ін.

Занотовувалася інформація, поміщена на полях, вказувалося на форму наведення матеріалу (рядкова чи таблична). Поновлені за змістом пропущені слова або частини слів, твердить О. Владига, упорядник подавав у круглих дужках, а у випадку непевності з прочитанням тексту – ставив крапки. Насамкінець, львівська історикиня звертає увагу на культуру наукового апарату опублікованих М. Грушевським випусків «Жерел»: вони неодмінно містили іменні та географічні покажчики, які чималою мірою полегшували читачеві використовувати видання.

Відзначимо, що українська історіографія 1990-х рр. при аналізі археографічних публікацій М. Грушевського абсолютизувала його участь у «Жерелах». О. Владига переконливо довела, що співпрацю з цим серійним виданням археографічна праця вченого далеко не вичерпувалася. Сучасна дослідниця з'ясувала, що чималу кількість документів, які за видовими чи тематичними параметрами не підходили для серії «Жерела», голова АК НТШ переважно оприлюднював на шпальтах «Записок НТШ». Відтворюючи різноманіття археографічних зацікавлень М. Грушевського на зламі XIX–XX ст., О. Владига з'ясувала тематичні групи таких джерельних публікацій. Так, це були численні видання джерел з історії українського козацтва, гайдамацьких рухів, історії українського духовенства ранньомодерного часу, генеалогії, суспільно-політичної та економічної історії тощо. Найбільш цікаві та суспільно значущі з цих статейних археографічних публікацій, доводить сучасна історикиня, М. Грушевський практикував об'єднувати у тематичні джерельні збірки під загальним титулом «Розвідки й матеріали до історії України-Руси». Протягом львівського двадцятиліття діяльності М. Грушевського, вказує О. Владига, загалом їх вийшло п'ять випусків. За формою, вказує грушевськознавець, ці джерельні збірки були зшитими в один конвolut друкарськими відбитками з оригінальною пагінацією. Для голови АК НТШ, твердить львівська дослідниця, це була спроба популяризації науково-пошукової діяльності Товариства.

О. Владига також реконструювала раніше маргіналізований сюжет археографічної праці М. Грушевського протягом львівського двадцятиліття. Мовиться про його джерельно-археографічні видання, здійснені у рамках реалізації наукової програми очоленого автором «ІУР» Українського наукового товариства [44, с. 110–124]. Сучасна історикиня довела активну публікаторську працю львівським професором документів на сторінках створених ним «Записок УНТ» та «України». Але найбільшу громадську запитаність, довела О. Владига, мало реалізоване головою УНТ археографічне опрацювання збірки документів «Кирило-Мефодіївське братство», що ввійшли до книги «Пам'яті Тараса Шевченка (1814–1914)», виданої у Києві в 1915 р. Це підготовлене М. Грушевським видання було найповнішою тоді публікацією документів про братчиків. Сучасна історикиня проаналізувала ґрунтовну передмову М. Грушевського до опублікованих ним документів, відзначивши особливості здійсненого видавцем джерелознавчого аналізу слідчих документів. Звернувшись до авторської методики подачі документів, львівська дослідниця відзначила, що їх видано мовою оригіналу без змін, наявні пропуски було позначено безпосередньо у тексті ремарками чи крапками, до кожного тексту упорядник подав власний заголовок українською, а наприкінці вмістив перелік документів.

З не меншою ретельністю О. Владига з'ясувала особливості археографічних публікацій М. Грушевського після повернення до Києва в березні 1924 р. і очолення ним АК ВУАН [44, с. 161–176]. Вона довела, що саме голова комісії опрацював концепцію і назву серійних видань АК ВУАН. Це були «Український Архів» (для цілотомових збірок джерельних матеріалів), «Український археографічний збірник» (для архівних текстів невеликого розміру) та «Пам'ятки українського письменства» (для текстів історико-літературного плану). Голова АК ВУАН, аргументовано твердить львівська дослідниця, був не лише ідейним натхненником, але й активним співробітником згаданих серійних видань. Також О. Владига окреслила внесок голови АК ВУАН в розробку теорії едичійної праці, вказавши, що розроблені під його керівництвом академічні методичні принципи видання джерел були першими в українській археографії настановами, які передбачали конкретні правила передачі україномовних середньовічних пам'яток.

Поряд із участю у титульних виданнях АК ВУАН, вказує львівський історіограф, М. Грушевський чимало незначних за розмірами джерельних текстів друкував на шпальтах академічної періодики. Так, на сторінках відновленого ним часопису «Україна» він опублікував низку матеріалів про культурне життя наддніпрянських інтелектуалів XIX ст. Подібні за тематикою документи, з'ясувала О. Владига, академік оприлюднив і в неперіодичному виданні «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття». Методика цих археографічних публікацій, довела львівська дослідниця, абсолютизувала необхідність якомога точнішої передачі всіх особливостей першоджерела.

Чималою аргументованістю позначені і висновки О. Владиги [44, с. 177–183]. Вона переконливо довела значущість для української соціогуманітаристики археографічної спадщини М. Грушевського. Ця вагомість, наголошує сучасна історикія, визначається не лише набутим феноменальним досвідом організації археографічного пошуку та величезною кількістю віднайденого й актуалізованого архівного матеріалу, але й тими багатьма проєктами, що їх концепції автор «ІУР» опрацював, але внаслідок причин об'єктивного (передусім, складні умови розвитку нашої соціогуманітаристики наприкінці XIX – в першій третині XX ст.) та суб'єктивного (насамперед, занурення вченого в суспільно-політичну боротьбу) плану не втілив. Втім, підсумовує своє змістовне дослідження О. Владига, ці окреслені проєкти становили орієнтири для археографії XX ст. і надалі визначають напрямки поступу української археографії.

Подальша українська історіографія в аспекті рецепції археографічних публікацій М. Грушевського здебільшого розширювала і поглиблювала щойно проаналізовані тези О. Владиги. Так, Г. Папакін погоджується з нею, що період професійного розквіту М. Грушевського не тільки як історика, але й джерелознавця та археографа припав на початок XX ст. і характеризувався помітним розширенням часових рамок археографічних публікацій і джерельних досліджень. Занурюючись у майстерню Грушевського-джерелознавця, київський дослідник аргументовано довів, що основною рисою вченого, засвоєною ним від позитивістської за своїм характером історичної школи В. Антоновича, стала всебічна й ґрунтовна критика історичних джерел. Водночас, підсумував Г. Папакін, у творчій майстерні Грушевського-джерелознавця й археографа належно оцінено інформативний потенціал і вартість джерел для таких галузей соціогуманітаристики, як соціологія, літературознавство, етнологія тощо [45, с. 177–182].

Поряд із цим, Г. Папакін спеціально зосередився на теоретичних і практичних моментах публікаторської праці М. Грушевського. На багатьох прикладах він довів, що головні методологічні та методичні погляди автора «ІУР» на археографію як публікацієзнавчу науку отримали становлення в роки перебування вченого у Львові, а саме під час керівництва АК НТШ. Вперше київський дослідник звернув увагу, що М. Грушевський запозичив з традиції Київської Археографічної комісії практику написання ґрунтовних передмов у вигляді історико-джерелознавчих розвідок до актуалізованого в «Жерелах до історії України-Руси» архівного матеріалу. Цікавістю позначене й спостереження Г. Папакіна про те, що львівський професор творчо узяв до уваги досвід тогочасної польської археографії з підготовки серійних видань. Але, вказує сучасний історіограф, сам М. Грушевський пішов значно далі своїх попередників, адже вперше в східноєвропейській науці опрацював методику підготовки до публікації складних джерел, які дійшли до нашого часу у кількох примірниках з чималими різночитаннями. Тому археографічні видання автора «ІУР», підсумовує Г. Папакін, «є яскравими зразками справжнього наукового підходу до актуалізації джерельної спадщини українського народу від давнини до сучасності» [46, с. 28].

Зрештою, найбільш актуальну масштабну реконструкцію археографічної праці М. Грушевського у львівське двадцятиліття його життя та діяльності запропонували М. Капраль і А. Фелонюк [47]. Спираючись на історіографічний досвід щойно згаданих грушевськознавців, львівські дослідники дещо уваги відвели й археографічним виданням автора «ІУР» і його учнів, які працювали над проєктом козацької археографії. Вони переконливо довели, що керівник АК НТШ разом з молодими колегами випрацювали ефективну методику публікації рукописних джерел, яка деякою мірою взувалася на стандарти наддніпрянської археографії. Відтак, документи видавалися окремими серіями, що мали оригінальні назви й нумерацію. Таким чином серійне археографічне видання містило джерельні матеріали з широкого кола проблем історії України. Томи супроводжували ґрунтовні вступні статті, а також іменні, географічні та тематичні покажчики. Матеріали у серіях, відповідно до практики німецьких джерельних видань, друкувалися кількома способами: суцільним текстом, в ексцерптах і регестах. Під час археографічного опрацювання джерельних матеріалів М. Грушевський, наголошують сучасні історіографи, виробив методику передання тексту. Вона вимагала збереження правописів оригіналу, написання малих і великих літер відповідно до норм сучасного правопису, вставки упорядника в тексті чи скорочення позначалися дужками певної форми. Всі ці приклади, висновують М. Капраль і А. Фелонюк, говорять про вироблену М. Грушевським високу культуру видання джерел.

Зрештою, на сьогодні доволі повно опрацьовано проблему рецепції археографічних публікацій М. Грушевського в науці його часу. Практично всі зі згаданих вище історіографів тією чи іншою мірою торкалися цього сюжету. Найбільш же масштабно до осмислення цієї проблеми підійшов В. Тельвак [48, с. 52, 129, 283, 324, 387–389; 49–56]. Він зібрав та впровадив до сучасного наукового

обігу численні критичні рефлексії (в рецензіях, полеміках, епістолярії, щоденниках та мемуарах) на археографічні публікації автора «ІУР». Запропонована ним багатозарова картина переконує, що археографічна спадщина М. Грушевського була чи не найбільш компліментарно сприйнята його сучасниками. Останні відзначали фантастичну наполегливість ученого у пошуку архівних документів, модерність запропонованих ним теоретичних і методичних прийомів археографічної праці, вагомість його публікаторської спадщини для поступу східноєвропейських студій. Разом із тим, як це уперше виявив дрогобицький грушевськознавець, у польській історіографії зустрічалися закиди стосовно інтерпретації опублікованих документів, що містилися у вступних розвідках до джерельних друкув, з позиції українського історичного інтересу. Попри це, аргументовано підсумовує В. Тельвак, археографічний доробок М. Грушевського – інтегральна та вагома частина його історіографічної спадщини.

Висновки. У підсумку відзначимо, що археографічні публікації М. Грушевського викликали чималу зацікавленість серед сучасних дослідників минулого. Про це свідчить як опрацювання поодиноких хронологічних і проблемно-тематичних сюжетів, так і вдалі спроби панорамного осмислення цієї вагомості складової його історіографічної спадщини. Разом із тим, надалі перспективними виглядають подальші пошуки маловідомих археографічних публікацій автора «ІУР», а також матеріалів діяльності очолюваних ним археографічних інституцій, що розпорошені багатьма архівними колекціями України. Нові сюжети в осмисленні археографічної діяльності М. Грушевського можуть з'явитися і при вивченні розлогого неопублікованого епістолярію історика та співробітників очолюваних ним львівської і київської комісій. Все це уможливить реалізацію назрілого грушевськознавчого завдання – коректного вписування археографічних сюжетів у загальну картину інтелектуального життєпису М. Грушевського.

Список літератури

1. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
2. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
3. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
4. Тельвак В. Грушевськості на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
5. Тельвак В. Грушевськості Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
6. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
7. Тельвак В. Монографічна грушевськості: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
8. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
9. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
10. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.
11. Романцова Н. Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії. Маріуполь: МДУ, 2019. 528 с.
12. Ульяновський В. Незнана рання праця М.С.Грушевського з русистики та джерелознавства. *Український археографічний щорічник*. 1993. Вип. 2. С. 263–280.
13. Запшкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886–1894 рр.). *Грушевський М.С. Щоденник (1888–1894 рр.)*. Київ, 1997. С. 222–255.
14. Крикун М. Магістерська дисертація Михайла Грушевського. *Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.)*. Львів, 1996. С. 577–622.
15. Гирич І. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 72–86.
16. Капраль М. Археографічна діяльність Михайла Грушевського у львівський період життя (1894–1914). *Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції*. Нью-Йорк; Львів, 1995. С. 166–173.
17. Тельвак В. [Рец. на книгу]: Adamski Jukasz. Nacjonalista postkpowy. Mychajlo Hruszewski i jego poglądy na Polskę i Polaków. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. 369 s. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2012. Вип. 16/17. С. 637–649.
18. Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. № 10. С. 46–52.
19. Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 4. С. 14–23.
20. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26–53.
21. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicja. Studia i materiały*. 2015. № 1. С. 229–251.
22. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture*.

- Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. № 10. С. 234–241.
23. Тельвак В., Педич В. Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.
 24. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 424 с.
 25. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. № 20. S. 239–261.
 26. Тельвак В. В., Тельвак В. П., Журавльов С. Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 46. С. 27–33.
 27. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні преференції. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
 28. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
 29. Тельвак В., Губицький Л. Михайло Грушевський як професор Львівського університету: курси, навантаження, розклад занять. *Емінак*. 2024. № 3. С. 77–91.
 30. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ, 2023. 245 с.
 31. Тельвак В., Лазурко Л., Журавльов С. Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. № 61/3. С. 10–15.
 32. Тельвак В., Лозинська І. Грушевський-професор у колі колег: співпраця, конфлікти, рецепція. *Eminak*. 2025. № 2. С. 133–148.
 33. Тельвак В., Радченко О., Яценюк Т. Пропозиція філософського факультету Львівського університету щодо кандидатури професора кафедри історії України: текст документу та контекст подій. *Вісь Європи*. 2024. № 5. С. 23–41.
 34. Тельвак В., Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Eminak*. 2023. № 4. С. 57–69.
 35. Тельвак В., Штома Б., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського теологічного та медичного факультетів Львівського університету: спроба реконструкції. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. № 14/56. С. 44–51.
 36. Тельвак В., Янишин Б. Державний архів Львівської області: огляд грушевськознавчих колекцій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 40/1. С. 53–59.
 37. Telvak V., Petrechko O. Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2025. № 36. С. 63–74.
 38. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevskyi's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 33. С. 51–62.
 39. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник архіву Коронної канцелярії Речі Посполитої. *Наукові записки*. 1999. Т. 2, Ч. 1. С. 21–24.
 40. Кулаковський П. Михайло Грушевський як дослідник Руської (Волинської) метрики. *Український історик*. 1998. Т. 35. С. 166–171.
 41. Майборода Р. Михайло Грушевський і українська «програма» видання люстрацій королівщин XVI–XVIII ст. *Вісник Київського університету «Слов'янський університет»*. 2000. Вип. 7. С. 100–113.
 42. Водотика С. Михайло Грушевський і діяльність Археографічної комісії ВУАН. *Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії*. Київ, 1997. С. 295–310.
 43. Кіржаєв С. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994.
 44. Владига О. Археографічна діяльність Михайла Грушевського (1894–1934 рр.): дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2014. 200 с.
 45. Папакін Г. Археографічний доробок Михайла Грушевського (з наукової спадщини вченого). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. Кн. 1. 2019. С. 13–28.
 46. Папакін Г. Майстерня М. Грушевського-джерелознавця. *Український історичний журнал*. 2017. № 1. С. 97–113.
 47. Капраль М., Фелонюк А. Михайло Грушевський і археографія у Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.). *Михайло Грушевський. Студії та джерела*. 2019. Кн. 2. С. 7–51.
 48. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Київ: Дрогобич, 2008. 494 с.
 49. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.). Дрогобич, 2012. 169 с.
 50. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського радянської доби очима західноукраїнської та еміграційної інтелігенції. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. XI–XII. С. 237–252.
 51. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського перших радянських років в оцінках сучасників. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 133–134. С. 27–34.
 52. Тельвак В. Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина XX століття). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2009. Вип. 12. С. 365–397.
 53. Telvak V., Telvak V. Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. № 7. Р. 46–53.
 54. Telvak V., Yanyshyn B., Telvak V. Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. 2023. Т. XXIV/2. Р. 89–104.
 55. Telvak V., Yanyshyn B. “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 2021. Т. 25, № 1. Р. 71–90.
 56. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повосенного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1. С. 100–109.

References

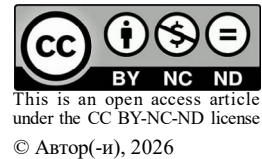
1. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
2. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
3. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern pear science: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2-3, 290–298 [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorychni chytannia [Gurzhiy's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevsky in the anniversary assessments of 1926. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevsky in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
10. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].
11. Romantsova, N. (2019). Mykhailo Hrushevskiy in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography. Mariupol [in Ukrainian].
12. Ulyanovsky, V. (1993). Unknown early work of M. S. Hrushevsky on Russian studies and source studies. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian archeographic yearbook]*, 2, 263–280 [in Ukrainian].
13. Zashkilnyak, L. (1997). M. S. Hrushevsky at Kyiv University (1886–1894). *Hrushevsky M. S. Diary (1888–1894)*, 222–255. Kyiv [in Ukrainian].
14. Krykun, M. (1996). Master's thesis of Mykhailo Hrushevsky. *Hrushevsky, M. Barsky starostvo. Historical essays (XV–XVIII centuries)*, 577–622. Lviv [in Ukrainian].
15. Gyrych, I. (1997). Organization of archaeological work by M. S. Hrushevsky during the Lviv period of life and activity (1894–1914). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 1, 72–86 [in Ukrainian].
16. Kapral, M. (1995). Mykhailo Hrushevskiy i Lvivska istorychna shkola. Materialy konferentsii Archaeological activity of Mykhailo Hrushevsky during the Lviv period of life (1894 – 1914). *Mykhailo Hrushevsky and the Lviv Historical School. Conference materials*, 166–173. New York; Lviv [in Ukrainian].
17. Telvak, V. (2012). [Rets. na knyhu]: Adamski Łukasz. Progressive nationalist. Mychajło Hruszewski and his views on Poland and Poland. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk. Nova seriia [Ukrainian Archeographic Yearbook. New series]*, 16/17, 637–649 [in Ukrainian].
18. Telvak, V. (2014). Lviv University in the formation of the historical school of Mykhailo Hrushevsky. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues of the humanities]*, 10, 46–52 [in Ukrainian].
19. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Shkhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 4, 14–23 [in Ukrainian].
20. Telvak, V., Pedych, V. (2014). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky: communicative nature and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical Studies in Ukraine]*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
21. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Formation, Functioning, Structure. *Galicia. Studia i materialy [Galicia. Studies and materials]*, 1, 229–251 [in Ukrainian].
22. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Culture of Conflict. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, 10, 234–241 [in Ukrainian].
23. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Personal Composition of the Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Methodological Aspect. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia Istorii [Problems of the Humanities. History Series]*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
24. Telvak, V., Pedych, V. (2016). Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky. Lviv [in Ukrainian].
25. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261.
26. Telvak, V. V., Telvak, V. P., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's female student audience at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu. Seriia: Istorii [Scientific notes of the Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 46, 27–33 [in Ukrainian].
27. Telvak, V. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 288–304 [in Ukrainian].
28. Telvak, V., Vlyadyha, O., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at the Faculty of Philosophy of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seriia Istorii [Problems of the Humanities. History Series]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
29. Telvak, V., Hubyskyi, L. (2024). Mykhailo Hrushevskiy as a Professor at Lviv University: Courses, Load, Class Schedule. *Eminak*, 3, 77–91 [in Ukrainian].
30. Telvak, V., Kachmar, V. & Zhuravlov, S. (2023). Catalogue of students of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University. Lviv [in Ukrainian].
31. Telvak, V., Lazurko, L., Zhuravlov, S. (2023). Students of Mykhailo Hrushevsky of the Faculty of Law of Lviv University (according to the Dean's Catalogue). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]*, 61/3, 10–15 [in Ukrainian].
32. Telvak, V., Lozynska, I. (2025). Hrushevsky-professor in the circle of colleagues: cooperation, conflicts, reception. *Eminak*, 2, 133–148. [in Ukrainian].

33. Telvak, V., Radchenko, O., Yatseniuk, T. (2024). Proposal of the Faculty of Philosophy of Lviv University regarding the candidacy of a professor of the Department of History of Ukraine: the text of the document and the context of events. *Vis Yevropy [Axis of Europe]*, 5, 23–41 [in Ukrainian].
34. Telvak, V., Telvak, V. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University of non-Ukrainian origin: an attempt at reconstruction. *Eminak*, 4, 57–69 [in Ukrainian].
35. Telvak, V., Shtoma, B. & Zhuravlov, S. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of the Theological and Medical Faculties of Lviv University: an attempt at reconstruction. *Problemy humanitarnykh nauk [Problems of Humanities]*, 14/56, 44–51 [in Ukrainian].
36. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). State Archives of Lviv Region: Review of Hrushevsky Collections. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*, 40, 53–59 [in Ukrainian].
37. Telvak, V., Petrechko, O. (2025). Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 36, 63–74 [in English].
38. Telvak, V., Telvak, V. (2024). Mykhailo Hrushevsky's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 33, 51–62 [in English].
39. Kulakovsky, P. (1999). Mykhailo Hrushevsky as a researcher of the archives of the Crown Chancellery of the Polish-Lithuanian Commonwealth. *Naukovi zapysky [Scientific notes]*, II, 21–24 [in Ukrainian].
40. Kulakovsky, P. (1998). Mykhailo Hrushevsky as a researcher of Russian (Volyn) metrics. *Ukrainskyi istoryk [Ukrainian historian]*, 35, 166–171 [in Ukrainian].
41. Mayboroda, R. (2000). Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian “program” of publishing lustrations of kingdoms of the 16th – 18th centuries. *Visnyk Kyivskoho universytetu «Slovianskyi universytet» [Bulletin of the Kyiv University “Slavic University”]*, 7, 100–113 [in Ukrainian].
42. Vodotyka, S. (1997). Mykhailo Hrushevsky and the activities of the Archaeological Commission of the Ukrainian Academy of Sciences. *Materials of the anniversary conference dedicated to the 150th anniversary of the Kyiv Archeographic Commission*, 295–310. Kyiv [in Ukrainian].
43. Kirzhaev, S. (1994). Archeographic Commission of the Ukrainian Academy of Sciences (1918 – 1934): contribution to the development of archaeography in Ukraine: Dissertation of candidate of sciences (history). Kyiv. [in Ukrainian].
44. Vladyga, O. (2014). Archeographic activity of Mykhailo Hrushevsky (1894–1934): Dissertation of candidate of sciences (history). Cherkasy [in Ukrainian].
45. Papakin, G. (2019). Archeographic work of Mykhailo Hrushevsky (from the scientific heritage of the scientist). *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela [Mykhailo Hrushevsky. Studies and sources]*, 1, 13–28. [in Ukrainian].
46. Papakin, G. (2017). Workshop of M. Hrushevsky-source scholar. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 97–113 [in Ukrainian].
47. Kapral, M., Felonyuk, A. (2019). Mykhailo Hrushevsky and archaeography in the Shevchenko Scientific Society (1894 – 1913). *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela [Mykhailo Hrushevsky. Studies and sources]*, 2, 7–51 [in Ukrainian].
48. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
49. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
50. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the Soviet era through the eyes of the Western Ukrainian and emigrant intelligentsia. *Drohobytshkyi kraieznavchyyi zbirnyk [Drohobych Local History Collection]*, 11–12, 237–252 [in Ukrainian].
51. Telvak, V. (2008). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in the first Soviet years in the assessments of contemporaries. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriya: Istorychni nauky [Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences]*, 133–134, 27–34 [in Ukrainian].
52. Telvak, V. (2009). Marxist reception of Mykhailo Hrushevsky's creative output (first third of the 20th century). *Ukrainskyi arkhoehrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian archeographic yearbook. New series]*, 12, 365–397 [in Ukrainian].
53. Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavrinsky). *Skhidnoevropeiskyi istorychnyi visnyk [European Historical Bulletin]*, 7, 46–53 [in English].
54. Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskiy through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości, XXIV/2*, 89–104 [in English].
55. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). “Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes” of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*, 25/1, 71–90.
56. Telvak, V. & Sabinskyi, M. (2022). ‘Battles for Hrushevskiy’: era of Ukrainian Revolution in diaspora intellectuals discussions of post-war twenty years. *Eminak*, 1, 100–109 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Юрій ДРАБЧУК

аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: yuriy.drabchuk@gmail.com

Висвітлення діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради в сучасній українській історіографії

Анотація. Мета дослідження полягає у відтворенні сучасної рецепції діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради. **Методологія дослідження** спирається на комплексне використання принципів історизму, об'єктивності і системності, а також загальнонаукових (узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (порівняльний, генетичний, психологічний та типологічний) методів історіографічного дослідження. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції діяльності М. Грушевського як голови Центральної Ради в історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст. **Підсумовуючи** процес сучасного осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в роки Української революції, відзначимо чималу інтенсивність історіографічного зацікавлення згаданою проблемою. У підсумку на сьогодні маємо доволі змістовні реконструкції проблем законодавчої праці голови Центральної Ради, його суспільно-політичної публіцистики, специфіки геополітичного моделювання історика, участі вченого у партійному будівництві, його дипломатичної вправності у взаєминах із імперським центром та ін. Ознакою доброї дисциплінарної «кондиції» суспільно-політичної грушевськіани є її спроби дедалі складніших в сюжетному плані портретів Грушевського-політика. Разом із тим, згадані історіографічні здобутки уможливають виявити перспективи подальшого осмислення феномену Грушевського-голови Центральної Ради. Так, бракує компаративних студій над державотворчими проектами голови Центральної Ради та його визначних співробітників по парламенту. На початковому етапі фактично перебуває й справа зі з'ясування особливостей рецепції спадщини Грушевського-політика. Заповнення цих та інших лаун дозволить нам підійти до реалізації запитаної громадськістю масштабної студії про національне служіння визначного вченого в часи Центральної Ради.

Ключові слова: М. Грушевський, Центральна Рада, політична діяльність, сучасна українська історіографія, рецепція.

Yurii DRABCHUK

Postgraduate Student of the World History and Special Historical Disciplines Department,
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0001-4538>, e-mail: yuriy.drabchuk@gmail.com

THE OVERVIEW OF THE ACTIVITIES OF M. HRUSHEVSKY AS THE HEAD OF THE CENTRAL RADA IN MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Abstract. The purpose of the study is to recreate the modern reception of the activities of M. Hrushevsky as head of the Central Rada. The research methodology is based on the complex use of the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as general scientific (generalization, comparison, analysis and synthesis) and special-historical (historical-comparative, historical-genetic, historical-psychological and historical-typological) methods of historiographical research. The scientific novelty of the article lies in the study of the little-known problem of the reception of the activities of M. Hrushevsky as head of the Central Rada in the historiography of the late 20th - early 21st centuries. Summing up the process of modern understanding of the socio-political activities of M. Hrushevsky during the years of the Ukrainian Revolution, we note the considerable intensity of historiographical interest in the mentioned problem. As a result, today we have quite meaningful reconstructions of the problems of the legislative work of the Chairman of the Central Rada, his socio-political journalism, the specifics of the historian's geopolitical modeling, the scientist's participation in party building, his diplomatic skills in relations with the imperial center, etc. A sign of the good disciplinary "condition" of the socio-political Hrushevsky studies is also the attempts to create increasingly complex portraits of Hrushevsky-politician. At the same time, the aforementioned historiographical achievements make it possible to identify prospects for further understanding of the phenomenon of Hrushevsky-Chairman of the Central Rada. Thus, there is a lack of comparative studies of the state-building projects of the Chairman of the Central Rada and his prominent parliamentary colleagues. The matter of clarifying the peculiarities of the reception of the legacy of Hrushevsky the politician is actually at the initial stage. Filling these and other gaps will allow us to approach the implementation of the large-scale study requested by the public about the national service of the prominent scientist during the time of the Central Rada.

Keywords: M. Hrushevsky, Central Rada, political activity, modern Ukrainian historiography, reception.

Постановка проблеми. Доба Центральної Ради (ЦР) – стрижнева в політичній біографії М. Грушевського. З огляду на це, багато її сюжетів були актуалізовані вже на зорі української незалежності, адже впадала у вічі подібність ситуації звільнення українців від імперських «обіймів» в 1917 та 1991 рр. Спочатку ці численні праці мали виразний публіцистично-популяризаторський характер і спиралися на потужну спадщину закордонного українознавства. Їхнім завданням було, за влучним спостереженням Р. Пирога, зняти комуністичну «анафему» як з імені М. Грушевського, так і з самої доби Української революції [1]. Відтак від початку 1990-х рр. було запущено процес опрацювання й актуалізації широкого кола джерел, які тривалий час зберігалися в спецхранах. Протягом наступних десятиліть ці документи дозволили значно нюансувати образ Грушевського-політика, а тим самим доповнити, скорегувати, а подекуди й спростувати спостереження діаспорних українознавців. У підсумку, на сьогодні маємо чимало спроб реконструкції проблеми «», що потребують історіографічного підсумування для визначення кола питань, що їх інтерпретація є консенсусною, та, особливо тих, щодо яких надалі ведуться дискусії. Таке узагальнення уможливить виявити перспективні напрямки сучасної суспільно-політичної грушевськiани.

Аналіз останніх досліджень. За солідарним визнанням сучасних українських історіографів, грушевськoзнавство є одним із найбільш динамічних напрямків нашої соціогуманітаристики останнього тридцятиліття [2-5]. Серед іншого, дещо на сьогодні написано й стосовно особливостей дослідження проблеми «Грушевський – голова ЦР». Її в стислих історіографічних оглядах до своїх розвідок торкалися дослідники суспільно-політичної праці М. Грушевського в роки Української революції Владислав Верстюк [6–7], Руслан Пиріг [8], Генадій Корольов [9–10], Віталій Тельвак [11–14] та ін. Втім їхній історіографічний аналіз, з огляду на прикладну роль, є надзвичайно стислим і має виразний бібліографічний характер, що унеможливлює простеження процесу прирощення джерельних знань та ускладнення історіографічного дискурсу. Цим і зумовлена актуальність обраної нами теми.

Мета статті – відтворити сучасну рецепцію діяльності М. Грушевського на чолі Центральної Ради.

Виклад основного матеріалу. Поштовхом до активного осмислення проблеми «Грушевський – голова ЦР» стало широке відзначення 125-ї річниці з дня народження голови ЦР та століття його переїзду до Галичини. Ці розвідки спиралися на здобутки інтенсивної археографічної праці перших років української незалежності. В них бачимо спроби як докладного з'ясування раніше не артикульованих сюжетів, так і панорамного погляду на діяльність М. Грушевського як провідника революційного українства.

Приклад першого типу розвідок міститься в матеріалах конференції «Михайло Грушевський і Західна Україна» [15]. Їх автори зосередилися осмисленні нормотворчої діяльності голови ЦР, зовнішньополітичних пріоритетів і геополітичних комбінацій М. Грушевського та сенсів його розлогої революційної публіцистики. Відзначимо, що згадані матеріали фактично вийшли у форматі тез, тому небагато могли дати посутнього для вивчення актуалізованих у них питань. Втім, саме в їхній актуалізації й полягала здебільшого вагомість цього та наступних грушевськoзнавчих форумів, проведених у першій половині 1990-х рр. Також згадаємо, що ознакою раннього етапу материкового грушевськoзнавства було побутування численних укорінених у публіцистиці першої половини ХХ ст. стереотипів стосовно Грушевського-політика. Приміром, згадаємо той факт, що автори згаданих дописів солідарно артикулювали поширену в закордонному українознавстві характеристику голови ЦР як «першого президента». Поряд із цим, деякі історіографи трансливали облюбовану консервативними діаспорними інтелектуалами тезу про ірраціональне бажання М. Грушевського укладати федеративні угоди з ліберальною Росією будь-якою ціною.

Подальше осмислення феномену Грушевського-політика стимулювало вшанування його чергового – 130-літнього ювілею, що передувало широкому відзначенню 80-ліття Української революції. Про тогоденну актуальність проблеми дослідження політичної біографії М. Грушевського періоду революції свідчить той факт, що на сторінках ювілейного 1996 р. числа «Українського історичного журналу» їй було відведено одразу декілька новаторських за постановкою проблеми й її джерельним забезпеченням публікацій. Так, провідний дослідник доби ЦР В. Верстюк запропонував першу цілісну реконструкцію діяльності голови парламенту у початковий період його функціонування. Спираючись на колекції ЦДАВОВ та численні опубліковані матеріали (а серед них щойно актуалізовані тоді С. Білоконем «Спомини» вченого), київський дослідник переконливо змалював зростання авторитету М. Грушевського серед революційного українства від моменту створення ЦР і до завершення роботи Всеукраїнського

національного конгресу. Також В. Верстюк довів провідну роль визначного історика в справі зміцнення інституційної суб'єктності українського парламенту й перетворення його на вправного модератора революційних процесів на Наддніпрянщині [16, с. 38]. Для доведення цієї тези сучасний історіограф згадав організацію головою ЦР велелюдних маніфестацій і зібрань, його освідмлюючу публіцистику, вмилу комунікацію з представниками Тимчасового уряду й ін. Ще одним важливим спостереженням В. Верстюка було трактування тогоденних автономістичних гасел М. Грушевського як першого кроку до проголошення незалежності.

Ознакою академізації вітчизняного грушевськознавства та його відходу від властивої першим рокам незалежності публіцистичної піднесеної емоційної риторики стало відноутування автором помилок у праці Грушевського-політика. Серед інших, дослідник уперше в історіографії вказує на поспішність переходу ЦР від представництва суто національного до крайового, що призвело до гальмування її діяльності з боку скептично налаштованих представників національних меншин. Щойно наведені спостереження стали аксіоматичними у подальшому грушевськознавстві й у працях самого В. Верстюка та його наступників лише набували змістовної доказовості й сюжетної різноманітності.

В тому ж числі «УІЖ» інший авторитетний дослідник Визвольних змагань В. Солдатенко здійснив першу масштабну реконструкцію внеску М. Грушевського в концепцію української революції за часів ЦР. Відкинувши діаспорні й деякі тогоденні спроби спрофанувати роль визначного історика в інституційному зміцненні українського руху, сучасний історіограф наголосив на важливості того, що саме він, а не хтось інший з тодішніх наддніпрянських лідерів, став біля керма відродженої державності. Відтак В. Солдатенко зосередився на революційній публіцистиці голови ЦР, аргументовано наголошуючи на її визначному освідмлюючому впливі на пробуджене українство. Київський учений підкреслив, що саме громадські виступи М. Грушевського поряд зі «Споминами» історика, містять ключові елементи ідейної бази українського руху, національного державотворення й відродження загалом. У підсумку ретельно проведеного історіографічного аналізу сучасний історіограф довів підставовість твердження, що саме голова ЦР став не тільки ідеологом, але й творцем концепції Української революції. В її підставі лежала ідея відновлення української державності, першим кроком чого було поступове розширення національно-територіальної автономії в складі демократичної Росії. На думку В. Солдатенка, концепції голови ЦР було властиве органічне поєднання національних і соціальних завдань, що вважалося ключовою умовою досягнення головної мети [16].

Не оминув своєю увагою 130-ліття М. Грушевського й інший реномований український науковий часопис «Архіви України», що відповідно до своєї специфіки окреслив дослідникам перспективи джерельного збагачення проблеми «Грушевський-політик». Відтак історіографи дізналися про евристичний потенціал колекцій ЦДІАК (І. Гирич), ЦДІАЛ (О. Мартиненко та Г. Сварник), ЦДАВОУ (Р. Пиріг), ЦДАВОВ (О. Щусь), ДА СБУ (В. Пристайко, Ю. Шаповал), одеських бібліотек та архівів (В. Хмарський та Л. Белоусова), Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського (С. Кіржаєв), російських інституцій (Г. Папакін, С. Білокінь та І. Пасько). Їхні розвідки помітно інтенсифікували археографічні пошуки в наступні роки.

Історіографічні спостереження й джерельні підказки щойно згаданих грушевськознавців стали своєрідними орієнтирами для дослідників суспільно-політичного служіння Великого Українця наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Нову якість історіографічного дискурсу віддзеркалили перші спроби панорамного відтворення життєпису М. Грушевського. Так, Ю. Шаповал та І. Верба відвели добі перебування вченого на чолі парламенту відродженої України об'ємний розділ [17, с. 147–190]. Спираючись на потужну історіографічну традицію й феноменально зрослий джерельний масив, дослідники деконструювали низку стереотипів міжвоєнної і діаспорної публіцистики (приміром, про фатальність висунення саме кандидатури історика на голову ЦР) й запропонували оригінальне бачення як поодиноких сюжетів, так і загальної картини перебування М. Грушевського на політичному Олімпі.

В один рік зі щойно обговорюваною монографією київських науковців вийшла й знана реконструкція інтелектуальної біографії М. Грушевського авторства С. Плохія. При розгляді періоду головування вченого в ЦР він пріоритезував низку сюжетів. Передусім, українсько-американський науковець звернувся до вагомості інтенсивної освідмлюючої праці голови парламенту, яку деякі дослідники легковажили, називаючи марнуванням часу й відволіканням від суто політичної праці. Сучасний історіограф наголошує, що саме численні науково-популярні й публіцистичні тексти М. Грушевського, що виходили багатотисячними накладками, допомагали наддніпрянцям позбутися

комплексу «малоросійства» і стати свідомими українцями, а також пояснювали сусідам нашого народу феномен модерного українства.

Поряд із цим, С. Плохій звернувся до осмислення маргіналізованої раніше проблеми національної політики голови ЦР. Як відомо, попередні дослідники фокусувалися винятково на осмисленні домінуючих російського й польського чинників. Натомість, сучасний історіограф звернув увагу на вагомість побудови Грушевським-головою рівноправного діалогу з єврейською громадою Наддніпрянщини. На його аргументоване переконання, власне завдяки налагодженій істориком ефективній співпраці між єврейськими соціалістами й представниками українського руху, єврейська громада краю в той час не зазнала погромів, як це було в інших підросійських регіонах [18, с. 92].

Цікавою є й спроба підведення С. Плохієм балансу державотворчої праці голови ЦР. В цьому плані він наголошує на визначальності внеску М. Грушевського у формуванні незалежницької політики українського парламенту. Це було нелегко, наголошує сучасний історіограф, позаяк самому історикові довелося пройти ментально некомфортну для нього особистісну еволюцію й позбутися федералістських ілюзій зразка українських діячів XIX ст. Ба більше, саме під проводом голови ЦР його співробітникам вдалося захопити незалежницькими гаслами наддніпрянську громаду. Тож протягом короткого періоду, твердить гарвардський професор, ЦР стрімко переформатувала українську політичну сцену, а відтак і політичну сцену колишньої метрополії [18, с. 83].

Я. Малик також відвів розлогий розділ періоду головування М. Грушевського у ЦР в присвяченій реконструкції його життєпису монографії [19, с. 39–76]. Як і його попередники, він наголосив на безальтернативності лідерства визначного історика на початковому етапі революційних процесів. Далі історіограф докладно зосередився на зусиллях голови ЦР з розширення і зміцнення авторитету очолюваного ним органу. Дослідник аргументовано доводить, що М. Грушевському вдалося здавалося неможливе – об'єднати різновікових українських діячів багатьох партійних орієнтацій справою утвердження й розширення політичної суб'єктності. На цьому шляху було чимало перешкод, насамперед з боку Тимчасового уряду, вказує львівський учений, однак голові ЦР завжди вдавалося балансувати на межі між омріяним і можливим й послідовно збільшувати впливовість ЦР.

Втім агресія більшовиків зупинила цей еволюційний процес інституційного становлення української демократії. В охопленому пожежами Києві, твердить Я. Малик, згоріли й федералістські симпатії М. Грушевського. В нових умовах він був змушений шукати опори на зовнішні сили. Львівський дослідник змальовує укладання Брестського миру як особистий дипломатичний здобуток голови ЦР, адже він фактично спрямовував роботу української делегації. Втім, вартість збереження молоді державності виявилася непомірною, позаяк союзники в короткому часі перетворилися на окупантів. В цих умовах, твердить Я. Малик, М. Грушевський зосереджується на осмисленні тогочасних реалій, що отримало відображення в його політичному заповіті «На порозі Нової України». З'ясовуючи ключові сенси цієї праці, львівський історіограф спеціально фокусується на сюжетах, присвячених проблемі створення українського війська. На переконання сучасного вченого, викладені автором думки однозначно спростовують поширені в діаспорному українознавстві стереотипи про начебто пацифізм Грушевського-політика.

Проаналізовані вище спостереження стали джерельними й проблемно-тематичними орієнтирами для дослідників першої чверті нашого століття. Так, з огляду на чималу дискусійність протягом цілого XX ст., чимало уваги було відведено осмисленню еволюції федералістських ідей М. Грушевського в роки революційного зриву. Вперше комплексно до цієї проблеми підійшов Р. Пиріг [8]. Він окреслив найпопулярніші інтерпретативні моделі й вказав на необхідність спеціального аналізу згаданого сюжету ідеології голови ЦР. На переконання сучасного дослідника, еволюція федералістичних поглядів голови ЦР має аналізуватися в контексті панорамного осмислення його світоглядних переконань (соціалістичних цінностей, переконаності в світову революцію, залюбування в радянських формах народоправства тощо). Відтак київський дослідник вказує на поступово визріваюче розуміння вченого в неможливості співжиття з «червоною» чи «білою» Росією. Але це зовсім не означало відмову історика від федералістських гасел, позаяк він невтомно конструює нові федеративні моделі (приміром, «народів Чорного моря»), що мають кінцевою метою світову федерацію. Опрацьовуючи широке коло джерел (публіцистику, державні акти, мемуари та ін.), Р. Пиріг схиляється до аргументованого переконання про те, що в риторичі М. Грушевського федерація набуває всіх змістовних рис конфедерації і саме так повинна інтерпретуватися дослідниками. Це усвідомлення, підсумовує Р. Пиріг, остаточно знімає позірний конфлікт між федералістичними й незалежницькими гаслами в революційній публіцистиці голови ЦР.

Найповніше на сьогодні еволюцію федералістичних поглядів М. Грушевського протягом революційних років у низці статей проаналізував Г. Корольов. Він наголосив, що автономістичні ідеї голови ЦР були відбиттям його дихотомного світогляду, сформованого на ґрунті співіснування російського й українського менталітетів та тенденцій тогоденного суспільного розвитку. Подібні переконання мали й більшість інших діячів ЦР, отже й вони вважали федералізм ефективним інструментом управління у великих державах і засобом подолання бюрократичного централізму. Відтак, твердить сучасний історіограф, федералістські переконання М. Грушевського органічно лягли в основу ідеології й практики діяльності ЦР й визначили тенденції українського визвольного руху від автономії до самостійності [9–10].

Чи не найбільше на сьогодні написано про революційну публіцистику М. Грушевського, яка на одностайне переконання сучасних історіографів ефективно модернізувала свідомість наддніпрянських українців. Таке зацікавлення інтенсифікувала неодноразова публікація текстів історика 1917–1921 рр., включаючи сюди й фундаментальне академічне перевидання в 50-томному зібранні. Найбільш масштабно до феномену революційних громадських виступів голови ЦР підійшов уже згадуваний В. Верстюк. В низці публікацій він всебічно з'ясував мотивацію публіцистики М. Грушевського, її ідейні засади і проблематику, а також впливовість на розбурхане крахом царату суспільство. Сучасний дослідник наголосив, що голова ЦР надавав першорядного значення становленню українських мас-медіа. Так, за його діяльної участі й підтримки почали виходити «Вісті з Української Центральної Ради», «Нова рада», «Робітнича газета» й «Народня воля». Саме вони стали трибунами звернення М. Грушевського до революційного українства. Використовуючи потужний медійний ресурс, вказує київський історіограф, голова ЦР невтомно заповнював шпальта цих пресодруків своїми різноматичними дописами на злобу дня.

Видавані масовими накладом ці тексти, вказує В. Верстюк, водночас виконували дві головні функції. Насамперед, вони були зрозумілими для читачів з будь-яким освітнім цензом агітаційно-пропагандистськими матеріалами, що їх вивчення сприяло динамічному національному освідомленню. Інша функція громадських дописів М. Грушевського виходила з потреби створення ідейно-політичних засад, визначення актуальних завдань й окреслення перспектив поступу українського національно-визвольного руху [7, с. 15].

Згадана вище публікація революційної публіцистики М. Грушевського в академічному зібранні його творів стимулювала глибоке опрацювання її ключових сюжетів і сенсів. Приміром, доволі повно на сьогодні досліджено селянознавчий сюжет громадських дописів голови ЦР [20]. В найактуальнішій спробі аналізу селянознавчих текстів визначного історика революційної доби В. Тельвак і С. Корновенко [21–22] виокремили низку функцій, які вони виконували серед широких кіл наддніпрянської спільноти. Серед домінуючих сучасні дослідники назвали інформаційну, ідейно-виховну та мобілізаційну. Визначальним, на переконання історіографів, було те, що ключові завдання українського руху М. Грушевський артикулював цілком серйозним тоном, принципово уникаючи властивого селянським виданням імперської доби дидактизму й навіть псевдоінтелігентської зверхності. Ба більше, історик свідомо конструював свої тексти у винятково діалогічному дискурсі, радячись зі своїм мудрим читачем стосовно екзистенційних для народу викликів. Завдяки такому партнерськи сконструйованому спілкуванню, висновують В. Тельвак і С. Корновенко, звернення голови ЦР до масового українця мали чималу ефективність, адже сприяли динамічному зростанню політичної культури в селянському середовищі.

Найбільш актуальне комплексне звернення до революційної публіцистики М. Грушевського належить І. Гиричу [23]. В розлогій передмові до вибраних громадських дописів голови ЦР за 1917–1918 рр. авторитетний історіограф фактично підсумував тривалий досвід їх осмислення. Київський дослідник у своєму аналізі зосередився на наступних ключових сюжетах текстів визначного історика того буремного часу: геополітика й московська орієнтація, утвердження ментального українства, український європоцентризм і межовий характер цивілізації, російсько-українські та інші міжнаціональні стосунки всередині країни, федералізм як перша стадія самостійності, розбудова української держави як самоврядна ініціатива суспільства та культура (духовність, освіта і наука) як головна підстава Великої України. Важливо, що ці проблеми І. Гирич аналізує не тільки у контексті пошуків охопленого революційними настроями суспільства, але й влучно проводить паралелі з сьогоденними викликами, що їх перед українством поставила російська агресія. З огляду на це, аргументовано підсумовує київський дослідник, чимало сенсів публіцистики М. Грушевського надалі зберігають свою актуальність і варті нового прочитання.

Інтенсивна пошукова й публікаторська праця уможливили переосмислення й актуалізацію низки маргіналізованих у закордонному українознавстві сюжетів. Серед іншого, дослідники

звернулися до стереотипізованої діаспорними інтелектуалами проблеми характеру й динаміки співпраці М. Грушевського з чоловічою революційною силою Українською партією соціалістів-революціонерів. Найзмістовніше її В. Хоменко. В низці статей [24–25] він на широкій джерельній базі (епістолярій, мемуари, публіцистика, інституційна документація тощо) ретельно з'ясував чи не найбільш дискутовану й міфологізовану проблему в грушевськознавстві – чи був голова ЦР офіційним членом партії. У підсумку проведеної роботи сучасний історіограф переконливо довів, що із московського заслання М. Грушевський повертався як член і лідер ТУП. Втім, невдовзі він усвідомив, що його однопартійці вочевидь недооцінюють важливість історичного моменту, позаяк і далі виставляють здебільшого культурницькі гасла. Відтак, зрозумівши реальність виклики національної революції, він вирішив відійти від колишніх однодумців і все щільніше нав'язував контакти зі значно молодшими за віком лідерами УПСР. В. Хоменко довів, що це сталося внаслідок подібності тогочасних поглядів голови ЦР і програмних засад цієї партії. Втім, як це на багатьох прикладах аргументовано показав історіограф, визначний історик хоча й став одним із лідерів УПСР, в часи головування в парламенті офіційно не взяв членський квиток. Причиною цього було його виправдане бажання залишатися лідером цілого національного руху, а не лише його хоча й найбільш авторитетного, але тільки партійного відламу. Розуміли це й члени УПСР, адже допускали голову ЦР до партійних дискусій і охоче друкували публіцистику М. Грушевського в партійній пресі.

Ще один невідомий раніше сюжет біографії Грушевського-політика дослідила С. Панькова. Актуалізовані джерела уможливили їй здійснити спеціальну реконструкцію останнього засідання ЦР. Осмислюючи період німецького перебування у Києві, дослідниця вказала на зростаючий конфлікт між демократично обраною владою й псевдо-союзниками. В публічну площину ці непорозуміння вилилися 28 квітня 1918 р., коли німецький загін увірвався на засідання ЦР і самовільно заарештував декількох його членів, зробивши також обшуки у багатьох посадовців, втім і в голови парламенту. Наступного ж дня ЦР провела своє останнє засідання, ухваливши символічний для українства документ – Конституцію УНР. Поряд із цією загальнознаною інформацією, С. Панькова вперше вказала на достатню джерельну базу для висновку, що в дійсності останнє зібрання ЦР відбула в ніч проти 30 квітня 1918 р. На цьому засіданні нібито обговорювалася реакція парламенту на державний переворот. Втім, вказує київська дослідниця, докладнішої інформації про це засідання наразі віднайти не вдалося, що має стимулювати подальший дослідницький пошук [26].

Зрештою, в сучасній історіографії було остаточно деконструйовано популярний в публіцистиці ХХ ст. стереотип про Грушевського-президента. Більшість материкових дослідників вказували на формальну неможливість реальності цього міфу, позаяк конституція УНР не передбачала такої посадової номенклатури. Найбільш же масштабно до цієї проблеми підійшов Павло Усенко [27]. В своїй брошурі він докладно й аргументовано реконструював витoki міфу про «президентство» М. Грушевського, вказуючи на його вагоме репутаційне значення для західних українців протягом другої половини ХХ ст.. Далі київський учений ретельно проаналізував прийняту на останньому засіданні ЦР Конституцію УНР і довів правову неможливість згаданого міфу, позаяк у «Статуті про державний устрій, права і вольності Української Народної Республіки» не згадувалася посада президента, а сам тип держави визначався як парламентська республіка.

Наведені вище джерельні й інтерпретативні здобутки в осмисленні теми «Грушевський – голова ЦР» отримали узагальнення в наймасштабнішій на сьогодні спробі інтелектуальної біографії визначного вченого авторства Р. Пирога та В. Тельвака. Знані історіографи в розлозі розділі [28, с. 271–354; 29, с. 267–349] послідовно відтворили процес перетворення московського бранця на загальнонаціонального лідера. На аргументоване переконання дослідників, саме завдяки політичній досвідченості М. Грушевського очолювана ним ЦР з неформального осередку київських українців перетворилася на авторитетний орган, який модерував широкий спектр проблем життя мешканців підросійських губерній. Чимало уваги автори монографії відводять еволюції ідейних настанов самого вченого під впливом революційної динаміки й наголошують на чіткому розумінні ним необхідності здобуття політичної суб'єктності. Вимушену кооперацію з німцями Р. Пиріг і В. Тельвак атестують як особисту трагедію М. Грушевського, адже ворожа українству преса ще від початку ХХ ст. таврувала його як «німецького агента». Сучасні історіографи доводять неунікненність конфлікту голови ЦР із союзниками, які в короткому часі перетворилися на окупантів, позаяк його послідовна демократичність все помітніше дисонувала з авторитарною політичною культурою нових господарів Наддніпрянщини. Тож і падіння ЦР було тільки питанням часу.

Зрештою, чимало на сьогодні написано стосовно рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в роки Української революції. Наймасштабніше цю проблему в низці різнопланових публікацій дослідив В. Тельвак [30–41]. Вперше віднайшовши й актуалізувавши різнопланові джерела, дрогобицький історіограф переконливо показав насиченість звернення тогоденного українства до спроб М. Грушевського осмислити виклики революційної доби. Це звернення проявило існування низки оціночних підходів, творці яких по різному підходили до гасел українського демократичного руху, що його ідеологом був голова ЦР. У цьому плані В. Тельвак виокремив найбільш прихильну до ідей очільника парламенту республіканську течію (Л. Бурчак та В. Дубровський), більш скептичні оцінки українських консерваторів з обох боків Збруча (С. Чикаленко й І. Крип'якевич), а також виразно критичну візію носіїв малоросійської ідентичності (І. Линниченко). Під впливом першої з цих оцінок перебувала зацікавлена феноменом революційного українства чеська й німецька демократична публіцистика. Найбільш негативно, довів сучасний історіограф, до суспільно-політичної публіцистики М. Грушевського поставилися представники всього партійного спектру російської інтелігенції, що продукували винятково імперські наративи про «українську зраду слов'янської єдності» [32]. Незважаючи на це оціночне різноголосся, підсумовує В. Тельвак, саме протягом 1917–1918 рр. в суспільній свідомості українців утвердився образ «батька Грушевського» як лідера нації, який повернув їй історичну пам'ять і у відповідальний момент став біля державного керма.

Висновки. Підсумовуючи процес сучасного осмислення суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в роки Української революції, відзначимо чималу інтенсивність історіографічного зацікавлення згаданою проблемою. У підсумку на сьогодні маємо доволі змістовні реконструкції проблем законодавчої праці голови ЦР, його суспільно-політичної публіцистики, специфіки геополітичного моделювання історика, участі вченого у партійному будівництві, його дипломатичної вправності у взаєминах із імперським центром та ін. Ознакою доброї дисциплінарної «кондиції» суспільно-політичної грушевськіани є й спроби дедалі складніших в сюжетному плані портретів Грушевського-політика. Разом із тим, згадані історіографічні здобутки уможливають виявити перспективи подальшого осмислення феномену Грушевського-голови ЦР. Так, бракує компаративних студій над державотворчими проектами голови ЦР та його визначних співробітників по парламенту. На початковому етапі фактично перебуває й справа зі з'ясування особливостей рецепції спадщини Грушевського-політика. Заповнення цих та інших лакун дозволить нам підійти до реалізації запитаної громадськістю масштабної студії про національне служіння визначного вченого в часи ЦР.

Список літератури

1. Пиріг Р. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 71–83.
2. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 4–16.
3. Тельвак В. Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2012. Вип. 22. С. 483–498.
4. Тельвак В. Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2011. № 2–3. С. 290–298.
5. Тельвак В. Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 29–35.
6. Верстюк В. М. С. Грушевський у перший період діяльності Центральної Ради. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 37–50.
7. Верстюк В. Михайло Грушевський – лідер та ідеолог Центральної Ради. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* 2017. Вип. 12. С. 5–29.
8. Пиріг Р. Ідея федералізму в державницькій концепції М. Грушевського. *Студії з архівної справи та документознавства*. 2005. Т. 13. С. 188–191.
9. Корольов Г. «Відложивши федерування...»: Михайло Грушевський у контексті державницької політики Центральної Ради. *Гілея*. 2009. Вип. 20. С. 43–49.
10. Корольов Г. Трансформація федералістської концепції М. Грушевського в роки еміграції (1919–1924). *Історичний журнал*. 2009. № 2. С. 64–70.
11. Тельвак В. Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F. Lublin*, 2016. Vol. LXXI. S. 65–88.
12. Тельвак В. Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.
13. Тельвак В. Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 104–107.
14. Telwak W. Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*. 2013. Вип. XII. С. 129–136.
15. Мартиняк М., Присяжна Б. (ред.). Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. Львів, 1994. 350 с.
16. Солдатенко В. Внесок М. С. Грушевського в концепцію української революції. *Український історичний журнал*. 1996. № 5. С. 3–27.

17. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ: Альтернативи, 2005. 351 с.
18. Плохий С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського. Київ: Критика, 2011. 599 с.
19. Малик Я. Михайло Грушевський: війна, революція, еміграція. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2011. 172 с.
20. Дудка В. Михайло Грушевський про роль селянства в українській національно-демократичній революції. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2008. Вип. 50. С. 12–16.
21. Тельвак В. «Все чисто – і свобода, і революція, і воля України залежить від того, чим буде наше селянство»: аграристський дискурс публіцистики Михайла Грушевського. *Symposium historiographicum Czercasiensium – Черкаський історіографічний симпозіум*. 2021. Т. III. С. 203–223.
22. Тельвак В., Корновенко С. «Тільки в селянстві лежить будучина українського відродження»: аграристський дискурс революційної публіцистики Михайла Грушевського. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія*. 2021. Вип. 37. С. 74–83.
23. Гирич І. Михайло Грушевський: публіцистика української революції (1917–1919). *Грушевський М. Повороту не буде! Соціально-політичні праці 1917–1918 рр.* Харків: Видавець Савчук О. О., 2015. С. 9–44.
24. Хоменко В. Михайло Грушевський і Українська партія соціалістів-революціонерів: інформаційний потенціал архівних документів партії. *Архіви України*. 2018. № 2–3. С. 157–166.
25. Хоменко В. Між Товариством українських поступовців та Українською партією соціалістів-революціонерів: політичний вибір Михайла Грушевського. *Сумський історико-архівний журнал*. 2017. № 28. С. 70–79.
26. Панькова С. Останнє засідання Української Центральної Ради: коли, чому і чи все ми про нього знаємо? URL: <https://immh.kyiv.ua/ua/ostannye-zasidannya-ukrayinskyi-tsentralnoyi-radi>.
27. Усенко П. Чи був Михайло Грушевський президентом України? (Від історії національних катастроф – до катастрофи національної історії). Київ: Нора-друк, 2003. 100 с.
28. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. 572 с.
29. Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. Київ: Либідь, 2016. 576 с.
30. Тельвак В. Наукова діяльність Михайла Грушевського в дискусіях революційної доби. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2007. Вип. 100. С. 27–39.
31. Тельвак В. Добрий історик, але поганий політик: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 2015. № 1–2. С. 35–64.
32. Тельвак В. «Єресиарх українського руху» (рецепція творчої спадщини М. Грушевського в російському правомонархічному середовищі першої третини ХХ ст.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2010. Вип. 20. С. 131–154.
33. Тельвак В. Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років*. 2011. Вип. 5. С. 72–82.
34. Тельвак В., Сабінський М. «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повсюдного двадцятиліття. *Eminak*. 2022. № 1. С. 100–109.
35. Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 111–125.
36. Тельвак В. Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. 2017. Т. ССLXX. С. 82–102.
37. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець ХІХ – ХХ ст.). *Український історичний журнал*. 2006. № 5. С. 67–82.
38. Тельвак В., Курилишин К., Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в рецептивному дзеркалі «Діла» 1914–1930-х рр. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2026. № 1. С. 120–140.
39. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ століття). Київ: Дрогобич, 2008. 494 с.
40. Тельвак В. Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). Дрогобич, 2012. 169 с.
41. Тельвак В. П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 4–50.

References

1. Pyrig, R. (1996). Hrushevsky studies: status and development prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 71–83 [in Ukrainian].
2. Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2021). Modern Hrushevsky studies: gains, losses, prospects. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 4–16 [in Ukrainian].
3. Telvak, V. (2012). Hrushevskiana on the pages of the “Ukrainian Historical Journal” (1991–2010). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 22, 483–498 [in Ukrainian].
4. Telvak, V. (2011). Hrushevskiana Ruslan Pirog. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 290–298 [in Ukrainian].
5. Telvak, V. (2010). Hrushevsky studies: methodological problems of progress. *Kraieznavstvo [Local history]*, 3, 29–35 [in Ukrainian].
6. Verstyuk, V. (1996). M. S. Hrushevsky in the first period of the Central Rada's activity. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 37–50 [in Ukrainian].
7. Verstyuk, V. (2017). Mykhailo Hrushevsky – leader and ideologist of the Central Rada. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. [Problems of studying the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 12, 5–29 [in Ukrainian].
8. Pyrih, R. (2005). The idea of federalism in the state-building concept of M. Hrushevsky. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva [Studies in archival science and document science]*, 13, 188–191 [in Ukrainian].
9. Korolev, G. O. (2009). “Postponing federation...”: Mykhailo Hrushevsky in the context of the state-building policy of the Central Rada. *Gileya*, 20, 43–49 [in Ukrainian].
10. Korolev, G. (2009). Transformation of the federalist concept of M. Hrushevsky during the years of emigration (1919–1924). *Istorychnyi zhurnal [Historical Journal]*, 2, 64–70 [in Ukrainian].

11. Telvak, V. (2016). Social and political activities of Mykhailo Hrushevskiy in Galicia in the assessment of contemporaries. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, LXXI*, 65–88 [in Ukrainian].
12. Telvak, V. (2000). Study of the historical and theoretical heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorichna [Bulletin of Lviv University. The historical series]*, 35–36, 354–366 [in Ukrainian].
13. Telvak, V. (2013). Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization. *Hurzhiivski istorichni chytannia [Gurzhi's historical readings]*, 6, 104–107 [in Ukrainian].
14. Telwak, V. (2013). Monograficzne hruszewskiana: próba uogólnienia. *Sensus Historiae*, XII, 129–136. [in Polish].
15. Martyniak, M., Prysyazhna, B. (eds.). (1994). Mykhailo Hrushevsky and Western Ukraine. Reports and announcements of the scientific conference. Lviv [in Ukrainian].
16. Soldatenko, V. (1996). The contribution of M. S. Hrushevsky to the concept of the Ukrainian revolution. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 3–27 [in Ukrainian].
17. Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). *Mykhailo Hrushevskiy*. Kyiv [in Ukrainian].
18. Plohiy, S. (2011). Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskiy. Kyiv [in Ukrainian].
19. Malyk, Ya. (2011). Mykhailo Hrushevsky: war, revolution, emigration. Lviv [in Ukrainian].
20. Dudka, V. (2008). Mykhailo Hrushevsky on the role of the peasantry in the Ukrainian national-democratic revolution. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky [Bulletin of the Cherkasy University. Historical Sciences Series]*, 50, 12–16 [in Ukrainian].
21. Telvak, V. (2021). “Everything is clear – both freedom, and revolution, and the will of Ukraine depend on what our peasantry will be”: the agrarian discourse of Mykhailo Hrushevsky’s journalism. *Symposium historiographicum Czerkasensium – Cherkasy Historiographic Symposium, III*, 203–223 [in Ukrainian].
22. Telvak, V., Kornovenko, S. (2021). “Only in the Peasants Lies the Future of Ukrainian Revival”: Agrarian Discourse of Revolutionary Journalism by Mykhailo Hrushevsky. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Serii: Istoria [Scientific Notes of M. Kotsiubynsky Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 37, 74–83 [in Ukrainian].
23. Hyrych, I. (2015). Mykhailo Hrushevsky: Journalism of the Ukrainian Revolution (1917–1919). *M. Hrushevsky There Will Be No Turn! Socio-Political Works of 1917–1918*, 9–44. Kharkiv [in Ukrainian].
24. Khomenko, V. (2018). Mykhailo Hrushevsky and the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries: Information Potential of the Party’s Archival Documents. *Arkhivy Ukrainy [Archives of Ukraine]*, 2–3, 157–166 [in Ukrainian].
25. Khomenko, V. (2017). Between the Society of Ukrainian Progressives and the Ukrainian Party of Socialist Revolutionaries: the political choice of Mykhailo Hrushevsky. *Sumskyi istoriko-arkhivnyi zhurnal [Sumy Historical and Archival Journal]*, XXVIII, 70–79 [in Ukrainian].
26. Pankova, S. (2018). The last meeting of the Ukrainian Central Rada: when, why and do we know everything about it? Retrieved from: <https://imh.kyiv.ua/ua/ostannye-zasidannya-ukrayinskoyi-tsentralnoyi-radi> [in Ukrainian].
27. Usenko, P. (2003). Was Mykhailo Hrushevsky the president of Ukraine? (From the history of national catastrophes - to the catastrophe of national history). Kyiv [in Ukrainian].
28. Pyrig, R., Telvak, V. (2021). Mykhailo Hrushevskiy: biography against the background of the times. Kherson [in Ukrainian].
29. Pyrig, R., Telvak, V. (2016). Mykhailo Hrushevskiy: biographical essay. Kyiv [in Ukrainian].
30. Telvak, V. (2007). Scientific activity of Mykhailo Hrushevsky in discussions of the revolutionary era. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Serii Istorychni nauky [Bulletin of the Cherkasy University. Historical Sciences Series]*, 100, 27–39 [in Ukrainian].
31. Telvak, V. (2010). “Heresiarch of the Ukrainian movement” (reception of the creative heritage of M. Hrushevsky in the Russian legal-monarchist environment of the first third of the 20th century). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographic research in Ukraine]*, 20, 131–154 [in Ukrainian].
32. Telvak, V. (2015). “A good historian, but a bad politician”: the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy after 1914. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64 [in Ukrainian].
33. Telvak, V. (2011). Study of the reception of Mykhailo Hrushevskiy’s creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s–80s). *Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv [Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921]*, 5, 72–82 [in Ukrainian].
34. Telvak, V., Sabinskyi, M. (2022). “Battles for Hrushevskiy”: the era of the Ukrainian revolution in the discussions of diaspora intellectuals of the post-war twenty years. *Eminak*, 1, 100–109 [in Ukrainian].
35. Telvak, V. (2008). The life and creative path of M. Hrushevskiy in the jubilee evaluations of 1926. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 6, 111–125 [in Ukrainian].
36. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskiy and Oleksandr Barvinskyi against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th – the first third of the 20th century. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekcii [Notes of NTSH. Proceedings of the Historical and Philosophical Section]*, CCLXX, 82–102 [in Ukrainian].
37. Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in Polish historiography (late 19th – 20th centuries). *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 5, 67–82 [in Ukrainian].
38. Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2026). The figure of Mykhailo Hrushevsky in the receptive mirror of “Dila” of 1914–1930s. *Rukopysna ta knyzhкова spadshchyna Ukrainy [Manuscript and book heritage of Ukraine]*, 1, 120–140 [in Ukrainian].
39. Telvak, V. (2008). The creative heritage of Mykhailo Hrushevskiy in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century). Kyiv; Drohobych [in Ukrainian].
40. Telvak, V. (2012). The figure of Mykhailo Hrushevskiy in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century). Drohobych [in Ukrainian].
41. Telvak, V. (2016). Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky. *Ukrainskyi istorichnyi zhurnal [Ukrainian historical magazine]*, 2, 4–50 [in Ukrainian].

Богдан ЯНИШИН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
 відділу історії України XIX – початку XX ст.
 Інституту історії України НАН України, м. Київ, Україна
 e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

This is an open access article
 under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Українська наука в Східній Галичині автономічної доби в дзеркалі сучасної історіографії

Анотація. *Мета статті* – осмислити сучасну історіографію розвитку української науки в Східній Галичині автономічної доби. **Методологічне підґрунтя** становить міждисциплінарний підхід. Особливий акцент зроблено на структурно-функціональному системному аналізі історіографічних фактів та методі критичного аналізу документального матеріалу. **Наукова новизна** статті полягає у дослідженні малознаної проблеми особливостей сучасного історіографічного осмислення проблем розвитку української науки в Східній Галичині протягом другої половини XIX – початку XX ст. **Висновки.** У підсумку відзначено чималу увагу сучасних науковців до різнопланових аспектів, організаційних форм та повсякденних практик наукового середовища Східної Галичини в автономний період. Відтак на сьогоднішній день значні напрацювання у галузі вивчення персонального, галузевого й інституційного рівнів наукової діяльності української спільноти в Східній Галичині. У сукупності це дає підстави для обґрунтованих висновків про визначальну роль краю в процесах модернізації інтелектуальної та наукової культури корінного народу габсбурзької провінції. Разом із тим, чимало дослідницьких тем усе ще очікують на детальне опрацювання. Передусім актуальною залишається потреба у створенні фундаментальних монографій, присвячених діяльності ключових наукових інституцій (передусім, Наукового товариства імені Шевченка). Окремої уваги та цілісного висвітлення потребують також провідні наукові періодичні видання (наприклад, «Записки НТШ», «Часопис Правничий і Економічний», «Студії з поля суспільних наук і статистики»). Також відчувається брак синтетичних праць з історії становлення природничих і технічних дисциплін, активний розвиток яких розпочався саме в добу автономії. Окреслені лакуни вказують на необхідність тіснішої міждисциплінарної взаємодії між фахівцями та координації їхніх дослідницьких зусиль.

Ключові слова: Східна Галичина, період автономії, українська наука, модернізація, історіографія.

Bogdan YANYSHYN

Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, Department of History of Ukraine XIX – early XX century,
 Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, Kyiv, Ukraine,
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0386-2530>, e-mail: bogdanyanyshyn@gmail.com

UKRAINIAN SCIENCE IN EASTERN GALICIA OF THE AUTONOMOUS PERIOD IN THE MIRROR OF MODERN HISTORIOGRAPHY

Abstract. *The purpose* of the article is to comprehend the modern historiography of the development of Ukrainian science in Eastern Galicia of the autonomous period. **The methodological basis** of the work is an interdisciplinary approach. Particular emphasis is placed on the structural and functional system analysis of historiographical facts and the method of critical analysis of documentary material. The scientific novelty of the article lies in the study of a little-known problem of the features of the modern historiographical comprehension of the problems of the development of Ukrainian science in Eastern Galicia during the second half of the 19th - early 20th centuries. **Conclusions.** As a result, considerable attention of modern scientists to the diverse aspects, organizational forms and everyday practices of the scientific environment of Eastern Galicia during the autonomous period has been analyzed. Thus, significant developments have been created to date in the field of studying the personal, sectoral and institutional levels of scientific activity of the Ukrainian community in Eastern Galicia. Taken together, this gives grounds for well-founded conclusions about the decisive role of the region in the processes of modernization of the intellectual and scientific culture of the indigenous people of the Habsburg province. At the same time, many research topics still await detailed study. First of all, the need to create fundamental monographs dedicated to the activities of key scientific institutions (primarily the Shevchenko Scientific Society) remains urgent. Leading scientific periodicals also require special attention and comprehensive coverage (for example, “Herald of the SSS”, “Chasopis Pravnych i Ekonomichna”, “Studies from the Field of Social Sciences and Statistics”). There is also a lack of synthetic works on the history of the formation of natural and technical disciplines, the active development of which began precisely during the era of autonomy. The outlined gaps indicate the need for closer interdisciplinary interaction between specialists and coordination of their research efforts.

Keywords: Eastern Galicia, period of autonomy, Ukrainian science, modernization, historiography.

Постановка проблеми. Сучасний стан історико-регіональних студій характеризується стійким інтересом до галицької тематики, що стала одним із пріоритетних тем для дослідження українськими та польськими науковцями. Особлива активізація досліджень спостерігається в

останні десятиліття. Це зумовлено прагненням наукової спільноти переосмислити процеси формування модерних націй та проаналізувати витоки польсько-українського діалогу, що сформувався в добу перебування Галичини як автономного краю в складі імперії Габсбургів. Результатом цієї зацікавленості став значний масив наукових праць та створення низки спільних дослідницьких платформ, спрямованих на вивчення багатокультурного простору регіону.

Особливе місце у працях науковців посідає аналіз розгалужених культурних трансформацій, які завдяки автономії краю продемонстрували значно вищу інтенсивність розвитку порівняно з іншими суспільними царинами. Ефективність цих змін підтверджується стрімким розвитком наукових інституцій, які почали активно заявляти про себе на міжнародному рівні, а також масовим поширенням освіти та появою нової генерації інтелектуалів. Як наслідок, тогочасна Галичина цілком виправдано розглядається як своєрідний «П'ємонт» для ключових етнічних спільнот регіону – української, польської та єврейської. Їхні провідні діячі, поєднуючи політичну активність із плідною працею в університетських аудиторіях, книгозбірнях та архівах, заклали міцні підвалини для трансформації своїх народів у модерні нації. Відтак протягом останнього століття постали численні опрацювання феномену наукової культури автономної Галичини. Їхній різножанровий характер та змістове багатство потребують посиленої історіографічної рефлексії для розуміння здобутків і перспектив сучасної галиціани. Актуалізуючи цю проблему, нижче пропонуємо історіографічний аналіз новітніх опрацювань розвитку української науки в габсбурзькій Галичині автономічної доби.

Аналіз досліджень. Сучасне трактування значення галицької науки суттєво різниться від попередніх візій. Історіографія міжвоєнного періоду, а згодом і радянське гуманітарне знання 1940–80-х років, керуючись ідеологічними настановами, висвітлювали автономну епоху переважно в негативному світлі. Такі підходи часто базувалися на тезах відомих праць С. Залеського «*Ciemnota Galicji w swietle cyfr i faktów*» та С. Щепановського «*Nędza galicyjska*». Зміни політичних обставин наприкінці минулого століття відкрили шлях до подолання історіографічних міфів про пригнічення наукових прагнень галичан віденською владою. Завдяки деідеологізації та відкриттю архівів дослідники змогли по-новому поглянути на державну політику австрійської монархії у культурній сфері. Сьогодні вивчення наукового середовища автономної Галичини залишається одним із найдинамічніших напрямів, що потребує підбиття певних підсумків. Особливої уваги заслуговує аналіз праць, створених протягом останньої чверті минулого століття, оскільки саме цей період став етапом формування нових підходів, тоді як історіографія попередніх окресів вже отримала свою оцінку в науковій літературі [1; 2]. При цьому наш аналіз акцентуємо на українській науці Східної Галичини, що в сучасній літературі постає як унікальний феномен, що постав через взаємодію та суперництво інтелектуальних традицій трьох провідних етнічних спільнот: українців, поляків та євреїв.

Мета статті – осмислити сучасну історіографію розвитку української науки в Східній Галичині автономічної доби.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи інтелектуальне життя Галичини в період з середини XIX – до початку XX ст., сучасні науковці слушно наголошують на важливості екстерналістських факторів. Ключовим серед них стало здобуття краєм розширеної автономії. Найбільш чітко цю думку сформулював відомий дослідник із Кракова Ю. Дибець: «Справа матеріальної підтримки науки є дуже важливою... Разом із тим надзвичайно вагомим моментом є свобода загалом, втім, свобода, котра надається суспільству, а зокрема, людям науки і інституціям, що займаються дослідженнями. В цьому випадку, вже саме надання свободи об'єднуватися шанувальникам знання та науки, надання прав інституціям, означає опіку над ними й їхню підтримку. Власне, цього елементу бракувало під пруським і російським пануванням» [3, s. 34; 4]. Справедливість цих міркувань найкраще підтверджується стрімким інституційним поступом, що розпочався одразу після проголошення автономії. Завдяки створенню сприятливих правових умов для кооперації інтелектуалів, у краї розпочався процес динамічного формування нових товариств, ініційований переважно представниками професійної інтелігенції. Таким чином, саме автономний статус Галичини став тим вирішальним імпульсом, що дозволив науковцям згуртуватися задля спільної дослідницької та науково-господарської діяльності.

У контексті українського національного відродження саме епоха автономії стала переломним моментом, коли виникли перші інституції, покликані розвивати науку рідною мовою. Ключовим об'єктом уваги дослідників цілком закономірно залишається Наукове товариство імені Шевченка

(НТШ) – організація, яку справедливо називають «некоронованою» Академією наук. Товариство було засноване як літературне у 1873 р., а згодом, у 1892 р. остаточно трансформувалось у наукове. Ініціатором цієї трансформації виступив тодішній очільник Товариства О. Барвінський, який вбачав у НТШ майбутню класичну Академію наук, орієнтуючись на успішний досвід Краківського наукового товариства. Ще більш наполегливо цю візію реалізовував його наступник – М. Грушевський. Період його головування (1897–1913 рр.) в історіографії одностайно визнано «золотою добою» Товариства, часом його найвищого інтелектуального піднесення. Важливо також зауважити, що НТШ стало своєрідною «материнською» структурою для інших професійних об'єднань Галичини. Маловідомим, але показовим фактом є те, що саме з надр Товариства виросли нові наукові осередки. Приміром, у 1910 р. на базі лікарської комісії НТШ було створено самостійне Руське (пізніше – Українське) лікарське товариство.

Зважаючи на колосальну роль Товариства, цілком логічним є той факт, що сучасний масив літератури про НТШ надзвичайно об'ємний та різноплановий. Науковий доробок дослідників представлений у різних форматах: від численних дисертацій та монографічних розділів до сотень статей і науково-популярних розвідок. Попри таку бібліографічну насиченість, спостерігається певний дефіцит комплексних узагальнень. На сьогодні повноцінного монографічного висвітлення удостоївся лише один вузький напрям – етнографічні дослідження в межах НТШ у період 1898–1939 рр. [5]. Більшість інших аспектів діяльності інституції все ще чекають на свої цілісні системні описи. На особливу увагу заслуговує той факт, що НТШ залишається єдиною українською інституцією, яка має власну спеціалізовану енциклопедію. Це фундаментальне видання – «Енциклопедія НТШ» – було започатковане за ініціативи колишнього очільника Товариства О. Купчинського. На сьогодні видано вже п'ять томів «Енциклопедія НТШ», які отримали схвальне обговорення в літературі [6-12].

Аналізуючи стан вивчення діяльності інституції, дослідниці Інна Демуз [13] та Наталя Романцова [14] дійшли важливих висновків щодо специфіки сучасної історіографії. Вони вказують на очевидний дослідницький парадокс, який полягає у відсутності єдиної академічної монографії, присвяченої НТШ, попри величезну кількість публікацій та сталий інтерес науковців до минулого Товариства. Наявні на сьогодні студії залишаються переважно фрагментарними, тоді як наукове співтовариство гостро потребує цілісної праці для комплексного та збалансованого аналізу всіх напрямів діяльності НТШ.

Синтетичну монографію про НТШ почасти замінила солідна збірка статей, якою наукова спільнота відгукнулася на 150-літній ювілей цієї поважної інституції, що припав на буремний 2023 р. [15]. В кількох десятках ґрунтовних статей автори цієї збірки сфокусувалися на внеску членів Товариства у всебічну модернізацію української соціогуманітаристики протягом кінця ХІХ – першої чверті ХХІ ст. При цьому вповні аргументовано найбільшу вагу було відведено так званій «золотій добі» історії Товариства, коли зусиллями М. Грушевського та його колег інституція по праву вважалася національною Академією наук.

Окрім традиційної уваги українських науковців до діяльності НТШ, спостерігається також значний інтерес до його минулого з боку польських дослідників, які вивчають науковий рух у Галичині. Зокрема, окрему увагу історії Товариства довоєнного періоду приділив дослідник із Жешува Здіслав Будзинський. У своїх розвідках, що спираються на здобутки української історіографії, він запропонував власну періодизацію розвитку інституції та детально проаналізував прагнення її лідерів трансформувати Товариство у повноцінну Академію наук. Автор особливо наголосив на визначальній ролі НТШ у процесах становлення та розвитку українського наукового середовища, визнаючи його вагомі культурні та інтелектуальні здобутки [16].

Поруч із НТШ, певні культурно-наукові амбіції задекларувало створене у лютому 1904 р. за ініціативи М. Грушевського та І. Труша Товариство прихильників української літератури, науки й штуки. Ця організація фактично виконувала роль супутника Шевченкової інституції. Її поява була зумовлена необхідністю реалізації проєктів, які НТШ не могло втілити через внутрішні чинники, зокрема через посилення опозиції до М. Грушевського з боку таких діячів, як В. Шухевич, М. Павлик та О. Барвінський. Попри початкові плани, Товариство не змогло повноцінно розгорнути наукову діяльність, натомість зосередившись на освітніх та мистецьких напрямках. Сьогодні діяльність установи вивчена недостатньо, вона згадується переважно в загальних працях про культуру й освіту Галичини. Першим спеціальним дослідженням Товариства була стаття О. Купчинського. Побіжно висвітливши функціонування інституції, дослідник у додатках до

розвідки оприлюднив протоколи засідань та статутні документи [17]. Низка культурно-освітніх і художніх ініціатив Товариства стали предметом спеціальної уваги Б. Янишина [18]. Та назагал, ця сторінка галицького культурного життя все ще потребує ґрунтового та цілісного вивчення сучасними істориками.

Дослідження культурного та історичного минулого галицьких українців з москвофільської ідеологічної позиції було ключовим напрямом роботи Ставропігійського інституту у Львові. Установа має солідну базу наукових опрацювань, зокрема ґрунтовні дисертаційні дослідження І. Орлевич [19] та О. Киричук [20]. У працях згаданих дослідниць науковий доробок співробітників інституту цілком справедливо трактується як невід’ємна частина української історіографічної спадщини. Попри наявність фахових розвідок, створення цілісної монографії, яка б охопила всю багаторічну історію існування цієї установи в добу автономії, залишається актуальним завданням для майбутніх дослідників.

Новітній етап вивчення історії галицької науки позначений прагненням дослідників проаналізувати досвід міжнародної співпраці у тогочасних наукових об’єднаннях. Такий підхід дозволяє диференціювати усталене твердження про повне відчуження між елітами двох провідних народів Галичини напередодні Першої світової війни. На сьогодні маємо ґрунтовні розвідки, що висвітлюють діяльність українських та єврейських інтелектуалів у межах польських інституцій. Зокрема, О. Середа [21] та Л. Лазурко [22] розглянули питання взаємодії українських гуманітаріїв з Історичним товариством у Львові. Контакти вітчизняних учених із «Народознавчим товариством» стали об’єктом дослідження Р. Кирчіва [23]. Своєю чергою А. Точек уперше комплексно відтворив картину польсько-українсько-єврейського партнерства в історичних осередках Львова [24]. Складну систему взаємин між польським та українським цехами істориків на межі ХІХ–ХХ ст. детально реконструював Л. Зашкільняк [25].

Період галицької автономії позначився надзвичайним піднесенням наукової періодики, передусім польської та української. Науковці одностайно визнають, що саме галицькі терени стали місцем видання найбільшої кількості авторитетних академічних часописів у часи відсутності власної державності обох народів. У центрі уваги вітчизняних фахівців незмінно перебуває найвпливовіше українознавче видання епохи національного відродження – «Записки НТШ». Численні розвідки, присвячені різноманітним аспектам діяльності цього часопису, послідовно доводять його визначальну роль у становленні та розвитку української гуманітаристики [26–27]. Українські вчені так само одностайні в думці, що розквіт «Записок НТШ» відбувся саме в роки редагування часопису М. Грушевським, коли видання виходило раз на два місяці. Безперечно, цей значущий для національної академічної культури проєкт потребує окремого монографічного дослідження.

На сучасному етапі історіографічний доробок щодо інших часописів НТШ виглядає значно скромніше, адже найчастіше він представлений лише короткими енциклопедичними довідками. Окремі аналітичні розвідки існують тільки для обмеженого кола серійних та періодичних проєктів інституції, серед яких – «Часопись Правнича» (згодом – «Часопись Правнича і Економічна»), «Жерела до історії України-Руси», «Пам’ятки українсько-руської мови та літератури», «Студії з поля суспільних наук і статистики», «Матеріали до української бібліографії», та «Збірник математично-природописно-лікарської секції». Попри наявність кількох узагальнюючих праць, присвячених видавничому вектору діяльності НТШ [28], вони все ж не здатні повноцінно замінити ґрунтовне монографічне дослідження цієї вагомій ділянки науково-інституційного розвитку.

Сформувати цілісне уявлення про особливості розвитку й етапи появи українських наукових часописів у Галичині дозволяє фундаментальна історико-бібліографічна праця колективу Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника «Українські часописи Львова 1848–1939 рр.», де перші два томи висвітлюють видання періоду автономії [29–30]. Значущим є і той факт, що дане питання привертає увагу польських дослідників історії преси. Зокрема, відомий фахівець із польської бібліографії Є. Яровецький представив власну спробу системного аналізу української періодики Галичини автономної доби [31].

Конституційні політичні свободи стали каталізатором стрімкого поступу галицьких вищих шкіл. Протягом першої половини ХІХ ст. ці заклади перебували в умовах жорсткої германізації та обмеження прав, що заважало їхньому повноцінному становленню. Ситуація змінилася після здобуття університетами автономії, адже розширення академічних свобод стимулювало відкриття нових кафедр і освітніх напрямів. Це зрештою призвело до кількісного зростання як професорського

складу, так і студентської спільноти. Цілком закономірно, що в межах вивчення історії вищої освіти Східної Галичини ключове місце посідає Львівський університет як найбільш авторитетна інституція краю. Підвищений інтерес до неї зумовлений не лише роллю у формуванні наукових та адміністративних еліт, а й святкуванням у 2011 р. 350-річного ювілею закладу від моменту видання привілею Яна Казимира. Ця подія супроводжувалася низкою конференцій та публікацій, які значно активізували дослідження університетського минулого. Зокрема, українські науковці підготували до цієї дати фундаментальне видання «Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка» [32–33]. Автори цього літопису обрали стратегію висвітлення історії закладу через біографічні нариси про його доцентів та професорів. У контексті ювілейних урочистостей відбулося кілька наукових форумів, присвячених розвитку дослідницьких традицій університету. Особливої уваги заслуговує захід «Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету)», організований спільно українськими та польськими фахівцями з міжнародної групи «Спільна спадщина. Польська та українська історіографія у Львові в XIX і XX ст.». Результати роботи конференції були оприлюднені в колективній монографії, яка містить цінні розвідки про становлення історичної науки у львівському університетському середовищі періоду автономії [34].

Суттєвою рисою новітніх розвідок, присвячених історії Львівського університету, є систематичні зусилля вчених відтворити процеси формування та еволюції конкретних дослідницьких галузей у межах цього закладу. Приміром, вивченням української історії в стінах львівської альма-матер займалися О. Сухий [35] та Л. Зашкільняк [36]. Діяльність цих та багатьох інших учених дозволяє розглядати Львівський університет як фундаментальний осередок формування наукових традицій обох народів.

Ще однією прикметною рисою новітнього періоду в історіографії науки Галичини виступає прагнення науковців проаналізувати процес виникнення дослідницьких шкіл у Львівському університеті. Фахівці підкреслюють, що саме за часів галицької автономії в університетському середовищі почали діяти перші наукові семінари, які стали інституційним фундаментом для майбутніх академічних шкіл. Глибокий теоретичний аналіз формування таких осередків у Галичині представив Томаш Павелец. Дослідник справедливо зауважив, що сучасна схильність ставити знак рівності між локальними науковими традиціями (як-от, львівська медієвістична школа) та безпосередньо науковими школами є помилковою. На його думку, справжні наукові школи незмінно гуртуються навколо постаті визначного вченого [37].

У зазначені часи українське наукове середовище помітно поступалося польському в плані потенціалу для створення власних наукових осередків. Цілком закономірно, що основна увага сучасних авторів зосереджена на тогочасній історичній школі М. Грушевського у Львові, оскільки саме її представники сформували підвалини української історичної культури у двадцятому столітті. Певним підсумком вивчення цієї теми стали низка статей і ґрунтовна монографія В. Тельвака та В. Педича [38–58].

Завдяки політичній свободі та стабільності правового порядку, в Галичині було засновано численні українські, польські та єврейські фундації, що виділяли стипендії для розвитку освітньої та наукової галузей. Дослідники вважають, що саме з початком конституційного періоду відбувся корінний перелом у системі фінансування інтелектуальної сфери краю. При цьому факти підтверджують значно масштабнішу підтримку польських наукових осередків з боку громадськості, що було закономірним наслідком тодішнього розподілу політичних та економічних ресурсів.

У сучасній українській історіографії також розглядається питання фінансової підтримки вітчизняної науки меценатами в галицький автономний період [59–61]. Зокрема, саме завдяки капіталам благодійників із Наддніпрянщини, таких як Д. Пильчиков, Є. Милорадович-Скоропадська та О. Кониський, було сформовано матеріальну базу для заснування Літературного товариства імені Шевченка. Це згодом дозволило трансформувати його в наукову інституцію з широким спектром дослідницької діяльності. Доведено, що наддніпрянські пожертви відіграли вирішальну роль у функціонуванні Товариства прихильників української літератури, науки й штуки, а також у виданні часопису «Літературно-науковий вістник». Крім того, систематичні дотації Є. Чикаленка забезпечили проведення Вищих вакаційних літніх курсів та реалізацію інших ініціатив, серед яких було спорудження «Академічного дому» [62]. Загалом тема фінансування українських наукових проєктів у Галичині спільними зусиллями патріотів по обидва береги Збруча залишається маловивченою, тож потребує комплексного дослідження.

Особливістю сучасного історіографічного дискурсу є зосередження уваги на ключових особистостях, які формували інтелектуальний ландшафт Галичини протягом другої половини XIX – початку XX ст. Відтак на сьогодні маємо сформовану галерею видатних науковців за їхньою професійною приналежністю. Наприклад, у межах міжнародної ініціативи «Багатокультурне історичне середовище Львова в XIX–XX ст.» було підготовлено двотомне колективне видання «Золота книга історіографії Львова». Ця праця об'єднує життєписи 75 визначних польських, українських, німецьких, вірменських та єврейських дослідників минулого, чия діяльність припала на часи автономії [63–64]. Поряд із цим, Є. Старнавський підготував наукові портрети львівських істориків літератури [65]. Також вагому спробу відтворити колективний образ професорів-істориків Львівського університету тієї епохи здійснив Є. Матерницький [66].

Нинішній рівень розвитку історіографії дає змогу комплексно проаналізувати формування та розвиток окремих наукових галузей у Східній Галичині періоду автономії. Приміром, процеси становлення українських інституцій на галицьких територіях були осмислені у працях З. Зайцевої [67]. В свою чергу, розвитку археологічної науки у Львові присвятили свої фундаментальні монографічні дослідження О. Ситник [68] та Н. Булик [69]. Вагому кількість сучасних наукових публікацій спрямовано на цілісне розуміння явища полікультурного історіографічного простору Східної Галичини, яскравим прикладом чого є аналітичні студії В. Серчика [70], Є. Матерницького [71] та Л. Зашкільняка [72].

Висновки. Результати здійсненого аналізу свідчать про глибоку увагу сучасних науковців до різнопланових аспектів, організаційних форм та повсякденних практик наукового середовища Східної Галичини в автономний період. Автори розвідок погоджуються між собою в тому, що саме галицький регіон став колискою для формування численних наукових галузей. Завдяки цьому, на поточний момент ми володіємо значними напрацюваннями у вивченні персонального, галузевого й інституційного рівнів наукової діяльності української та польської спільнот на східних територіях Австро-Угорщини. У сукупності це дає підстави для обґрунтованих висновків про визначальну роль Галичини в процесах модернізації інтелектуальної та наукової культури народів цього краю.

Поряд із помітним прогресом у вивченні інтелектуальної спадщини краю, чимало дослідницьких тем усе ще очікують на детальне опрацювання. Передусім актуальною залишається потреба у створенні фундаментальних монографій, присвячених діяльності ключових наукових інституцій, зокрема, таких як НТШ. Подібні праці мали б систематизувати вже наявні публікації та дати збалансовану оцінку їхнього впливу на тогочасний соціум. Окремої уваги та цілісного висвітлення потребують також провідні періодичні видання, чиї редакційні колективи відігравали вирішальну роль у розв'язанні нагальних питань наукового життя. Також відчувається брак синтетичних праць з історії становлення природничих і технічних дисциплін, активний розвиток яких розпочався саме в добу автономії. Окреслені лакуни вказують на необхідність тіснішої взаємодії між фахівцями та координації їхніх творчих планів.

Список літератури

1. Maternicki J. Polskie badania nad lwowskim środowiskiem historycznym w XIX–XX w. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. I. Rzeszów, 2004. S. 29–64.
2. Zaskilniak L. Ukraińskie badania lwowskiego środowiska historiograficznego XIX–XX w. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. I. Rzeszów, 2004. S. 65–78.
3. Dybiec J. Nauka w Galicji. Stan i potrzeby badań. *Galicja 1772–1918. Problemy metodologiczne, stan i potrzeby badań.* Rzeszów, 2011. T. 2. S. 267–284.
4. Dybiec J. Życie naukowe w Galicji doby autonomicznej. *Galicja i jej dziedzictwo.* T. 3. Rzeszów, 1995. S. 18–36.
5. Сапельяк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка (1898–1939 pp.). Львів, 2000. 208 с.
6. Тельвак В., Журавльов С., Штома Б. History of ukrainian science in “Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society”. *Актуальні питання гуманітарних наук.* 2024. Вип. 75, Т. 3. С. 23–31.
7. Telvak V., Telvak V. The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Studia Historiae Scientiarum.* 2022. Vol. 21. P. 27–34.
8. Telvak V., Telvak V. Fifth volume of Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsiklopediia. Studia Historiae Scientiarum.* 2025. Vol. 24. S. 1–7.
9. Ясь О. Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. Т. 1–4. *Український історичний журнал.* 2021. № 2. С. 196–198.
10. Гирич І. Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія. Том 4. *Вісник НТШ.* 2021. Ч. 65. С. 100–102.
11. Гирич І. Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. *Український археографічний щорічник.* 2018. Вип. 21/22. С. 917–921.
12. Масненко В. Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 2021. № 1. С. 136–139.

13. Демуз І. Діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові (кінець XIX – початок XX ст.): сучасна вітчизняна історіографія. *Переяславський літопис*. 2014. Вип. 6. С. 149–174.
14. Романцова Н. Науково-організаційна діяльність М. Грушевського в Науковому товаристві імені Т. Шевченка. Історіографічний аспект проблеми. *Схід*. 2012. № 6. С. 141–144.
15. 150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки. Львів. 2023. 1016 с.
16. Budzyński Z. Towarzystwo Naukowe im. Tarasa Szewczeni w Lwowie 1873–1999. Szkice do monografii (część I). *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego*. 1997. № 3/4. S. 126–130.
17. Купчинський О. Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові. *Записки НТШ*. 1994. Т. ССХХVII. С. 393–419.
18. Yanyshyn B. Organization and activity of the Ukrainian Literature, Science and Crafts Society in Lviv. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2018. Вип. 8. С. 18–27.
19. Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). Львів: Логос, 2001. 188 с.
20. Киричук О. Ставропігійський Інститут у громадському житті Галичини (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2001. 22 с.
21. Середа О. Співробітництво Івана Франка з «Товариством історичним» у Львові. *Українське літературознавство*. 1992. Вип. 56. С. 137–145.
22. Лазурко Л. Співпраця українських вчених з польським Історичним товариством у Львові (1886–1939 рр.). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów, 2007. T. V. S. 240–254.
23. Кирчів Р. Зв'язки українських учених з «Towarzystwem ludoznawczym». *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. 2009. Вип. 48. С. 317–325.
24. Toczek A. Lwów – historycy w działalności towarzystw naukowych miasta (1867–1918). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* Rzeszów, 2007. T. V. S. 211–239.
25. Зашкільняк Л. Стосунки між українськими і польськими істориками на зламі XIX і XX століть. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* 2004. Т. II. S. 272–296.
26. Зайцева З. «Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 2004. № 2. С. 104–112; № 5. С. 122–134.
27. Конта Р. «Записки НТШ» як джерело до історіографічного дослідження розвитку етнології в Науковому товаристві ім. Шевченка (кінець XIX – початок XX ст.). *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 5–12.
28. Кульчицька Т. Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка (1885–1939): Анотований покажчик: НТШ у Львові. Львів, 1990. 101 с.
29. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. Т. 1. 1848–1900 рр. Львів: Світ, 2001. 744 с.
30. Романюк М., Галушко М. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. Т. 2. 1901–1919 рр. Львів: Світ, 2002. 692 с.
31. Jarowiecki J. Prasa ukraińska we Lwowie w okresie autonomii Galicji (1867–1918). *Gospodarka-Rynek-Edukacja*. 2012. Vol. 13. Nr 2. S. 5–15.
32. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. I: А–К. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. 716 с.
33. Encyclopedia. Львівський національний університет імені Івана Франка: в 2 т. Т. II: Л–Я. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 764 с.
34. Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія. Львів, 2015. 412 с.
35. Сухий О. Львівський університет на рубежі XIX–XX ст.: організація, школи, громадське життя. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2013. Вип. 49. С. 52–77.
36. Зашкільняк Л. Історія України у Львівському університеті в XIX століття. *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія*. Львів, 2015. С. 91–108.
37. Pawelec T. Szkoła czy środowisko? (Lwów i lwowscy historycy – uwagi metodologiczne). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* 2004. Т. II. S. 46–60.
38. Тельвак В. В., Тельвак В. П., Журавльов С. Жіноча студентська аудиторія Михайла Грушевського у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 46. С. 27–33.
39. Тельвак В. Львівський університет у становленні історичної школи Михайла Грушевського. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2014. Вип. 10. С. 46–52.
40. Тельвак В. Михайло Грушевський та польсько-український конфлікт у Львівському університеті: спроба реконструкції. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2017. № 4. С. 14–23.
41. Тельвак В. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету: кількісна динаміка, етнічний склад, дидактичні переваги. *Український історичний журнал*. 2023. № 6. С. 288–304.
42. Тельвак В., Владига О., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського філософського факультету Львівського університету: склад та динаміка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2023. Вип. 12/54. С. 84–99.
43. Тельвак В., Губицький Л. Михайло Грушевський як професор Львівського університету: курси, навантаження, розклад занять. *Емінак*. 2024. № 3. С. 77–91.
44. Тельвак В., Качмар В., Журавльов С. Каталог студентів Михайла Грушевського Львівського університету. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2023. 358 с.
45. Тельвак В., Лазурко Л., Журавльов С. Студенти Михайла Грушевського правничого факультету Львівського університету (за деканатським каталогом). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2023. Вип. 61/3. С. 10–15.
46. Тельвак В., Лозинська І. Грушевський-професор у колі колег: співпраця, конфлікти, рецепція. *Емінак*. 2025. № 2. С. 133–148.
47. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: комунікативна природа та психологічний клімат. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2014. Вип. 25. С. 26–53.

48. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: становлення, функціонування, структура. *Galicja. Studia i materiały*. 2015. № 1. С. 229–251.
49. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського: культура конфлікту. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*. 2015. № X. С. 234–241.
50. Тельвак В., Педич В. Персональний склад львівської історичної школи Михайла Грушевського: методологічний аспект. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія*. 2015. Вип. 36. С. 18–35.
51. Тельвак В., Педич В. Львівська історична школа Михайла Грушевського. Львів: Світ, 2016. 424 с.
52. Тельвак В., Радченко О., Яценюк Т. Пропозиція філософського факультету Львівського університету щодо кандидатури професора кафедри історії України: текст документу та контекст подій. *Віснь Європи*. 2024. № 5. С. 23–41.
53. Тельвак В. В., Тельвак В. П. Студентська аудиторія Михайла Грушевського Львівського університету неукраїнського походження: спроба реконструкції. *Eminak*. 2023. № 4. С. 57–69.
54. Тельвак В., Штома Б., Журавльов С. Студентська аудиторія Михайла Грушевського теологічного та медичного факультетів Львівського університету: спроба реконструкції. *Проблеми гуманітарних наук*. 2023. № 14/56. С. 44–51.
55. Тельвак В., Янишин Б. Державний архів Львівської області: огляд грушевськознавчих колекцій. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2021. № 40/1. С. 53–59.
56. Telvak V., Pedych V., Telvak V. Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*. 2021. № 20. S. 239–261.
57. Telvak V., Petrechko O. Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2025. № 36. С. 63–74.
58. Telvak V., Telvak V. Mykhailo Hrushevsky's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2024. № 33. С. 51–62.
59. Слабошпийський М. Українські меценати. Київ: Ярославів вал. 2001. 327 с.
60. Ступак Ф. Благодійні товариства Києва (другої половини XIX – початку XX ст.). Київ: Хрещатик, 1998. 208 с.
61. Хорунжий Ю. Українські меценати: доброчинність наша риза. Київ: ВД КМА, 2001. 137 с.
62. Панькова С. Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження). *Збірник наукових праць*. 2014. С. 95–113.
63. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, t. I. Rzeszów, 2007. 560 s.
64. Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku, t. II. Rzeszów, 2014. 616 s.
65. Starnawski J. Sylwetki lwowskich historyków literatury. Łódź, 1997. 258 s.
66. Maternicki J. Portret zbiorowy wykładowców historii nowożytnej w Uniwersytecie Lwowskim (1871/72 – 1917/18). *Історія та історики у Львівському університеті: традиції та сучасність (до 75-ліття створення історичного факультету): колективна монографія*. Львів, 2015. С. 109–121.
67. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). Київ: КНЕУ, 2006. 368 с.
68. Ситник О. Археологічна наука у Львові. перша половина XX століття. Львів; Жешів, 2012. 365 с.
69. Булик Н. Львівська археологія XIX – початку XX століття: дослідники, наукові установи, музеї. Львів, 2014. 304 с.
70. Serczyk W. W rezydencji Klio. Lwów historyków XIX i XX wieku. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* 2005. T. III. S. 15–22.
71. Maternicki J. Złote lata historiografii polskiej we Lwowie. Rzeszów, 2015. 367 s.
72. Зашкільняк Л. Львів як центр формування української науки (друга половина XIX століття). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura*. Kraków, 1998. T. II: Studia z dziejów Lwowa. S. 135–142.

References

1. Maternicki, J. (2004). Polish Research on the Lviv Historical Environment in the 19th – 20th Centuries. *The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries, I*, 29–64 [in Polish].
2. Zaskilniak, L. (2004). Ukrainian Research on the Lviv Historiographic Environment in the 19th – 20th Centuries. *The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries, I*, 65–78 [in Ukrainian].
3. Dybiec, J. (2011). Science in Galicia. The State and Needs of Research. *Galicia 1772–1918. Methodological Problems, the State and Needs of Research*, 2, 267–284 [in Polish].
4. Dybiec, J. (1995). Scientific Life in Galicia in the Autonomous Period. *Galicia and Its Heritage*, 3, 18–36 [in Polish].
5. Sapelyak, O. (2000). Ethnographic studies in the Shevchenko Scientific Society (1898–1939). Lviv [in Ukrainian].
6. Telvak, V., Zhuravlev, S., Shtoma, B. (2024). History of Ukrainian science in “Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society”. *Aktualni pyttannia humanitarnykh nauk [Current issues of the humanities]*, 75/3, 23–31 [in English].
7. Telvak, V., Telvak, V. (2022). The First Institutional Encyclopaedia in Ukraine. *Studia Historiae Scientiarum*, 21, 27–34 [in English].
8. Telvak, V., Telvak, V. (2025). Fifth volume of Encyclopaedia of Shevchenko Scientific Society. *Naukove tovarystvo imeni Shevchenka: Entsyklopediia. Studia Historiae Scientiarum*, 24, 1–7 [in English].
9. Yas, O. (2021). Shevchenko Scientific Society: Encyclopedia. Vol. 1–4. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 196–198 [in Ukrainian].
10. Gyrych, I. (2021). Shevchenko Scientific Society. Encyclopedia. Vol. 4. *Visnyk NTSh [Bulletin of the SSS]*, 65, 100–102 [in Ukrainian].
11. Gyrych, I. (2018). Shevchenko Scientific Society: Encyclopedia. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian Archeographic Yearbook]*, 21/22, 917–921 [in Ukrainian].
12. Masnenko, V. (2021). Shevchenko Scientific Society: Encyclopedia. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu. Serii istoriia [Bulletin of the Cherkasy National University. History Series]*, 1, 136–139 [in Ukrainian].

13. Demuz, I. (2014). The activities of the Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv (late 19th – early 20th centuries): modern domestic historiography. *Pereiaslavskiy litopys*, 6, 149–174 [in Ukrainian].
14. Romantsova, N. (2012). The scientific and organizational activities of M. Hrushevsky in the Taras Shevchenko Scientific Society. Historiographical aspect of the problem. *Skhid [East]*, 6, 141–144 [in Ukrainian].
15. (2023). 150 years in the service of Ukrainian science and culture. Humanities. Lviv [in Ukrainian].
16. Budzyński, Z. (1997). The Taras Shevchenko Scientific Society in Lviv 1873–1999. Sketches for a Monograph (Part I). *Problemy Społecznego Ruchu Naukowego [Problems of the Social Scientific Movement]*, 3/4, 126–130 [in Polish].
17. Kupchynsky, O. (1994). Statute and minutes of meetings of the Society of Supporters of Ukrainian Literature, Science and Art in Lviv. *Zapysky NTSh [Notes SSS]*, CCXXVII, 393–419 [in Ukrainian].
18. Yanyshyn, B. (2018). Organization and activity of the Ukrainian Literature, Science and Crafts Society in Lviv. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 8, 18–27 [in English].
19. Orlevych, I. (2001). Stavropeichy Institute in Lviv (late 18th – 1960s). Lviv [in Ukrainian].
20. Kyrchuk, O. (2001). Stavropeichy Institute in the public life of Galicia (second half of the 19th – early 20th centuries): author's abstract dissertation. Lviv [in Ukrainian].
21. Sereda, O. (1992). Ivan Franko's cooperation with the "Historical Society" in Lviv. *Ukrainske literaturoznavstvo [Ukrainian Literary Studies]*, 56, 137–145 [in Ukrainian].
22. Lazurko, L. (2007). Cooperation of Ukrainian scientists with the Polish Historical Society in Lviv (1886–1939). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. [The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries]*, V, 240–254 [in Ukrainian].
23. Kyrchiv, R. (2009). Connections of Ukrainian Scientists with the "Towarzystwem ludoznawczym". *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria filohichna [Bulletin of Lviv University. Philological Series]*, 48, 317–325 [in Ukrainian].
24. Toczek, A. (2007). Lviv – historians in the activities of the city's scientific societies (1867–1918). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. [The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries]*, V, 211–239. [in Polish].
25. Zashkilnyak, L. (2004). Relations between Ukrainian and Polish historians at the turn of the 19th and 20th centuries. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. [The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries]*, II, 272–296 [in Ukrainian].
26. Zaytseva, Z. (2004). "Notes of the Scientific Society named after T. G. Shevchenko": the beginning and the path to the academic standard (1892–1914). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 2, 104–112; 5, 122–134 [in Ukrainian].
27. Konta, R. (2013). "Notes of the Scientific Society" as a source for the historiographical study of the development of ethnology in the Shevchenko Scientific Society (late 19th – early 20th centuries). *Kraieznavstvo [Local History]*, 3, 5–12. [in Ukrainian].
28. Kulchytska, T. (1990). Periodicals and serials of the Shevchenko Scientific Society (1885–1939): Annotated index: National Scientific School in Lviv. Lviv [in Ukrainian].
29. Romanyuk, M., Galushko, M. (2001). Ukrainian magazines of Lviv 1848–1939: Historical and bibliographic study. Vol. 1. 1848–1900. Lviv [in Ukrainian].
30. Romanyuk, M., Galushko, M. (2001). Ukrainian magazines of Lviv 1848–1939: Historical and bibliographic study. Vol. 2. 1901–1919. Lviv [in Ukrainian].
31. Jarowiecki, J. (2012). Ukrainian Press in Lviv during the Galician Autonomy Period (1867–1918). *Gospodarka-Rynek-Edukacja [Economy-Market-Education]*, 13, 5–15 [in Polish].
32. (2011). Encyclopedia. Ivan Franko National University of Lviv: in 2 vols. T. I. Lviv [in Ukrainian].
33. (2014). Encyclopedia. Ivan Franko National University of Lviv: in 2 vols. T. II Lviv [in Ukrainian].
34. (2015). History and historians at Lviv University: traditions and modernity (to the 75th anniversary of the establishment of the Faculty of History): collective monograph. Lviv [in Ukrainian].
35. Suhy, O. (2013). Lviv University at the Turn of the 19th–20th Centuries: Organization, Schools, Public Life. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria istorychna [Bulletin of Lviv University. Historical Series]*, 49, 52–77 [in Ukrainian].
36. Zashkilnyak, L. (2015). History of Ukraine at Lviv University in the 19th Century. *History and Historians at Lviv University: Traditions and Modernity (to the 75th Anniversary of the History Faculty): Collective Monograph*, 91–108. Lviv [in Ukrainian].
37. Pawelec, T. (2004). School or community? (Lviv and Lviv historians – methodological notes). *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. [The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries]*, II, 46–60 [in Polish].
38. Telvak, V. V., Telvak, V. P., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's female student audience at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seria: Istoriia [Scientific notes of the Mykhailo Kotsiubynskiy Vinnytsia State Pedagogical University. Series: History]*, 46, 27–33 [in Ukrainian].
39. Telvak, V. (2014). Lviv University in the formation of the historical school of Mykhailo Hrushevsky. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current issues of the humanities]*, 10, 46–52 [in Ukrainian].
40. Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevsky and the Polish-Ukrainian conflict at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 4, 14–23 [in Ukrainian].
41. Telvak, V. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at Lviv University: quantitative dynamics, ethnic composition, didactic preferences. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 6, 288–304 [in Ukrainian].
42. Telvak, V., Vlyadyha, O., Zhuravlov, S. (2023). Mykhailo Hrushevsky's student audience at the Faculty of Philosophy of Lviv University: composition and dynamics. *Problemy humanitarnykh nauk. Seria Istoriia [Problems of the Humanities. History Series]*, 12/54, 84–99 [in Ukrainian].
43. Telvak, V., Hubytskyi, L. (2024). Mykhailo Hrushevsky as a Professor at Lviv University: Courses, Load, Class Schedule. *Eminak*, 3, 77–91 [in Ukrainian].
44. Telvak, V., Kachmar, V. & Zhuravlov, S. (2023). Catalogue of students of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University. Lviv [in Ukrainian].

45. Telvak, V., Lazurko, L., Zhuravlov, S. (2023). Students of Mykhailo Hrushevsky of the Faculty of Law of Lviv University (according to the Dean's Catalogue). *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues of the Humanities]*, 61, 10–15 [in Ukrainian].
46. Telvak, V., Lozynska, I. (2025). *Hrushevsky-professor in the circle of colleagues: cooperation, conflicts, reception. Eminak*, 2, 133–148. [in Ukrainian].
47. Telvak, V., Pedych, V. (2014). Lviv historical school of Mykhailo Hrushevsky: communicative nature and psychological climate. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini [Historiographical Studies in Ukraine]*, 25, 26–53 [in Ukrainian].
48. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Formation, Functioning, Structure. *Galicja. Studia i materialy [Galicia. Studies and materials]*, 1, 229–251 [in Ukrainian].
49. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Culture of Conflict. *Spheres of culture. Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies*, X, 234–241 [in Ukrainian].
50. Telvak, V., Pedych, V. (2015). The Personal Composition of the Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky: Methodological Aspect. *Problemy humanitarnykh nauk. Serii Istorii [Problems of the Humanities. History Series]*, 36, 18–35 [in Ukrainian].
51. Telvak, V., Pedych, V. (2016). Lviv Historical School of Mykhailo Hrushevsky. Lviv [in Ukrainian].
52. Telvak, V., Radchenko, O., Yatseniuk, T. (2024). Proposal of the Faculty of Philosophy of Lviv University regarding the candidacy of a professor of the Department of History of Ukraine: the text of the document and the context of events. *Vis Yevropy [Axis of Europe]*, 5, 23–41 [in Ukrainian].
53. Telvak, V., Telvak, V. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of Lviv University of non-Ukrainian origin: an attempt at reconstruction. *Eminak*, 4, 57–69 [in Ukrainian].
54. Telvak, V., Shtoma, B. & Zhuravlov, S. (2023). Student audience of Mykhailo Hrushevsky of the Theological and Medical Faculties of Lviv University: an attempt at reconstruction. *Problemy humanitarnykh nauk [Problems of Humanities]*, 14/56, 44–51 [in Ukrainian].
55. Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). State Archives of Lviv Region: Review of Hrushevsky Collections. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk [Current Issues in the Humanities]*, 40, 53–59 [in Ukrainian].
56. Telvak, V., Pedych, V., Telvak, V. (2021). Historical school of Mykhailo Hrushevsky in Lviv: formation, structure, personal contribution. *Studia Historiae Scientiarum*, 20, 239–261.
57. Telvak, V., Petrechko, O. (2025). Among the Youth: Mykhailo Hrushevsky and the Student Body of Lviv University. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 36, 63–74.
58. Telvak, V., Telvak, V. (2024). Mykhailo Hrushevsky's path to the chair of ukrainian history at Lviv University: an attempt at reconstruction. *Skhidnoevropeyskyi istorychnyi visnyk [Eastern European Historical Bulletin]*, 33, 51–62.
59. Slaboshpysky, M. (2001). Ukrainian Patrons. Kyiv [in Ukrainian].
60. Stupak, F. (1998). Charitable Societies of Kyiv (second half of the 19th – early 20th centuries). Kyiv [in Ukrainian].
61. Khorunzhy, Y. (2001). Ukrainian Patrons: Charity is Our Trait. Kyiv [in Ukrainian].
62. Pankova, S. (2014). Academic House in Lviv: a joint project of Mykhailo Hrushevsky and Yevhen Chykalenko. Yevhen Chykalenko – the Builder of the Ukrainian Nation (To the 150th Anniversary of His Birth). *Zbirnyk naukovykh prats [Collection of Scientific Papers]*, 95–113 [in Ukrainian].
63. (2007). The Golden Book of Lviv Historiography of the 19th and 20th Centuries, I. Rzeszów. [in Polish].
64. (2014). The Golden Book of Lviv Historiography of the 19th and 20th Centuries, II. Rzeszów. [in Polish].
65. Starnawski, J. (1997). Profiles of Lviv Literary Historians. Łódź [in Polish].
66. Maternicki, J. (2015). A Collective Portrait of Lecturers of Modern History at the University of Lviv (1871/72 – 1917/18). *History and Historians at Lviv University: Traditions and Modernity (to the 75th Anniversary of the History Faculty): Collective Monograph*, 109–121. Lviv [in Polish].
67. Zaytseva, Z. (2006). Ukrainian scientific movement: institutional aspects of development (late 19th – early 20th centuries). Kyiv [in Ukrainian].
68. Sytnyk, O. (2012). Archaeological science in Lviv. first half of the 20th century. Lviv; Rzeszów [in Ukrainian].
69. Bulyk, N. (2014). Lviv archaeology of the 19th – early 20th centuries: researchers, scientific institutions, museums. Lviv [in Ukrainian].
70. Serczyk, W. (2005). In the residence of Klio. Lviv of historians of the 19th and 20th centuries. *Wielokulturowe ńrodowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w. [The Multicultural Historical Environment of Lviv in the 19th and 20th Centuries]*, III, 15–22 [in Polish].
71. Maternicki, J. (2015). The golden years of Polish historiography in Lviv. Rzeszów [in Polish].
72. Zashkilnyak, L. (1998). Lviv as a center of the formation of Ukrainian science (second half of the 19th century). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów Lwowa [Lviv: City – Society – Culture: Studies in the History of Lviv]*, II, 135–142 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

Григорій ГОЛИШ

кандидат історичних наук, доцент, директор Наукової бібліотеки
ім. М. Максимовича Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Лариса ЛІПСЬКА

кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки Черкаського національного університету
ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: lorlus@ukr.net

Монетна історія античності, середньовіччя та ранньомодерної доби на сторінках «Українського нумізматичного щорічника»: історіографічний огляд

Анотація. Метою статті є на основі текстуального й компаративістського аналізу основних статей, присвячених нумізматиці античності, середньовіччя та ранньомодерної доби, які побачили світ на сторінках часопису «Український нумізматичний щорічник» від початку його створення, й на цій основі визначити досягнення та невирішені проблеми у вказаній дослідницькій ніші. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в історичній науці піддано усебічному аналізу публікації вітчизняних та зарубіжних науковців, які побачили світ на сторінках усіх восьми чисел єдиного в Україні фахового видання з проблем монетного обігу – «Українського нумізматичного щорічника», й на цій основі з'ясовано творчі надбання дослідників у царині нумізматики та визначено гносеологічні перспективи наукового осягнення особливостей монетарництва античності, середньовіччя та ранньомодерної доби. **Висновки.** Як випливає з оглядового аналізу архіву часопису «Український нумізматичний щорічник», серед опублікованих матеріалів пріоритетне місце відведено дослідженню проблем нумізматики античності, середньовіччя та ранньомодерної доби. Зокрема, досить усебічно досліджена еллінська монетна система, особливо міст-держав Північного Причорномор'я (найбільше – монети Ольвії). Не оминули своєю увагою науковці й візантійські монети. Багато досліджень присвячено монетам східного карбування (сасанідським монетам, куфичним дирхемам, монетам Криму). На сторінках часопису знайшли своє висвітлення й проблеми обігу західноєвропейських монет на українських та інших теренах. Практично усі статті супроводжуються таблицями, діаграмами, каталогами та зображеннями монет, що значно поглиблює подану інформацію й забезпечує її візуалізацію. Доволі солідно виглядає й авторський колектив часопису, репрезентований не лише досвідченими дослідниками із різних наукових установ України, а й науковцями із країн далекого зарубіжжя. Поряд з цим констатовано неоднорідне висвітлення різних періодів: поза увагою дослідників опинилися монетні системи Римської імперії, києво-руської, польсько-литовської та козацької доби. Багато статей мають локально-кейсовий характер. Вбачається доцільним звернення дослідників до компаративістських, кліометричних методів нумізматичних досліджень, а також залучення ними нових технологій: наприклад, 3D-сканування монет, спектрометричний аналіз, цифровий каталог, машинне розпізнавання монетних легенд.

Ключові слова: «Український нумізматичний щорічник», античність, Середньовіччя, ранньомодерна доба, нумізматики, монета, монетна емісія, легенда, гурт, іконографія, емітент, монограма.

Grygoriy GOLYSH

Candidate of Sciences in History, Associate Professor, Director of M. Maksymovych Research Library,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5203-0859>, e-mail: biblioteka.cnu@gmail.com

Larysa LIPSKA

Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of Archeology and Auxiliary sciences
of history, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9915-6325>, e-mail: lorlus@ukr.net

COINAGE HISTORY OF ANTIQUITY, THE MIDDLE AGES, AND THE EARLY MODERN PERIOD ON THE PAGES OF THE UKRAINIAN NUMISMATIC ANNUAL: A HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

Abstract. The purpose of the article is, based on textual and comparative analysis of key studies devoted to the numismatics of Antiquity, the Middle Ages, and the Early Modern period, published in the Ukrainian Numismatic Yearbook since its inception, to identify achievements and unresolved issues within this research domain. The scientific novelty lies

*in the fact that, for the first time in historical scholarship, the publications of domestic and foreign researchers featured across all eight volumes of the Ukrainian Numismatic Yearbook – the only specialized Ukrainian academic journal dedicated to monetary circulation studies – have been comprehensively analyzed. On this basis, the article elucidates the scholarly contributions of researchers in the field of numismatics and outlines the epistemological prospects for advancing the scientific understanding of coinage in Antiquity, the Middle Ages, and the Early Modern era. **Conclusions.** As revealed by the review analysis of the Ukrainian Numismatic Yearbook archive, the published materials prioritize research on the numismatics of Antiquity, the Middle Ages, and the Early Modern period. In particular, the Hellenic monetary system – especially the coinage of the city-states of the Northern Black Sea region (most notably, the coins of Olbia) – has been studied in considerable depth. Scholars have also paid attention to Byzantine coinage. Numerous studies focus on coins of Eastern mintage (Sasanian coins, Kufic dirhams, and Crimean issues). The journal's pages likewise address the circulation of Western European coins within Ukrainian and neighboring territories. Almost all articles are accompanied by tables, diagrams, catalogues, and coin images, which significantly enhance and visualize the presented information. The journal's authorship is also noteworthy, comprising both experienced researchers from various Ukrainian academic institutions and scholars from distant foreign countries. At the same time, the analysis reveals uneven coverage of different periods: the monetary systems of the Roman Empire, Kyivan Rus, the Polish-Lithuanian Commonwealth, and the Cossack era remain largely understudied. Many publications are local or case-based in nature. It appears expedient for researchers to employ comparative and cliometric methods in numismatic studies, as well as to integrate modern technologies – such as 3D coin scanning, spectrometric analysis, digital cataloguing, and machine recognition of coin legends.*

Keywords: *Ukrainian Numismatic Yearbook, Antiquity, Middle Ages, Early Modern period, numismatics, coin, coinage, legend, edge, iconography, issuer, monogram.*

Постановка проблеми. Серед сучасних наукових періодичних видань загальнонаціонального рівня чільне місце посідає часопис «Український нумізматичний щорічник». Підкреслимо, що досі це єдине в Україні фахове видання (категорія А), матеріали якого сфокусовані на проблемах наукової нумізматики. Цей авторитетний часопис, що став справжньою науковою трибуною для вчених-нумізматів України та зарубіжжя, відзначається високим ступенем новизни поданих на його шпальтах матеріалів. Відтак вбачається доволі продуктивним і ґносеологічно привабливим звернення до аналізу публікацій нумізматичного щорічника задля вивчення стану розвитку нумізматичної науки та окреслення перспектив подальших пошуків у царині монетної історії.

Попри актуальність означеної проблеми, вона ще не стала предметом наукового осягнення. З огляду на зазначене, **метою** цього історіографічного огляду є на основі текстуального й компаративістського аналізу основних статей, присвячених нумізматиці античності, середньовіччя та ранньомодерної доби, які побачили світ на сторінках часопису «Український нумізматичний щорічник» від початку його створення й на цій основі визначити досягнення та невирішені проблеми у вказаній дослідницькій ніші.

Виклад основного матеріалу. Часопис «Український нумізматичний щорічник» засновано в 2017 р. як науковий збірник із оприлюдненням традиційної та електронної версій у відкритому доступі. Фундаторами названого періодичного наукового видання стали Інститут історії України (академік НАН України В. Смолій та член-кореспондент НАН України Г. Боряк), ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ ім. Г. Сковороди» (нині Університет Г. Сковороди в Переяславі, академік НАПН України В. Коцур) та Центральноукраїнський національний технічний університет (м. Кропивницький, професор В. Орлик). Щорічник має міжнародну редакційну колегію та раду рецензентів, репрезентовану відомими вченими України, Німеччини, Польщі та Словаччини. Донині побачили світ уже 8 чисел цього видання, матеріали яких охоплюють доволі широкий спектр проблем наукової нумізматики з часовим континуумом від античності до новітньої доби. Розвиваючи вагомі досягнення національної нумізматики, сьогоденні вчені-нумізмати відкривають досі невідомі сторінки монетної історії й діляться своїм науковим доробком на сторінках нумізматичного часопису.

Лева частка матеріалів цього періодичного видання присвячена глибокому науковому аналізу генеза світового монетарництва, яка припала на добу античності. Так, польський учений М. Мельчарек розмірковує з приводу імітацій монет еллінського Родосу, спираючись на нумізматичні колекції Археологічного та Етнографічного музею в Лодзі. Встановлено, що виробництво вказаних імітацій розпочалося на острові Крит наприкінці III ст. до н. е., поширилося в інших місцях і тривало аж до близько 170 р. до н. е. Показано їхній ареал під час Третьої македонської війни [1, с. 5–14].

Застосовуючи мікрорівневий зріз, К. Мизгін, С. Степаненко та Ю. Ситий піддають детальному опису монети – обола, викарбованого в місті Пантікапей за правління боспорського царя Перісада II (орієнтовно між 275 і 245 рр. до н. е.). Цей нумізматичний артефакт виявлено під час розкопок на ранньосередньовічному городищі біля с. Шестовиця Чернігівської області. Автори висловлюють припущення, що потрапляння обола в цей регіон пов'язане зі старожитностями милоградської культури раннього залізного віку [2, с. 15–26].

Звертався до проблематики античної нумізматики й В. Орлик. Зокрема, він усебічно проаналізував знахідки давньогрецьких монет IV ст. до н. е., які виявлені басейну р. Тясмин (Середня Наддніпрянщина). Автор стверджує, що масові знахідки еллінських монет на території Дніпровського Правобережного Лісостепу, спростовують побутуючу в історіографії думку про те, що мешканці Середньої Наддніпрянщини мали винятково товарообмінні операції з грецькими колоніями Північного Причорномор'я, а бронзові монети могли використовуватися як сировина для виготовлення бронзових предметів [3, с. 5–13].

Продовжуючи тему монетних знахідок в знахідок у басейні р. Тясмин й на прилеглих територіях, В. Орлик систематизував і проаналізував нові знахідки монет давньогрецьких державних утворень Ольвії, Пантікапею, Херсонесу, Керкінітиди, Тіри та ін. Аналіз знахідок 167 античних монет VI – I ст. до н. е. у вказаній локації дозволив автору виокремити 23 пункти зосередження таких знахідок та висловити припущення про участь цих монет у товарно-грошових відносинах місцевого населення із греками [4, с. 5–45]. Цей же дослідник систематизував знахідки 118 античних монет (переважно фракійських і македонських) VI–I ст. до н. е., які виявлені на території Поділля у семи локаціях. Суттєвим доповненням до аналітичного матеріалу стали каталог знайдених монет і таблиця їхнього розподілу за емітентами й періодами карбування [5, с. 5–46]. Поряд із цим, В. Орлик розглянув знахідки давньогрецьких монет та їхніх імітацій на землях історичної Волині. Він проаналізував 46 монетних суб'єктів і вніс їх до каталогу [6, с. 5–25].

Використовуючи полідисциплінарні методи дослідження, М. Ніколаєв, на прикладі монетної справи Ольвії, встановив наявність притаманних античній нумізматиці функціонування двох груп монетних монограм та скорочень, котрі істотно різняться як за способом розкриття, так і за наслідками їхнього тлумачення. Ним виконане й теоретичне обґрунтування алгоритму просопографічної реконструкції, запропоновано, зокрема, розкриття монетних скорочень та монограм іменами реальних історичних осіб [7, с. 5–27]. Іншу свою розвідку М. Ніколаєв присвятив побудові хронологічної моделі карбування «борисфенів» усіх груп шляхом виконання просопографічної інтерпретації диферентів та синхронізації епонімного каталогу IPE I2 201 (календаря) Ольвії (як здолання альтернативи між двома найбільш поширеними хронологічними схемами П. Каришковського та В. Анохіна). На основі аналітичної роботи автор дійшов висновку, що диференти на «борисфенах» не мають епонімного характеру, однак приблизно 50–60 % із них позначають осіб – монетних магістратів [8, с. 14–42].

На продовження теми ольвійських «борисфенів» М. Ніколаєв на ґрунті просопографії та порівняльної палеографії дослідив хронологію та історичні обставини загибелі Правобережної хори Ольвії в III ст. до н. е., що супроводжувалася масовою тезаврацією скарбів цих монет. Автор уточнив хронологічні індикатори, першоджерела тезаврації, відстежив процеси емісії «борисфенів», обґрунтував її значну тяглість у історичному часі [9, с. 59–81]. Продовжуючи досліджувати ольвійські монети, М. Ніколаєв подав авторську версію епонімного датування монет Ольвії V–I ст. до н. е. Здійснено спробу ідентифікації осібних літер, скорочень та монограм на монетах класичної та елліністичної Ольвії як позначення епонімної дати [10, с. 71–94]. Поряд із цим, М. Ніколаєв уперше у вітчизняній нумізматиці провів вибіркового аналізу певних проявів палеографічних особливостей у легендах ольвійських монет порівняно з лапідарною й рукописною палеографією класичної та елліністичної Ольвії. При цьому автор застосовує принципово новий хронологічний інструментарій [11, с. 25–40]. Одну із своїх розвідок цей науковець присвятив застосуванню загальносвітового досвіду до інтерпретації групи «проблемних» ольвійських монограм. Подальше просування у цьому дослідницькому напрямку М. Ніколаєв вбачає в необхідності виконання індивідуальних досліджень кожної із таких монограм на основі просопографічних інтерпретацій [12, с. 37–58].

Є. Колесніченко дослідив корпус молодших номіналів ольвійської карбованої міді першої половини IV ст. до н. е. Він систематизував дрібні мідні монетні типи, виокремив їхні різновиди та уклав відповідний каталог [13, с. 94–109]. На продовження цієї теми Є. Колесніченко запропонував науково обґрунтовану класифікацію монет Ольвії другої половини IV століття до н. е. Проаналізовано основні номінали ольвійської монетної системи, уточнено прочитання поданих на монетах імен і диферентів. Перспективу подальших досліджень автор вбачає у введенні до наукового обігу нових різновидів ольвійських монет [14, с. 45–59].

Монети Ольвії римського періоду дослідив Б. Магомедов. Він встановив і пояснив присутність високого відсотка римських денаріїв у загальному масиві монетних знахідок міста-держави пізніх

часів. Ольвійську колекцію римських монет запропоновано розділити на античний та черняхівський (або пізньоантичний) періоди [15, с. 136–148].

О. Касперович та Г. Юшкаускас присвятили свою статтю вдосконаленню існуючої типологізації та періодизації наслідувань римських імперських денаріїв, які виготовлялися в ареалі черняхівської культури протягом II–IV ст. Авторами запропоновано та використано комплексну аналітичну схему, що складається із системи класифікаційних параметрів типологізації наслідувань вказаних монет і виокремленням двох хвиль цього процесу [16, с. 121–136]. На основі аналізу ключових ознак, О. Касперович виокремив та хронологічно впорядкував 10 основних підгруп наслідувань та копій римських імперських монет, що виготовлялись на території України приблизно протягом II–IV століть. Ним обґрунтовано комплексну схему та подана відповідна таблиця щодо типологізації та періодизації вказаних процесів [17, с. 117–130].

Історіографію досліджень пізньоримських монет в Україні запропонували В. Коцур і В. Кашперський. На основі історіографічного аналізу автори узагальнили стан вивчення проблеми, вказали на її малодосліджені сегменти, окреслили перспективи подальших пошуків [18, с. 211–228].

Американський дослідник Р. Д. Леонард-молодший піддав опису групу римських срібних денаріїв та їхніх імітацій, викарбуваних до 194 р. Вони ймовірно були вивезені з України нелегально і з'явилися на американському нумізматичному ринку в 2018 р. Автор провів детальний іконографічний та метрологічний аналіз цих монетних раритетів [19, с. 124–131].

Іконографію кельтських монет Південно-Східної Європи, знайденим у Закарпатській області України, розглянув у своїй розвідці на основі структуралістського підходу Г. Казакевич. Автор розкрив символізм кельтських монет та відстежив зв'язок іконографії з релігійними уявленнями та культовими практиками давніх кельтів [20, с. 81–93].

Індійський учений Бімал Тріведі звернувся до малодослідженої проблеми індо-грецьких (бактрійських) монет після доби Олександра Македонського. Автор стверджує, що хоча ці монети карбувалися за еллінським типом, до середини II століття до н. е. на них почали з'являтися індійські елементи, які згодом стали масовими. У статті пропонується технологічний підхід до вивчення індо-грецьких монет та створення єдиного репозитарію цих цікавих нумізматичних суб'єктів [21, с. 93–105].

Застосувавши неруйнівний метод дослідження складу монетних металів з використанням аналізатора РФА, М. Орлик та І. Прохненко розкрили проблему поширення імітації еравіського типу римського денарія Роска Фабата на землі Малокопанського археологічного комплексу. Було встановлено одноштемпельність двох імітацій монет та виявлено потенційно схожу за дефектом імітацію [22, с. 40–54].

Усебічний історіографічний аналіз видань франкомовних дослідників XIX ст. з античної нумізматики (зокрема, Боспорського царства) здійснила К. Ягужинська. Вона виділила 3 напрями вказаних наукових досліджень: 1) вивчення античних аналізів, колекціонування; 2) археологічні дослідження та їхні матеріали; 3) початки теоретичного осмислення нумізматичного матеріалу, розроблення типологічних рядів, видання описових та ілюстрованих каталогів тощо [23, с. 247–258].

На сторінках часопису опубліковані й дослідження з візантійської нумізматики. Зокрема, В. Шульц усебічно проаналізував можливу сицилійську імітацію візантійського мідного фоліса, карбованого за правління імператора Михайла II (820–829 рр.). Подано історію карбування таких монет вказаного періоду двома серіями, проведено їхній опис (легенди, іконографія, гурт), акцентовано увагу на метрологічних особливостях [24, с. 27–31].

В. Ластовський у своєму дослідженні зосередився на проблемі трансформацій даних про нумізматичний матеріал у процесі його виявлення і подальшого використання у наукових та інших цілях (йдеться про дві візантійські монети, виявлені на території Мотронинського городища на початку XIX ст.). Позаяк інформація про ці монетні суб'єкти по суті не була оприлюднена, а частково й перекручена, населення Чигиринщини (нинішня Черкаська область) витворило легенду про княгиню Мотрону, яка начебто заснувала православний Троїцький Мотронинський монастир. У статті переконливо доводиться, що насправді вказана легенда пов'язана винятково з допущеною помилкою при первинній атрибуції візантійських фолісів часів імператорів Юстиніана I та Юстина II [25, с. 50–57].

Британський дослідник С. Менсфілд дослідив монети з недорогоцінних металів, які карбувалися в Равенні візантійським імператором Констансом II у VII ст. Зокрема, об'єктом дослідження стали фоліси та нуммії. Подано й історіографію вивчення цієї проблеми [26, с. 130–140].

Низка статей часопису присвячена східному монетарництву доби Середньовіччя. Аналіз основних типів сарайських дангів емісії пізньоджучидського хана Мухаммада запропонував у своїй розлогій розвідці Ю. Зайончковський. Ним впорядковано та описано дев'ять типів пізньоджучидських дангів, ідентифіковано деталі їхніх аверсів і реверсів, здійснено переклад легенд, подано якісні фотозображення срібних монет (більшість з яких уперше вводиться в науковий обіг). Поряд з цим автор висловлює певні сумніви достовірності інформації щодо датування, місця карбування та особи самого емітента. Це залишає значну ділянку ґносеологічного поля цієї проблеми для дослідників-нумізматів [27, с. 75–85].

У своїй статті К. Храмов розмірковує над проблемою ймовірного маршруту та часу функціонування сухопутного торгового шляху «Via Tatarica» («Татарський шлях»), залучивши достовірні нумізматичні джерела. Для наукового аналізу автор узяв відомі знахідки мідних монет часів хана Абдаллаха (1367–1370 рр.), що мали розповсюдження на дійсному маршруті торгового шляху від Азака та Кафи до фортеці Баликлея. Визначено неможливість ототожнення грошово-вагової одиниці *asper baricati* та монетного номіналу джучидський дірґам, адже ці терміни існують у різних терміносистемах та означають різні поняття [28, с. 53–67].

Іспанська дослідниця А. Армада запропонувала новий погляд на барселонські манкузи, викарбувані від імені халіфів Аль-Андалусу Хаммудидів у V–XI ст. У статті стверджується, що ця емісія стала відповіддю на політику альянсів графів Барселони з різними державами Аль-Андалусу і є свідченням визнання суверенітету халіфів Хаммудидів [29, с. 148–169].

О. Потильчак присвятив своє дослідження введенню до наукового обігу, нумізматичному дослідженню та атрибуції донедавна невідомого типу місцевих наслідувань дирхемів часів хана Токтамиша (1380–1399) карбування київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394). Автор розглядає обставини та географію знахідок, аналізує результати їх метрологічного дослідження, порушує питання про емітента, причини випуску цього типу наслідування, період карбування, специфіку обігу, пропонує власну версію атрибуції «князівського знаку» на аверсі монет. Висловлено припущення, що однією з причин карбування Володимиром Ольгердовичем наслідувань даного типу могло бути спровоковане складними військово-політичними реаліями, прагненням князя до ширшої політичної автономії й перегляду в майбутньому свого політичного статусу [30, с. 89–103].

Грузинські вчені І. Пагава та С. Туркіа у своїй розвідці піддали детальному опису двох унікальних аббасидських монет доби арабського панування в Грузії. Ці нумізматичні об'єкти становлять найбільш ранні артефакти з етнотопонімом Джурзан. Публікація проливає додаткове світло на нумізматичну та економічну історію Грузії і Аббасидського халіфату [31, с. 228–259].

На неправильний, на його погляд, опис двох мідних монет XII ст. правителя Артуکیدів Фахр ад-Діна Кара Арслана звернув увагу німецький науковець В. Шульц. Він ставить під сумнів доцільність атрибуції цих монет як дирхемів [32, с. 217–223].

Перебіг процесів консолідації грошової системи Омейядів в Аль-Андалусі II–V ст. розглядає іспанський дослідник А. Армада. На відміну від попереднього періоду основною грошовою одиницею став андалузський дирхем, що свідчить про монетарну автономію та закріплення омейядської грошової системи в цьому регіоні [33, с. 124–183].

Рідкісні приклади локального виробництва наслідувань монет Омейядського халіфату VIII ст., знайдених у Верхньо-Салтівському катакомбному могильнику, надають Є. Лемберг і В. Аксьонов. Виявлені артефакти доповнюють теорію про існування грошового обігу на території Хозарського каганату та вказують на початок проникнення куфічних монет на землі сучасної України вже від VIII ст. [34, с. 190–203].

Про рідкісну монету султана Мурада IV (1623–1640), що карбувалася на монетному дворі м. Провадія, інформує болгарський учений Н. Мітев. Ця цінна нумізматична пам'ятка допомагає більш детально вивчити період османського панування як на болгарських землях, так і на Балканах загалом [35, с. 203–208].

Усебічному аналізу піддали виявлений у Криму комплекс османських монет XV ст. В. Романкевич та Д. Янев. Вказані знахідки репрезентовано монетами акче часів Мурада II, Мехмеда II, які переважно було відкарбовано на Румелійських монетних дворах (Едірне, Новарі та Серезі). Автори вдаються до статистичних порівнянь і викладають їх у діаграмах і таблицях. Це дозволило їм встановити співвідношення емісій монет між монетними дворами. Зроблено припущення про те, що османські завоювання найбільших комерційних центрів Південного Причорномор'я сприяли збільшенню надходження османських монет до Криму [36, с. 77–88].

Срібним монетам Османської імперії дрібних номіналів кінця XVI – початку XVIII ст., що зберігаються у старій нумізматичній колекції Одеського археологічного музею НАН України, присвятив свою розвідку молдавський учений Д. Янов. Йдеться про акче, медіні та ікіліки. Автор висловлює своє припущення щодо походження цих монет: Південно-Західне Причорномор'я [37, с. 176–190].

Як впливає з аналізу опублікованих на сторінках часопису матеріалів, дослідників цікавить і нумізматична історія середньовічної та ранньомодерної Європи. Так, В. Орлик уводить до наукового обігу корпус нумізматичних джерел, які відображають зв'язки українських середньовічних земель з державою Тевтонського ордена в Пруссії. Підкреслюється, що монети емісії названого ордена зустрічаються в Україні як у поодиноких знахідках, так і в складі грошових та грошово-речових скарбів. Поряд із цим, учений подає й історіографічний огляд дослідницьких праць із цієї проблематики. Вагомим є й ілюстративний ряд публікації [38, с. 37–74].

Перу цього ж автора належить і стаття, присвячена дослідженню монет банату Северин із зображенням чоловічої фігури та хреста у щиті під короною. Проведений ним іконографічний та метрологічний аналіз монет дозволив зробити низку вмотивованих висновків та припущень щодо їхнього походження, а також статусів емітентів. Автор переконливо аргументує доцільність застосування до монет, які досліджуються, номіналу «квартинг» [39, с. 81–93].

С. Кулешов піддав всеосяжному аналізу нововиявлені на території України скандинавські монети IX–XI ст. Спираючись на знахідки норвезьких і данських монет, зважаючи на потужність їхнього залягання у скарбах, автор висунув тезу про те, що західноєвропейські денарії у XI ст. відігравали на історичних українських землях значно більшу роль у товарно-грошовому, ніж це вважалося раніше. Ймовірно, вони були єдиними монетними суб'єктами на початку безмонетного періоду [40, с. 70–81].

Чи карбували монети данські херсїри в середині XI ст.? Відповідь на це питання шукає у своїй розвідці С. Кулешов на основі атрибуції середньовічного денарія, знайденого в Київській області. Автор дійшов висновку, що знахідка є наслідуванням англійського пенні короля Кнуда Великого типу «Короткий хрест» [41, с. 140–145].

У повідомленні цього ж дослідника розглянуто срібний західноєвропейський денарій, що мав незвичні знаки на своєму реверсі. На думку автора, ці знаки є рунами балтійських слов'ян. Зроблено припущення, що монета була відкарбована ободритами в XI або XII ст. [42, с. 33–36].

Поряд з цим С. Кулешов усебічно дослідив рідкісний чеський денарій початку XII століття, знайдений на Київщині. На цій основі він продовжив висвітлення питань обігу у Київській Русі денаріїв різних європейських країн і підтвердив свою гіпотезу щодо наявності цих монет на початку XII ст. у місцевому грошовому обігові [43, с. 81–89].

До подібного моноаналізу звертається й В. Коцур, який у своєму повідомленні піддає усебічному аналізу рідкісну монету – срібний тесон, карбований у Папській державі на монетному дворі у Римі від імені понтифіка – Олександра VIII у 1690 р. Детально вивчивши наповнення монетного поля, автор звернув увагу на ймовірне виконання легенд штемпельної заготовки різними мінцмейстерами [44, с. 94–98].

А. Крижанівський повідомив про дві нові знахідки на Львівщині монет Подільського князівства, карбованих від імені князя Костянтина Коріативича, що виявлені у Буському районі біля річки Полтви та у Золочівському районі області. Найбільш імовірною причиною появи цих монет саме в цій місцевості може бути прагнення подільських купців продавати свої товари на прикордонні із Галицько-Волинською державою, адже везти їх у Львів через надане місту складське право було не вигідним [45, с. 269–281].

А. Крижанівський на базі скарбових знахідок усебічно проаналізував метрологічні показники монет Галицької Русі XIV ст., насамперед їхню вагу і пробу. Дослідник підкреслив важливість урахування повного складу знахідок, часових рамок конкретних емісій монет та безперервний процес «виловлювання» з обігу важчих їх примірників [46, с. 263–274].

Актуальні питання обігу празького гроша в Україні розглянули А. Бойко-Гагарін, І. Прохненко та О. Андреев. Вони визначили три основні періоди потрапляння чеської монети на українські терени, подали загальну характеристику їхніх скарбів, звернулися до аналізу обрізаних екземплярів [47, с. 223–263].

Особливості побутування іноземних монет Західної Європи у грошовому обігові Волині XV–XVII ст. ґрунтовно дослідив М. Очкур Він дійшов висновку, що найбільша кількість нумізматичного матеріалу представлена монетами великих номіналів, зокрема талярами (та їх фракціями) й

дукатами. Поряд з цим виявлено багато скарбів із дрібними монетами окремих популярних номіналів [48, с. 274–285].

Динаміку зміни якості ризьких шилінгів (проби) за часів польського панування в Лівонії (1581–1621 рр.) вивчав В. Даболінш. Він детально дослідив вміст срібла ризьких шилінгів у вказаний період і дійшов висновку, що протягом 40 років ця монета втратила близько 50% вмісту дорогоцінного металу. До того ж, шилінг девальвував на 114% щодо талера – базової одиниці грошової системи. Загалом же, за польського панування шилінг становив єдину, найбільш регулярно карбовану та успішну монету Риги [49, с. 131–143].

Комплексний аналіз становлення, розвитку та актуального стану досліджень чеської та словацької нумізматики XIX – початку XXI ст. з проблеми проникнення та використання празького гроша як платіжного засобу у країнах Центральної та Східної Європи в період пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу провели О. Потильчак і В. Герасименко. Сформульовано та обґрунтовано періодизацію історіографічного процесу нумізматичних досліджень окресленої проблеми, виокремлено коло питань, які потребують подальшого вивчення та наукової інтерпретації [50, с. 281–299].

Британський дослідник М. Філліпс піддав усебічному аналізу монету, яку приписують князю Антіохії Боемунду I. Вона репрезентована двома типами, викарбованими із міді у візантійському стилі [51, с. 206–217].

Узагальнюючий огляд грошового обігу середньовічних монет на території України здійснили Л. Дергачова та А. Бойко-Гагарін. Вони поетапно вводять у науковий обіг відповідний нумізматичний матеріал, супроводжуючи його повноцінним описом, ілюстраціями та контурними абрисами, посиланнями на актуальні наукові праці та каталоги [52, с. 299–320]. А. Бойко-Гагарін та В. Мойжес увели в науковий обіг та проаналізували нумізматичний матеріал, виявлений археологами під час розкопок руїн церкви на території Ужгородського замку, що відбувались у період з 2018 по 2023 рр. Було виявлено значну кількість угорських та інших монет Середньовіччя й ранньомодерного періоду, в тому числі і тогочасні підробки, які й стали об'єктом ретельного вивчення [53, с. 89–124].

Спробу узагальнити стан розвитку середньовічної нумізматики в Україні та окреслити її перспективи здійснив М. Шатайло. Автор дійшов висновку, що попри очевидні дослідницькі успіхи в цій царині, недостатніми залишаються результати вивчення монет Візантії, Давньої Руси, Венеції, Болгарії, королівства Польського, Кримського ханства [54, 285–314].

В. Нечитайло звернувся до дискусивної проблеми ймовірності монетної регалії гетьмана Б. Хмельницького та його наступників, перші спроби досягнення якої припадають ще на 1920-ті рр. Він зауважує, що гіпотетично до монет, карбованих за наказом Богдана Хмельницького, можна умовно віднести імітації півтораків. Висловлено припущення, що монети, карбовані від імені та за ініціативою Петра Дорошенка, могли бути срібними й мали середній номінал [55, с. 88–104].

Висновки. Як впливає з оглядового аналізу архіву часопису «Український нумізматичний щорічник», серед опублікованих матеріалів пріоритетне місце відведено дослідженню проблем нумізматики античності, середньовіччя та ранньомодерної доби. Зокрема, досить усебічно досліджена еллінська монетна система, особливо міст-держав Північного Причорномор'я (найбільше – монети Ольвії). Не оминули своєю увагою науковці й візантійські монети. Багато досліджень присвячено монетам східного карбування (сасанідським монетам, куфічним дирхемам). На сторінках часопису знайшли своє висвітлення й проблеми обігу західноєвропейських монет на українських та інших теренах. Практично усі статті супроводжуються таблицями, діаграмами, каталогами та зображеннями монет, що значно поглиблює подану інформацію й забезпечує її візуалізацію. Доволі солідно виглядає й авторський колектив часопису, репрезентований не лише досвідченими дослідниками із різних наукових установ України, а й науковцями із країн далекого зарубіжжя.

Водночас варто констатувати неоднорідне висвітлення різних періодів: поза увагою дослідників опинилися монетні системи Римської імперії, киево-руської, польсько-литовської та козацької доби. Багато статей мають локально-кейсовий характер. Вбачається доцільним звернення дослідників до компаративістських, кліометричних методів нумізматичних досліджень, а також залучення ними нових технологій: наприклад, 3D-сканування монет, спектрометричний аналіз, цифровий каталог, машинне розпізнавання монетних легенд. У подальшому варто продовжити оглядовий історіографічний аналіз публікацій часопису, зокрема в частині матеріалів, присвячених монетному обігу сучасності, скарбознавству, фальшуванню, нумізматичному музеєзнавству та сучасним методам нумізматичного дослідження.

Список літератури

1. Мільчарек М. Деякі роздуми щодо наслідувань драхм Родосу та питання солдатів найманців. *Український нумізматичний щорічник (далі – УНЩ)*. Вип. 2. 2018. С. 5–14.
2. Мизгін К., Степаненко С., Ситий Ю. Про знахідку Пантікапейського оболу на ранньосередньовічному Шестовицькому городищі *УНЩ*. Вип. 2. 2018. С. 15–26.
3. Орлик В. Знахідки в басейні р. Тясмину мідних монет Ольвії з деметрою та «істрійським» варіантом міської емблеми. *УНЩ*. Вип. 4. 2020. С. 5–13.
4. Орлик В. Знахідки античних монет VI–I ст. до н. е. в басейні р. Тясмин. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 5–45.
5. Орлик В. Античні монети VI–I ст. до Р. Х. на Поділлі. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 5–46.
6. Орлик В. Давньогрецькі монети та їхні імітації з території Волині. *УНЩ*. Вип. 7. 2023. С. 5–25.
7. Ніколаєв М. Ономастика та просопографія у відновленні монетних монограм (на прикладі Ольвії IV ст. до н. е.). *УНЩ*. Вип. 3. 2020. С. 5–27.
8. Ніколаєв М. Хронологія Ольвійських «борисфенів». *УНЩ*. Вип. 4. 2020. С. 14–42.
9. Ніколаєв М. Тезаврація скарбів «борисфенів» на території Ольвійської хори: історичний контекст. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 59–81.
10. Ніколаєв М. Щодо епонімного датування монет Ольвії V–I ст. до Р. Х. *УНЩ*. 2022. Вип. 6. С. 71–94.
11. Ніколаєв М. Монетні легенди як дзеркало Ольвійської палеографії. *УНЩ*. Вип. 7. 2023. С. 25–40.
12. Ніколаєв М. Світовий досвід в інтерпретації «проблемних» монетних монограм Ольвії. *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 37–58.
13. Колесніченко Є. Корпус молодших номіналів Ольвійської карбованої міді першої половини IV ст. до Р. Х. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 94–109.
14. Колесніченко Є. Класифікація монет Ольвії другої половини IV ст. до н. е. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 45–59.
15. Магомедов Б. Грошовий обіг Ольвії Понтійської на фінальному етапі історії міста. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 136–148.
16. Касперович О., Юшкаускас Г. До питання базової періодизації наслідувань римських імперських денаріїв в ареалі Черняхівської культури: концепція двох «хвиль». *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 121–136.
17. Касперович О. Наслідування та копіювання монет Римської імперії на території України: питання типологізації та періодизації. *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 117–130.
18. Коцур В., Кашперський В. Знахідки пізньоримських монет в Україні: історія досліджень. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 211–228.
19. Роберт Д. Л.-М. Знахідка досеверних Римських денаріїв в Україні, виявлена в продажу. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 124–131.
20. Казакевич Г. Образ вершини на монетах східних кельтів та культ кельтської богині війни. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 81–93.
21. Триведі Б. Індогорецькі монети: виклики древніх та рішення в сучасному світі. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 93–105.
22. Орлик М., Прохненко І. Імітації римських денаріїв роска фабата з малої копані та її околиць. *УНЩ*. Вип. 7. 2023. С. 40–54.
23. Ягужинська К. Антична нумізматика та монетна справа Боспору у франкомовній історіографії XIX ст. *УНЩ*. Вип. 7. 2023. С. 247–258.
24. Шульц В. Невідома імітація візантійського Фоліса Михайла II. *УНЩ*. Вип. 2. 2018. С. 27–31.
25. Ластовський В. Дві візантійських монети з території Мотронинського монастиря та легенда про його заснування княгинею Мотроною. *УНЩ*. Вип. 4. 2020. С. 50–57.
26. Менсфілд С. Загадкові та невловимі: пізні карбування мідних монет у Равенні за часів Констанса II. *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 130–140.
27. Зайончковський Ю. Сарайські данги пізньоджучидського хана Мухаммада. *УНЩ*. Вип. 1. 2017. С. 75–85.
28. Храмов К. Блукаючи шляхами «via tatarica» (проблеми визначення торгових шляхів джучидської доби на теренах сучасної України). *УНЩ*. Вип. 3. 2019. С. 53–66.
29. Армада А. Манкуси Хамудідських халіфів: зв'язок між кордобою, Барселоною та Києвом. Нові перспективи. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 148–169.
30. Потильчак О. Маловідомий тип наслідування дирхеми з «князівським знаком» Володимира Ольгердовича. *УНЩ*. Вип. 4. 2020. С. 89–103.
31. Пагава І., Туркіа С. Новий монетний двір «Грузія» («джурзан»): до вивчення історії Грузії та Абасидської півночі у VIII–IX ст. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 228–259.
32. Шульц В. Дві монети артуکیدів, які часто неправильно описують. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 217–223.
33. Армада А. Схід на заході. Консолідація грошової системи Омейядів в Аль-андалусі. *УНЩ*. 2023. Вип. 7. С. 124–183.
34. Лемберг Є., Аксьонов В. Наслідування Омейядських монет VIII століття з позначенням монетного двору кархз Верхньо-Салтівського катакомбного могильника. *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 190–203.
35. Мігев Н. Рідкісна монета султана Мурада IV (1623–1640) карбування монетного двору у провадії (Болгарія). *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 203–208.
36. Романкевич В., Янев Д. Комплекс з османськими монетами XV ст., знайдений в Криму. *УНЩ*. Вип. 3. 2019. С. 77–88.
37. Янов Д. Османські акче, медіні та ікілікі кінця XVI–початку XVIII ст. в колекції одеського археологічного музею. *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 176–190.
38. Орлик В. Топографія знахідок в Україні монет держави тевтонського ордену в Пруссії та її лівонського відділення (зведені відомості по областях). *УНЩ*. Вип. 1. 2017. С. 37–74.
39. Орлик В. До питання ідентифікації монет банату северин із зображенням чоловічої фігури та хреста у щиті під короною. *УНЩ*. Вип. 2. 2018. С. 81–93.
40. Кулешов С. Нові знахідки скандинавських монет IX–XI століть на території України. *УНЩ*. Вип. 4. 2020. С. 70–81.

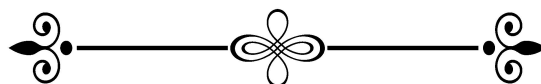
41. Кулешов С. Чи карбували монети данські херсїри в середині XI століття? *УНЩ*. Вип. 8. 2024. С. 140–145.
42. Кулешов С. Середньовічний європейський денарій зі слов'янськими (?) Рунами. *УНЩ*. Вип. 1. 2017. С. 33–36.
43. Кулешов С. Рідкісний чеський денарій початку XII століття, знайдений на Київщині. *УНЩ*. Вип. 7. 2023. С. 81–89.
44. Коцур В. Тестон понтифіка Олександра VIII з колекції національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. *УНЩ*. Вип. 2. 2018. С. 94–98.
45. Крижанівський А. Дві знахідки подільських півгрошів на Львівщині. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 269–281.
46. Крижанівський А. Аналіз метрологічних показників монет Галицької Русі XIV ст. на базі скарбових знахідок. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 263–274.
47. Бойко-Гагарін А., Прохненко І., Андреев О. Актуальні питання обігу празького гроша в Україні. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 223–263.
48. Очкур М. Монети іноземних держав західної Європи у грошовому обігові воліні у XV–XVII ст. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 274–285.
49. Dabolins V. The fineness of Riga schillings under Polish rule (1581–1621). *УНЩ*. Вип. 4. 2020. С. 131–143.
50. Потільчак О., Герасименко В. Грош у дослідженнях чеської нумізматики. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 281–299.
51. Філіпс М. Монета антіохії Босмунда I перекарбована танкред. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 206–217.
52. Дергачова Л., Бойко-Гагарін А. «Штрихи до портрету» грошового обігу середньовічних монет на території України. *УНЩ*. Вип. 5. 2021. С. 299–320.
53. Бойко-Гагарін А., Мойжес В. Нумізматичні знахідки з розкопок церкви на території Ужгородського замку за 2018, 2019 та 2023 роки. *УНЩ*. Вип. 7. 2023. С. 89–124.
54. Шатайло М. Середньовічна нумізматики в Україні: історія дослідження. *УНЩ*. Вип. 6. 2022. С. 285–314.
55. Нечитайло В. Теорії щодо емісії українськими гетьманами власних монет. *УНЩ*. Вип. 3. 2019. С. 88–104.

Referenses

1. Milcharek, M. (2018). Some reflections on the imitations of Rhodian drachmas and the issue of mercenary soldiers. *Ukrayins'Nekyy numizmatychnyy shchorichnyk [Ukrainian Numismatic Annual (next – UNA)]*, 2, 5–14 [in Ukrainian].
2. Myzhgin, K., Stepanenko, S., Sytyi, Yu. (2018). On the find of a Panticapaeum obol at the early medieval Shestovytsia hillfort. *UNA*, 2, 15–26 [in Ukrainian].
3. Orlyk, V. (2020). Finds in the Tiasmyn River basin of copper coins of Olbia with Demeter and the «Istrian» variant of the city emblem. *UNA*, 4, 5–13 [in Ukrainian].
4. Orlyk, V. (2021). Finds of ancient coins of the 6th–1st centuries BC in the Tiasmyn River basin. *UNA*, 5, 5–45 [in Ukrainian].
5. Orlyk, V. (2022). Ancient coins of the 6th–1st centuries BC in Podillia. *UNA*, 6, 5–46 [in Ukrainian].
6. Orlyk, V. (2023). Ancient Greek coins and their imitations from the territory of Volyn. *UNA*, 7, 5–25 [in Ukrainian].
7. Nikolaiev, M. (2019). Onomastics and prosopography in the reconstruction of coin monograms (on the example of Olbia of the 4th century BC). *UNA*, 3, 5–27 [in Ukrainian].
8. Nikolaiev, M. (2020). Chronology of Olbian «Borysthenes» coins. *UNA*, 4, 14–42 [in Ukrainian].
9. Nikolaiev, M. (2021). Hoarding of «Borysthenes» coins in the territory of the Olbian chora: historical context. *UNA*, 5, 59–81 [in Ukrainian].
10. Nikolaiev, M. (2022). On the eponymous dating of Olbian coins of the 5th–1st centuries BC. *UNA*, 6, 71–94 [in Ukrainian].
11. Nikolaiev, M. (2023). Coin legends as a mirror of Olbian palaeography. *UNA*, 7, 25–40 [in Ukrainian].
12. Nikolaiev, M. (2024). World experience in the interpretation of «problematic» coin monograms of Olbia. *UNA*, 8, 37–58 [in Ukrainian].
13. Kolesnichenko, Ye. (2022). Corpus of minor denominations of Olbian struck bronze of the first half of the 4th century BC. *UNA*, 6, 94–109 [in Ukrainian].
14. Kolesnichenko, Ye. (2021). Classification of Olbian coins of the second half of the 4th century BC. *UNA*, 5, 45–59 [in Ukrainian].
15. Magomedov, B. (2021). Money circulation of Olbia Pontica at the final stage of the city's history. *UNA*, 5, 136–148 [in Ukrainian].
16. Kasperovych, O., Yushkauskas, H. (2021). On the basic periodization of imitations of Roman imperial denarii in the Chernyakhiv culture area: the concept of two «waves». *UNA*, 5, 121–136 [in Ukrainian].
17. Kasperovych, O. (2024). Imitation and copying of Roman Imperial coins on the territory of Ukraine: issues of typologization and periodization. *UNA*, 8, 117–130 [in Ukrainian].
18. Kotsur, V., Kashperskyi, V. (2021). Finds of Late Roman coins in Ukraine: the history of research. *UNA*, 5, 211–228 [in Ukrainian].
19. Robert, D. L.-M. (2022). A find of pre-severan Roman denarii in Ukraine, discovered for sale. *UNA*, 6, 124–131 [in Ukrainian].
20. Kazakevych, H. (2021). The image of the horsewoman on coins of the Eastern Celts and the cult of the Celtic goddess of war. *UNA*, 5, 81–93 [in Ukrainian].
21. Trivedi, B. (2021). Indo-Greek coins: challenges of the ancients and solutions in the modern world. *UNA*, 5, 93–105 [in Ukrainian].
22. Orlyk, M., Prokhnenko, I. (2023). Imitations of Roman denarii of Rosca Fabata from Mala Kopania and its surroundings. *UNA*, 7, 40–54 [in Ukrainian].
23. Yahuzhynska, K. (2023). Ancient numismatics and coinage of the Bosphorus in French historiography of the 19th century. *UNA*, 7, 247–258 [in Ukrainian].
24. Shultz, V. (2018). An unknown imitation of the Byzantine follis of Michael II. *UNA*, 2, 27–31 [in Ukrainian].
25. Lastovskyi, V. (2020). Two Byzantine coins from the territory of the Motronyn Monastery and the legend of its foundation by Princess Motrona. *UNA*, 4, 50–57 [in Ukrainian].

26. Mansfield, S. (2024). Mysterious and elusive: the late minting of copper coins in Ravenna during the reign of Constans II. *UNA*, 8, 130–140 [in Ukrainian].
27. Zaionchkovskiy, Yu. (2017). Sarai dangs of the late Jochid Khan Muhammad. *UNA*, 1, 75–85 [in Ukrainian].
28. Khranov, K. (2019). Wandering along the «via tatarica»: problems of identifying trade routes of the Jochid era in the territory of modern Ukraine. *UNA*, 3, 53–66 [in Ukrainian].
29. Armada, A. (2022). Mancuses of the Hamudid caliphs: connection between Cordoba, Barcelona, and Kyiv. New perspectives. *UNA*, 6, 148–169 [in Ukrainian].
30. Potylchak, O. (2020). A little-known type of imitation of a dirham with the «princely sign» of Volodymyr Olherdovych. *UNA*, 4, 89–103 [in Ukrainian].
31. Pagava, I., Turkia, S. (2021). The new mint «Georgia» («Jurzan»): towards the study of the history of Georgia and the Abbasid North in the 8th–9th centuries. *UNA*, 5, 228–259 [in Ukrainian].
32. Shultz, V. (2022). Two Artuqid coins that are often misdescribed. *UNA*, 6, 217–223 [in Ukrainian].
33. Armada, A. (2023). The East in the West. Consolidation of the Umayyad monetary system in al-Andalus. *UNA*, 7, 124–183 [in Ukrainian].
34. Lemberg, Ye., Aksyonov, V. (2024). Imitations of Umayyad coins of the 8th century with the mintmark Karkh from the Verkhniy Saltiv catacomb cemetery. *UNA*, 8, 190–203 [in Ukrainian].
35. Mitev, N. (2024). A rare coin of Sultan Murad IV (1623–1640) struck at the mint in Provadia (Bulgaria). *UNA*, 8, 203–208 [in Ukrainian].
36. Romankevych, V., Yanev, D. (2019). A complex with Ottoman coins of the 15th century found in Crimea. *UNA*, 3, 77–88 [in Ukrainian].
37. Yanev, D. (2024). Ottoman akşes, medinis and ikiliks of the late 16th – early 18th centuries in the collection of the Odesa Archaeological Museum. *UNA*, 8, 176–190 [in Ukrainian].
38. Orlyk, V. (2017). Topography of finds in Ukraine of coins of the Teutonic Order state in Prussia and its Livonian branch (summary by regions). *UNA*, 1, 37–74 [in Ukrainian].
39. Orlyk, V. (2018). On the identification of coins of the Banate of Severin with an image of a male figure and a cross in a shield under a crown. *UNA*, 2, 81–93 [in Ukrainian].
40. Kuleshov, S. (2020). New finds of Scandinavian coins of the 9th–11th centuries on the territory of Ukraine. *UNA*, 4, 70–81 [in Ukrainian].
41. Kuleshov, S. (2024). Did Danish hersirs mint coins in the mid-11th century? *UNA*, 8, 140–145 [in Ukrainian].
42. Kuleshov, S. (2017). A medieval European denarius with Slavic (?) runes. *UNA*, 1, 33–36 [in Ukrainian].
43. Kuleshov, S. (2023). A rare Czech denarius of the early 12th century found in Kyiv region. *UNA*, 7, 81–89 [in Ukrainian].
44. Kotsur, V. (2018). Teston of Pope Alexander VIII from the collection of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve. *UNA*, 2, 94–98 [in Ukrainian].
45. Kryzhanivskiy, A. (2021). Two finds of Podillian half-groschen in Lviv region. *UNA*, 5, 269–281 [in Ukrainian].
46. Kryzhanivskiy, A. (2022). Analysis of metrological indicators of coins of Halychian Rus' of the 14th century based on hoard finds. *UNA*, 6, 263–274 [in Ukrainian].
47. Boiko-Haharin, A., Prokhnenko, I., Andreev, O. (2022). Topical issues of the circulation of Prague groschen in Ukraine. *UNA*, 6, 223–263 [in Ukrainian].
48. Ochokour, M. (2022). Coins of foreign Western European states in the monetary circulation of Volyn in the 15th–17th centuries. *UNA*, 6, 274–285 [in Ukrainian].
49. Dabolins, V. (2020). The fineness of Riga schillings under Polish rule (1581–1621). *UNA*, 4, 131–143.
50. Potylchak, O., Herasymenko, V. (2021). The grosz in Czech numismatic studies. *UNA*, 5, 281–299 [in Ukrainian].
51. Phillips, M. (2022). A coin of Antioch of Bohemond I re-struck by Tancred. *UNA*, 6, 206–217 [in Ukrainian].
52. Derhachova, L., Boiko-Haharin, A. (2021). «Touches to the portrait» of the monetary circulation of medieval coins in the territory of Ukraine. *UNA*, 5, 299–320 [in Ukrainian].
53. Boiko-Haharin, A., Mojzhes, V. (2023). Numismatic finds from excavations of the church on the territory of Uzhhorod Castle in 2018, 2019, and 2023. *UNA*, 7, 89–124 [in Ukrainian].
54. Shatailo, M. (2022). Medieval numismatics in Ukraine: history of research. *UNA*, 6, 285–314 [in Ukrainian].
55. Nechytailo, V. (2019). Theories on the emission of own coins by Ukrainian hetmans. *UNA*, 3, 88–104 [in Ukrainian].

(Надійшла до редакції / Received: 15.01.2026; Схвалено до друку / Accepted: 14.04.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

ІСТОРИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ

УДК 94(477.46)«1917»:338.43:351.82(091)
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-2-147-154

Лариса СИНЯВСЬКА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Тарас БАТЮК

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич, Україна
e-mail: tbatyuk@gmail.com

Формування системи продовольчого забезпечення в умовах революційних трансформацій 1917 р. (за матеріалами Уманського повітового продовольчого комітету / управи)

Анотація. У статті на прикладі Уманського повіту Київської губернії, як важливого аграрного регіону Правобережної України, простежено особливості реалізації продовольчої політики на локальному рівні, взаємодію влади та населення, а також ефективність нових управлінських практик у 1917 р. **Мета** дослідження полягає в тому, щоб на основі матеріалів Уманського повітового продовольчого комітету та управи, а також комплексу регіональних досліджень проаналізувати процес формування системи продовольчого забезпечення в Україні у 1917 р. в умовах революційних трансформацій. **Наукова новизна.** Вперше на основі локального документального комплексу реконструйовано практичні механізми становлення продовольчої системи на рівні повіту як складової загальноукраїнських революційних процесів. З'ясовано, що в умовах розпаду традиційних ринкових зв'язків, транспортної кризи та воєнного навантаження продовольчі комітети стали ключовими інституціями державного регулювання, поєднуючи функції обліку, заготівлі, розподілу ресурсів і контролю за виконанням поставок. Доведено, що система продовольчого забезпечення формувалася як багаторівнева адміністративна структура, у межах якої повітові органи координували діяльність волосних і сільських інституцій, забезпечуючи реалізацію централізованої політики на місцях. Встановлено, що ефективність цієї системи істотно обмежувалася селянським спротивом, господарською дезорганізацією, нестачею транспорту, політичною нестабільністю та поширенням альтернативних каналів постачання. Обґрунтовано, що продовольча політика виступала не лише економічним, а й соціально-політичним чинником, впливаючи на характер взаємин між владою та населенням у добу революції. **Висновки.** Визначено, що формування системи продовольчого забезпечення у 1917 р. мало перехідний характер і поєднувало елементи централізованого державного регулювання з практиками локальної самоорганізації та неформального обігу продуктів. На прикладі Уманського повіту простежено, що продовольчі структури стали важливим інструментом антикризового управління, однак їх результативність залишалася обмеженою через глибину загальносуспільної кризи. Досвід 1917 р. засвідчив визначальну роль продовольчого чинника у процесах державотворення та соціальної стабілізації в революційну добу.

Ключові слова: Українська революція, 1917 рік, продовольче забезпечення, продовольчі комітети, Уманський повіт, державне регулювання, соціально-економічна криза, селянство.

Larysa SYNIAVSKA

Doctor of Sciences (History), Professor, Department of History of Ukraine, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5575-5775>, e-mail: syniavska_larysa@ukr.net

Taras BATIUK

PhD (History), Assistant Professor, Assistant Professor at the Department of Ukrainian History
Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Drohobych, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4159-5226>, e-mail: tbatyuk@gmail.com

FORMATION OF THE FOOD SUPPLY SYSTEM IN UKRAINE IN 1917 UNDER THE CONDITIONS OF REVOLUTIONARY TRANSFORMATIONS (BASED ON MATERIALS OF THE UMAN DISTRICT FOOD COMMITTEE/ADMINISTRATION)

Abstract. In the article, using the example of the Uman powiat of Kyiv governorate as an important agricultural region of Right-bank Ukraine, the peculiarities of the implementation of food policy at the local level, the interaction between the authorities and the population, as well as the effectiveness of new management practices in 1917 are examined. **The purpose** of the study is to analyze, on the basis of the materials of the Uman powiat food committee and the district board, as well as a complex of regional studies, the process of forming the food supply system in Ukraine in 1917 under the conditions of revolutionary transformations. **The scientific novelty.** For the first time, on the basis of a local documentary corpus, the practical mechanisms of establishing a food supply system at the county level as a component of all-Ukrainian revolutionary processes have been reconstructed. It has been established that under conditions of collapsing traditional market ties, transport crisis, and wartime pressures, food committees became key institutions of state regulation, combining the functions of accounting, procurement, resource distribution, and supervision over mandatory deliveries. It has been proven that the food supply system was formed as a multi-level administrative structure in which county bodies coordinated the activities of volost and rural institutions, ensuring the implementation of centralized policy at the local level. It has been determined that the effectiveness of this system was significantly limited by peasant resistance, economic disorganization, transport shortages, political instability, and the spread of alternative supply channels. It is substantiated that food policy acted not only as an economic factor, but also as a socio-political one, influencing the nature of relations between the authorities and the population during the revolutionary era. **The conclusions.** It has been determined that the formation of the food supply system in 1917 was transitional in nature and combined elements of centralized state regulation with practices of local self-organization and informal circulation of products. Using the example of Uman County, it has been demonstrated that food institutions became an important instrument of anti-crisis governance; however, their effectiveness remained limited due to the depth of the general social crisis. The experience of 1917 confirmed the decisive role of the food factor in the processes of state-building and social stabilization during the revolutionary period.

Keywords: Ukrainian Revolution, 1917, food supply, food committees, Uman County, state regulation, socio-economic crisis, peasantry.

Постановка проблеми. Революційні події 1917 р. стали переломним етапом не лише в політичній історії України, а й у трансформації її соціально-економічного устрою. Повалення самодержавства, дезорганізація імперського адміністративного апарату, поглиблення наслідків Першої світової війни та загальна криза державного управління поставили перед суспільством проблему забезпечення населення й армії продовольством. Саме продовольче питання за умов воєнного часу набуло стратегічного значення, оскільки від його розв'язання залежали соціальна стабільність, функціонування міст, транспортної системи, військових структур і здатність нової влади утримувати контроль над регіонами. У цих обставинах продовольча політика перетворилася на одну з ключових сфер революційних перетворень, а створення нових органів управління постачанням стало важливою складовою процесу державотворення.

Для українських земель проблема продовольчого забезпечення мала особливу вагу, адже саме вони були одним із головних аграрних регіонів колишньої Російської імперії. Водночас традиційні ринкові механізми в 1917 р. виявилися неспроможними забезпечити стабільний рух продуктів від виробника до споживача. Руйнування транспортних зв'язків, інфляційні процеси, товарний дефіцит, спекуляція та приховування запасів спричинили перехід до адміністративно-регулятивної моделі, в межах якої провідну роль почали відігравати продовольчі комітети різного рівня. Їхня поява означала спробу замінити кризові ринкові відносини централізованим обліком, розверсткою, нормуванням і контрольованим розподілом ресурсів.

Особливий науковий інтерес становить вивчення цих процесів на локальному рівні, де загальнодержавні рішення набували конкретного практичного змісту. Саме регіональний вимір дозволяє простежити механізми реалізації продовольчої політики, ступінь її ефективності, реакцію населення та специфіку взаємодії між владою і суспільством. У цьому контексті Уманський повіт Київської губернії є репрезентативним об'єктом дослідження. Регіон посідав важливе місце в аграрно-економічному просторі Правобережної України, характеризувався значним сільськогосподарським потенціалом, розвиненим цукровим виробництвом, високою питомою вагою селянського населення та активною участю місцевого суспільства в революційних процесах. Саме тому матеріали Уманського повітового продовольчого комітету дають можливість реконструювати особливості становлення системи продовольчого забезпечення в українській провінції доби революції.

Актуальність теми зумовлюється також сучасними тенденціями історичної науки, що дедалі більше орієнтується на дослідження повсякденних практик державного управління, соціально-економічних аспектів революційних змін, історії інституцій та локальних моделей адаптації суспільства до кризових викликів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Попри наявність помітного масиву наукових праць, присвячених проблематиці Української революції 1917–1921 рр., аграрних трансформацій та регіональних особливостей суспільно-політичних процесів, питання формування місцевих систем продовольчого забезпечення й надалі залишається недостатньо опрацьованим. Окремі аспекти революційних подій на Уманщині та півдні Київщини висвітлено у працях О. Дудник [1–3], де значну увагу приділено регіональному виміру державотворчих і соціально-економічних змін. Діяльність земельних комітетів, аграрну політику та механізми трансформації сільського середовища досліджували О. Воронянський [4], С. Корновенко, Ю. Пасічна [5], О. Бабічева [6]. Водночас у більшості цих студій продовольча політика розглядається переважно в контексті загальної економічної кризи, аграрного питання або діяльності центральних органів влади. Натомість функціонування повітових продовольчих комітетів, організаційні механізми їх роботи, кадровий склад, практики взаємодії з волосними та сільськими структурами, а також реакція місцевого населення на заходи продовольчого регулювання досі не стали предметом спеціального комплексного дослідження, що й зумовлює наукову актуальність запропонованої теми.

Джерельну основу дослідження становлять, насамперед, матеріали Уманського повітового продовольчого комітету та управи, збережені в оцифрованих документах, протоколах засідань, постановах, організаційних інструкціях і звітах Черкаського обласного архіву [7]. Саме використання локальних документальних комплексів дозволяє перейти від загальних схем до реконструкції реального функціонування продовольчої системи на місцях.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі процесу формування системи продовольчого забезпечення України у 1917 р. на прикладі Уманського повіту в умовах революційних трансформацій. Для досягнення поставленої мети передбачається з'ясувати організаційні засади діяльності повітового продовольчого комітету, визначити його функції та місце в структурі місцевого управління, простежити механізми заготівлі й розподілу ресурсів, а також виявити соціальні суперечності, що супроводжували реалізацію продовольчої політики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше, на основі матеріалів Уманського повітового продовольчого комітету та управи, комплексно реконструйовано практичні механізми формування системи продовольчого забезпечення на локальному рівні в умовах революційних трансформацій 1917 р. З'ясовано організаційну структуру, функціональні повноваження та особливості взаємодії повітових, волосних і сільських продовольчих органів у процесі реалізації централізованої політики на місцях. Відновлено за джерелами персональний склад Уманського повітового продовольчого комітету, що дало змогу простежити рівень представництва різних соціальних груп, органів самоврядування, військових та громадських інституцій у системі місцевого управління. Виявлено суперечності між нормативними приписами центральної влади та практикою їх виконання в повіті, зумовлені транспортною кризою, господарською дезорганізацією, кадровими труднощами й селянським спротивом. Доведено, що продовольча політика виступала не лише економічним інструментом забезпечення населення і армії, а й важливим чинником державотворення, легітимації влади та соціальної стабілізації в українській провінції доби революції.

Виклад основного матеріалу. Становлення продовольчої системи в Уманському повіті відбувалося в умовах господарської кризи, транспортного колапсу та руйнування довоєнних механізмів ринку. У цих умовах держава була змушена перейти від ліберальної моделі економічних відносин до системи жорсткого адміністративного регулювання, в межах якої провідну роль відігравали продовольчі комітети. Саме вони забезпечували організацію обліку, розподілу та заготівлі продовольчих ресурсів, виступаючи ключовим інструментом державної політики у сфері забезпечення армії та населення.

Уманський повітовий продовольчий комітет, як свідчать джерела, був центральною ланкою цієї системи на місцевому рівні. Його функції охоплювали визначення продовольчих потреб, регулювання цін, організацію заготівель і контроль за виконанням поставок. Зокрема, комітет *«выясняет продовольственную нужду уезда... ведёт учёт хлебов, скота... и производит их развёрстку между волостями»* [7, с. 49], що засвідчує перехід до централізованого планування продовольчого забезпечення. Водночас саме через механізм розверстки відбувалося фактичне вилучення продуктів у населення, що було характерною рисою воєнно-революційної економіки.

Організаційна структура продовольчої системи, що формувалася в Уманському повіті навесні–влітку 1917 р., була багаторівневою і передбачала чітку вертикаль підпорядкування від губернського до сільського рівня. Після Лютневої революції та дезорганізації старого адміністративного апарату саме продовольчі комітети стали одним із перших інструментів нової влади для регулювання господарського життя. На рівні Київської губернії загальне керівництво здійснював губернський продовольчий комітет, тоді як в Уманському повіті його функції виконував Уманський повітовий продовольчий комітет, який *«объединяет и направляет деятельность сельских комиссий, волостных, местечковых и городских продовольственных комитетов»* [7, с. 49]. Це свідчило, що саме повітова установа координувала роботу десятків місцевих структур у межах одного з найбільших повітів Київщини, до складу якого входило понад 200 населених пунктів. Подібні процеси спостерігалися й в інших повітах Київщини, однак в Уманському регіоні вони посилювалися значним аграрним потенціалом, концентрацією цукрового виробництва, високою питомою вагою селянського населення та масштабами територіального управління, що надавало місцевій продовольчій політиці особливої складності й водночас репрезентативності для аналізу загальноукраїнських тенденцій 1917 р.

Важливою особливістю було поєднання централізованого керівництва з виборним принципом формування місцевих органів. Сільські продовольчі комісії створювалися шляхом обрання представників на сільських зборах із числа всіх повнолітніх мешканців незалежно від статі, національності чи віросповідання – із розрахунку три члени на кожні сто дворів [7, с. 49]. Такий порядок відображав демократичні тенденції революційної доби й водночас мав забезпечити легітимність продовольчих заходів серед місцевого населення. Волосні комітети комплектувалися представниками сільських комісій, а також кооперативних організацій, що вказує на залучення до продовольчого управління не лише державних, а й громадських структур.

На практиці Уманський повітовий продовольчий комітет виконував не лише координаційні, а й оперативні функції, що безпосередньо впливало на економічні процеси в регіоні. До його компетенції належало визначення продовольчих потреб населення, облік зерна, худоби, свиней, сала і фуражу, встановлення норм поставок між волостями, а також контроль за цінами [7, с. 49]. Волосні комітети, у свою чергу, *«распределяет между населением продукты... исполняет поручения... по вопросам продовольствия армии и населения»* [7, с. 52], тобто забезпечували безпосереднє втілення рішень на місцях. В умовах воєнної дестабілізації та системної продовольчої кризи така деталізація функцій дозволяла трансформувати директиви повітового центру в конкретні заходи з акумуляції та розподілу ресурсів. Оперативність волосного апарату була критично важливою для підтримання регулярного постачання продовольства військовим формуванням і міським центрам, оскільки саме на рівні волості відбувалася пряма взаємодія з виробниками, контроль за дотриманням державних монополій та мобілізація транспортних потужностей для логістичних потреб армії.

Документи засвідчують і персональний склад керівництва повітового комітету. Головою установи був Олександр Костянтинів Філіпповський, який очолював відділ закупівлі та переробки зерна. До складу управи входили Олександр Борисевич (відділ статистики і транспорту), Х. П. Вировенко (закупівля худоби, плодів і овочів), Н. Д. Шишко (закупівля фуражу для армії та організація сільськогосподарського виробництва), Н. З. Мацкевич (продовольчий відділ), а також Окуленець і Шапіро, які відповідали за контрольний напрям [7, с. 62]. Наявність окремих профільних відділів свідчить про бюрократизацію та професіоналізацію продовольчої системи вже в перші місяці революції. Водночас формування управлінського апарату демонструє прагнення тогочасних державних структур інституціоналізувати продовольчу політику, перетворюючи її на структурований механізм державного контролю в умовах системної соціально-економічної кризи.

Показово, що до складу комітету були включені представники різних соціальних груп та інституцій. У травні 1917 р. до нього допустили 8 представників Уманського гарнізону, 3 представників міського виконавчого комітету, 2 представників Уманського поміщицько-сільськогосподарського товариства та 1 представника фахівців із цукрового виробництва [7, с. 69]. Зазначена структура комітету демонструє прагнення тогочасної адміністрації консолідувати інтереси військового командування, органів міського самоврядування, землевласницьких кіл та представників промислового капіталу в межах однієї інституції, адже всі вони були зацікавлені у стабільному продовольчому забезпеченні. Включення до складу продовольчих органів профільного представника цукрової галузі є особливо показовим аспектом, що безпосередньо впливав з економічної специфіки регіону. Уманщина традиційно належала до ключових центрів

бурякоцукрового виробництва, де цукрова промисловість виступала не лише фундаментом місцевої економіки, а й стратегічно важливим ресурсом загальнодержавного значення.

Однією з ключових функцій продовольчих органів була організація заготівель продуктів, передусім худоби та сільськогосподарської продукції. Уманський повітовий продовольчий комітет активно втручався у ринкові відносини, встановлюючи жорсткі правила функціонування торгівлі. Зокрема, приватну скупку худоби було заборонено, що означало фактичну ліквідацію вільного ринку у цій сфері. Відтепер закупівлі здійснювалися лише через сільські та волосні ради за дорученням комітету, що забезпечувало централізований контроль над ресурсами. Система фінансового забезпечення заготівельних операцій також підлягала суворій регламентації та централізованому контролю з боку продовольчих органів [7, с. 81]. Це дозволяло уникати несанкціонованих операцій і сприяло впровадженню єдиної фінансової політики. Водночас закупівлі часто здійснювалися за участю місцевих органів влади, які несли відповідальність за їх проведення [7, с. 95], що підкреслює роль сільських рад як виконавчого механізму продовольчої політики.

Не менш важливим напрямом діяльності було регулювання цін і боротьба зі спекуляцією. Продукти мали продаватися *«по твердым ценам»* [7, с. 105], що було характерною ознакою політики продовольчої монополії та мало на меті стабілізацію споживчого сектору в умовах інфляційного тиску. Одночасно здійснювався контроль за ринками, які перебували у віданні сільських рад, що несли відповідальність за їх збереження та роботу [7, с. 114]. Подібна децентралізація відповідальності при збереженні жорсткого централізованого цінового контролю свідчить про системні намагання влади впорядкувати торговельні процеси, інституціоналізувати локальні ринки та створити дієвий механізм запобігання спекулятивним зловживанням і дефіциту.

Ключовим механізмом акумуляції ресурсів у системі державного забезпечення стала практика продовольчої розверстки, що базувалася на принципі примусового відчуження сільськогосподарської продукції у населення для задоволення загальнодержавних потреб. Реалізація цієї стратегії супроводжувалася застосуванням диференційованого підходу до різних категорій господарств та врахуванням їх специфіки. Зокрема, передбачалося зменшення норм для окремих територій: *«понижив требуется... количество скота до с положенного»* [7, с. 81]. Водночас встановлювалися чіткі правила виконання поставок, включаючи можливість заміни видів худоби [7, с. 115], що вказує на гнучкість у реалізації продовольчої політики і свідчить про намагання влади оптимізувати процес заготівель, мінімізуючи ризики соціального опору та враховуючи фактичний виробничий стан конкретних господарств.

Разом із тим механізм реалізації продовольчої розверстки забезпечувався і примусовими заходами. У випадках порушення встановлених правил застосовувалися санкції, серед яких найбільш поширеною була конфіскація, *«скот... купленный без разрешения по повышенным ценам, подлежит конфискации»* [7, с. 115]. Подібні заходи свідчать про виразно репресивний вектор продовольчої політики, де пріоритет державних інтересів над приватними правами власності був зумовлений екстремальними викликами воєнного часу.

Окремим стратегічним напрямом діяльності продовольчих органів була організація транспортної та логістичної інфраструктури в межах повіту. В умовах глибокої транспортної кризи та системної дезорганізації залізничного сполучення, коли, як зазначалося, *«вагоны заняты... идут медленно... чинить их некому»* [7, с. 12], комітет був змушений брати на себе функції координаційного центру, що забезпечувало бодай мінімальне переміщення продовольчих вантажів до пунктів їх кінцевого споживання [7, с. 82]. Ефективність такої діяльності була критичним чинником виживання міст та підтримання боєздатності армії, оскільки спроможність комітету в ручному режимі керувати логістичними потоками дозволяла мінімізувати наслідки інфраструктурного колапсу та гарантувати доставку стратегічно важливих продуктів попри мілітаризацію та пошкодження основних транспортних магістралей. У зв'язку з цим продовольчі комітети були змушені не лише організовувати заготівлі, але й координувати перевезення, визначаючи пріоритетність вантажів і напрямки їх транспортування. Це підсилювало адміністративний характер тогочасної продовольчої системи, перетворюючи її на складний механізм управління ресурсами регіону.

Одним із ключових чинників формування продовольчої системи стала необхідність подолання загальноімперської кризи розподілу ресурсів, що в умовах війни загрожувала життєздатності армії та міського населення. Як зазначалося у документах губернського рівня, *«торговля хлебом... пришла в большое расстройство... ни войско, ни город хлеба не родят – нужно его покупать»* [7, с. 11]. Це означало, що забезпечення продовольством переставало бути сферою приватної ініціативи і переходило до компетенції державних органів. Уманський повітовий продовольчий комітет

функціонував саме в цій логіці – як елемент загальнодержавної системи, що мала ліквідувати розрив між виробником і споживачем.

Однією з ключових проблем, яку намагалися вирішити продовольчі органи, було приховування продуктів і прогресуюча дезорганізація ринку. У тогочасних джерелах безпосередньо зазначалося, що *«скривать запасы начали торговцы... когда придерживают товар – цены еще выше растут»* [7, с. 11], що свідчило про свідоме приховування підприємцями продукції в умовах дефіциту. Як наслідок, на місцевому рівні впроваджувалися заходи жорсткого обліку і контролю, що логічно доповнювалися заборонаю вільної торгівлі та встановленням державної монополії на основні продукти. Зазначена тенденція знайшла безпосереднє відображення у практичній діяльності Уманського комітету: запровадження фіксованих цін та адміністративне обмеження вивозу продукції стали інструментами примусової стабілізації локального ринку. Така політика не лише відповідала загальнодержавному вектору на централізацію продовольчої системи, а й маркувала перехід від економічних методів управління до методів прямого державного диктату.

Суттєвим елементом формування продовольчої системи стала реалізація концепції державної монополії на збіжжя та інші стратегічні категорії сільськогосподарської продукції. У документах наголошувалося, що *«вся продажа шла только государству... всякий должен их продать казне через продовольственные комитеты»* [7, с. 13]. Це означало повне підпорядкування ринку державі, що мало забезпечити контроль над ресурсами та їх раціональний розподіл. Уманський повітовий комітет виступав безпосереднім провідником цієї політики на місцях, організовуючи закупівлі та розподіл продукції через мережу підпорядкованих органів.

У ширшому соціально-економічному контексті діяльність продовольчих комітетів була тісно пов'язана з аграрними перетвореннями, що відбувалися в умовах революції. Як засвідчують дослідження, земельні комітети фактично розпочали процес перерозподілу землі ще до його законодавчого оформлення, що супроводжувалося конфліктом між владою та селянством [4, с. 11]. У цих умовах продовольча політика ставала додатковим фактором соціальної напруги, оскільки розверстка і реквізиції безпосередньо зачіпали інтереси селянських господарств.

На регіональному рівні, зокрема на Уманщині, продовольча політика була частиною ширших національно-демократичних перетворень, що відбувалися не лише в 1917 р., а впродовж всього 1917–1920 рр. Як зазначається в дослідженнях, ці процеси супроводжувалися активною участю населення у громадському житті та формуванні нових органів влади. Це означало, що продовольчі комітети не лише виконували адміністративні функції, але й виступали формою самоорганізації населення в умовах революції. Разом із тим функціонування продовольчої системи відбувалося в умовах постійної політичної нестабільності та зміни владних режимів, що впливало на її ефективність. Зокрема, у подальші роки революції спостерігалися процеси реорганізації та «чистки» продовольчих органів, що свідчить про їх політичну залежність і нестійкість [2]. У свою чергу, це ускладнювало реалізацію продовольчої політики та посилювало кризові явища.

Окремої уваги заслуговує питання селянського спротиву продовольчій політиці, який був невід'ємною складовою формування системи забезпечення. Документальні джерела Державного архіву Черкаської області переконливо засвідчують, що саме продовольча політика влади стала одним із ключових чинників загострення соціального напруження в регіоні. Оскільки впроваджені механізми безпосередньо зачіпали економічні інтереси селянства, що становило більшість населення Уманщини, це неминуче провокувало конфлікт між державною стратегією вилучення ресурсів та традиційним укладом сільськогосподарського виробництва. Зокрема, зазначається, що селянські виступи були зумовлені не лише земельним питанням, але й *«продовольчою політикою влади, їх ставленням до соціальних потреб селянства»* [1, с. 70]. Це дозволяє розглядати продовольчу систему не просто як технічний механізм розподілу ресурсів, а як потужний чинник соціально-політичного конфлікту. Трансформація продовольчих органів у суб'єктів державного примусу перетворила процес заготівель на арену протистояння між інтересами держави, що перебувала у стані війни, та економічними правами місцевих виробників.

Селянський спротив проявлявся у різних формах – від пасивного невиконання розверстки до відкритих виступів. В умовах революції селянство прагнуло не лише отримати землю, але й самостійно розпоряджатися виробленою продукцією. Відтак спроби держави встановити монополію на хліб і інші продукти вступали у суперечність із традиційною логікою селянського господарювання. Це підтверджується загальним висновком, що селянські виступи *«створювали серйозні проблеми для владних структур»* і виступали *«дестабілізуючим фактором державотворення»* [1, с. 70]. Отже, ефективність продовольчої політики значною мірою залежала від рівня реального адміністративного контролю над селом, який у 1917 р. залишався вкрай

обмеженим. Незважаючи на розбудову бюрократичної вертикалі, державні органи не мали достатніх важелів впливу, щоб повноцінно інтегрувати розрізнені селянські господарства в систему монопольного розподілу. Відсутність дієвого апарату примусу та слабкість зв'язків між повітовим центром і волосними комітетами призводили до того, що більшість декларативних рішень про «тверді ціни» та розверстку блокувалися на місцях. Таким чином, інституційна неспроможність влади встановити контроль над аграрним сектором стала головною перешкодою для реалізації продовольчої стратегії, зумовивши її низьку результативність у кризових умовах першого року революції.

Водночас криза хлібної монополії проявлялася у нездатності держави повністю охопити процеси заготівлі та розподілу. Формально встановлена система централізованого постачання передбачала підпорядкування всіх каналів обігу продуктів державним органам, однак на практиці вона наштовхувалася на численні перешкоди – як об'єктивні, так і суб'єктивні. До перших належали економічна дезорганізація, нестача транспорту, руйнування виробничої бази; до других – небажання селян виконувати встановлені норми, а також поширення неформальних практик обміну.

Продовольча система фактично функціонувала у стані постійної конкуренції з альтернативними формами постачання. Як уже зазначалося в дослідженнях, у роки революції значного поширення набуло міщечництво, яке стало «масовим явищем» і виконувало функцію паралельного забезпечення населення продуктами [6, с. 101]. Виникнення та стрімке поширення цього феномену було прямим наслідком недосконалості офіційної продовольчої системи, яка виявилася неспроможною задовольнити потреби населення у повному обсязі. У цьому контексті міщечництво виступало стихійною ринковою альтернативою жорсткому державному розподілу, демонструючи життєздатність горизонтальних економічних зв'язків, які заповнювали лакуни, створені неефективністю централізованого апарату.

Особливість міщечництва полягала в тому, що воно поєднувало елементи легальної та нелегальної економіки, перебуваючи на межі дозволеного. Населення намагалося самостійно піклуватися про своє постачання [6, с. 104], що свідчить про кризу довіри до державних механізмів розподілу. У результаті формувалася специфічний подвійний ринок – офіційний, що підпорядковувався директивному управлінню продовольчих органів і базувався на принципах монополії та «твердих цін», і неофіційний, який стихійно функціонував за власними ринковими правилами. Важливою характеристикою цього процесу є також соціальна диференціація доступу до продовольства. Офіційна система, побудована на принципах розверстки та нормування, прагнула забезпечити більш-менш рівномірний розподіл ресурсів, однак фактично доступ до продуктів часто визначався не лише адміністративними нормами, але й можливістю скористатися неформальними каналами постачання. Це створювало додаткову соціальну напругу та підірвало легітимність державної політики.

Слід також звернути увагу на те, що продовольча криза мала не лише економічний, але й психологічний вимір. В умовах нестачі продуктів, черг, перебоїв у постачанні формувалася атмосфера невпевненості та страху, яка впливала на поведінку населення. Люди були змушені шукати альтернативні способи забезпечення, накопичувати запаси, уникати виконання зобов'язань перед державою. У цьому сенсі продовольча система виступала не лише як механізм розподілу, але й як фактор формування нових моделей соціальної поведінки.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що селянський спротив, криза хлібної монополії та поширення неформальних практик постачання були взаємопов'язаними явищами, які суттєво впливали на формування системи продовольчого забезпечення у 1917 р. На прикладі Уманського повіту простежується, що ця система не була цілісною і стабільною, а існувала у стані постійної напруги між державним регулюванням і соціальною реальністю, що визначало її суперечливий і нестійкий характер у добу революційних трансформацій.

Висновки. Таким чином, організаційна структура продовольчої системи, що формувалася в Уманському повіті навесні–влітку 1917 р., мала чітко виражений локальний характер і була пристосована до потреб одного з найбільших аграрних районів Київської губернії. Центром управління виступав Уманський повітовий продовольчий комітет, який координував роботу волосних, містечкових і сільських органів у межах повіту, до складу якого входило понад 200 населених пунктів. Саме через Умань здійснювався розподіл зерна, худоби, фуражу та інших ресурсів між волостями, а також організація поставок для міста, гарнізону та державних потреб. Документи чітко визначали, що повітовий комітет об'єднує та направляє діяльність всіх сільських комісій, волосних, містечкових та міських продовольчих комітетів. Практично це означало, що всі ключові продовольчі рішення для Бабанської, Маньківської, Тальнівської, Христинівської та

інших волостей проходили через повітовий центр в Умані, де зосереджувався адміністративний контроль над продовольчим ринком регіону.

Ключовою рисою цієї системи стало формування багаторівневої структури продовольчих органів, що забезпечували облік, розподіл і заготівлю ресурсів. Водночас її ефективність значною мірою залежала від здатності місцевих органів влади контролювати сільське середовище, яке залишалося головним виробником продовольства. Як показує аналіз джерел, саме селянство виступало визначальним суб'єктом у процесі реалізації продовольчої політики, а його ставлення до розверстки, ревізій та державної монополії безпосередньо впливало на результативність цих заходів. Водночас продовольча політика не існувала ізольовано, а була тісно пов'язана з аграрними трансформаціями та загальним ходом революційних подій. Руйнування поміщицького господарства, дезорганізація виробничої бази, перерозподіл землі та інвентарю створювали додаткові труднощі для забезпечення стабільного постачання продуктів. У цьому контексті продовольча система виконувала не лише функцію розподілу, але й частково компенсувала наслідки розпаду традиційних економічних структур.

Суттєвою характеристикою досліджуваного періоду є також те, що офіційна система продовольчого забезпечення не змогла повністю монополізувати сферу обігу продуктів. Поряд із нею функціонували альтернативні, неформальні канали постачання, зокрема мішечництво, яке забезпечувало значну частину населення необхідними товарами. Це свідчить про обмеженість адміністративних ресурсів держави та неможливість повного контролю над економічними процесами в умовах революційної нестабільності. Окремо варто наголосити на тому, що продовольча політика виступала важливим фактором соціальної напруги. Вона безпосередньо зачіпала інтереси селянства, сприяючи формуванню протестних настроїв і підсилюючи конфлікт між владою та населенням. У результаті система продовольчого забезпечення опинилася у стані постійного протистояння між адміністративними вимогами держави та реальними можливостями і прагненнями суспільства.

Узагальнюючи, можна стверджувати, що система продовольчого забезпечення 1917 р. на Уманщині була перехідною за своєю сутністю: вона поєднувала риси централізованого державного регулювання та стихійних ринкових і напівринкових практик. Її формування відбувалося в умовах глибокої кризи управління, що зумовлювало нестійкість, суперечливість і обмежену ефективність цієї системи. Водночас саме в цей період були закладені основні принципи організації продовольчого забезпечення, які згодом отримали подальший розвиток у політиці наступних режимів.

Список літератури

1. Дудник О. Селянський рух на Уманщині в роки Української революції (1917–1920 рр.). *Уманська старовина*. 2016. Вип. 1. С. 69–75.
2. Дудник О. Національно-демократичні перетворення на півдні Київщини в революційну добу (березень 1918–1920 рр.). Умань: СПД Сочинський, 2008. 248 с.
3. Дудник О. Уманщина в добу Української революції 1917–1921 рр. Умань: Візаві, 2022. 198 с.
4. Воронянський О. Земельні комітети в Українській революції 1917–1921 рр. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. 2020. Вип. 57. С. 11–16.
5. Корновенко С., Пасічна Ю. Аграрна політика Тимчасового уряду. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. 236 с.
6. Бабічева О. Проблема нелегального постачання в Росії та Південно-Східній Україні в 1917 р. *Гуманітарний журнал. Питання історії та історіографії*. 2011. № 1–2. С. 100–107.
7. Державний архів Черкаської області. Ф. Р-857. Оп. 1. Спр. 1. 153 арк.

References

1. Dudnyk, O. (2016). Peasant movement in the Uman region during the Ukrainian Revolution (1917–1920). *Umanska starovyna [Uman old times]*, 1, 69–75 [in Ukrainian].
2. Dudnyk, O. (2008). National-democratic transformations in the south of Kyiv region during the revolutionary era (March 1918–1920). SPD Sochinskyi [in Ukrainian].
3. Dudnyk, O. (2022). Uman region during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Vizavi [in Ukrainian].
4. Voronianskyi, O. V. (2020). Land committees in the Ukrainian Revolution of 1917–1921. *Zbirnyk naukovykh prats "Istoriia ta heohrafiia" [Collection of scientific works "History and geography"]*, 57, 11–16 [in Ukrainian].
5. Kornovenko, S., Pasichna, Yu. (2018). Agrarian policy of the Provisional Government. Cherkasy [in Ukrainian].
6. Babicheva, O. (2011). The problem of illegal supply in Russia and South-Eastern Ukraine in 1917. *Humanitarnyi zhurnal. Pytannia istorii ta istoriografii [Humanitarian Journal. Issues of History and Historiography]*, 1–2, 100–107 [in Ukrainian].
7. State Archive of Cherkasy Region. Fund P-857. Inv. 1. File 1 [in Ukrainian].

Назар ВАЛАГА

аспірант кафедри історії України Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького, Черкаси, Україна
e-mail: nazarvalaga@gmail.com

This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Роль української вищої школи у консолідації суспільства у 1990-х рр.

Анотація. Стаття містить аналіз діяльності вищої школи України у 1990-х рр. у контексті консолідації українського суспільства після розпаду СРСР. Визначені чинники впливу українських вузів на суспільство із урахуванням характеру та часу їх дії та окресленням меж досяжності такого впливу. **Мета** дослідження полягає у визначенні можливостей та характеру впливу вищої школи на консолідацію українського суспільства протягом 1990-х рр. із урахуванням наслідків розпаду СРСР та відновлення державного будівництва в Україні. **Наукова новизна** полягає у тому, що у ньому окреслені засоби впливу українських вузів на консолідацію суспільства впродовж 1990-х рр., визначений характер такого впливу та його наслідки у контексті державного будівництва. **Висновки.** Автором визначено, що впродовж 1990-х рр. українська вища школа доклала значних зусиль для формування україноцентричного світогляду молоді, у тому числі через викладання оновлених курсів з історії України, всесвітньої історії та історії держави і права України. Посилення уваги до історії України було пов'язане із так званою «архівною революцією», яка дозволила дослідникам проаналізувати раніше секретні документи і висвітлити багато маловідомих сторінок вітчизняної історії у контексті державотворчих зусиль українського народу. Визначено, що україноцентричний погляд на процес державотворення тісно пов'язаний із викладанням історії. Викладання історії України для студентів вузів мало певну специфіку у вузах східної і західної України. Протягом 1990-х рр. вузи України вплинули на зміну пантеону героїв українського суспільства, на переоцінку багатьох подій і фактів вітчизняної історії, однак обтяженість радянською ідентичністю ще помітно впливала на характер виконання своїх професійних обов'язків багатьма викладачами вищої школи.

Ключові слова: вища школа України, консолідація, державне будівництво, гуманітарна освіта, «архівна революція».

Nazar VALAHA

Postgraduate student, the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-2202-0511>, e-mail: nazarvalaga@gmail.com

THE ROLE OF UKRAINIAN HIGHER EDUCATION IN THE CONSOLIDATION OF SOCIETY IN THE 1990S

Abstract. The article analyzes the activities of Ukrainian higher education institutions in the 1990s in the context of consolidating Ukrainian society after the collapse of the USSR. It identifies the factors influencing the impact of Ukrainian universities on society, taking into account the nature and timing of their actions and outlining the scope of such influence. **The purpose** of the study is to determine the possibilities and nature of the influence of higher education on the consolidation of Ukrainian society during the 1990s, considering the consequences of the USSR's collapse and the restoration of state-building in Ukraine. **The scientific novelty** lies in outlining the means by which Ukrainian universities influenced societal consolidation during the 1990s, identifying the nature of this influence, and its consequences in the context of state-building. **Conclusions.** The author establishes that during the 1990s, Ukrainian higher education made significant efforts to form a Ukrainian-centric worldview among youth, particularly through the teaching of updated courses on Ukrainian history, world history, and the history of the state and law of Ukraine. The increased focus on Ukrainian history was associated with the so-called «archival revolution», which allowed researchers to analyze previously classified documents and shed light on lesser-known aspects of national history in the context of the Ukrainian people's state-building efforts. It is noted that the Ukrainian-centric perspective on state-building was closely tied to the teaching of history. The teaching of Ukrainian history in universities had certain regional specifics in eastern and western Ukraine. During the 1990s, Ukrainian universities contributed to reshaping the pantheon of heroes in Ukrainian society and reassessing many events and facts of national history. However, the burden of Soviet identity still noticeably influenced the way many higher education instructors carried out their professional duties.

Keywords: Ukrainian higher education, consolidation, state-building, humanitarian education, «archival revolution».

Постановка проблеми. Історія України з 1990-х рр. засвідчила вкрай важливу роль українського студентства у революційних подіях, покликаних відновити українську державність, зміцнити її курс на євроінтеграцію. Саме із виступами студентів пов'язують Революцію на граніті, студенти були активними учасниками Помаранчевої революції, Революції Гідності. Значна кількість студентів та випускників вищої школи продемонструвала свою громадянську позицію, взявши до рук зброю для захисту України в умовах сучасної російсько-української війни. Багато студентів було

й серед учасників протестів наприкінці липня – на початку серпня 2025 р. проти обмежень повноважень НАБУ і САП, які були сприйняті як загроза курсу країни на поглиблення євроінтеграції.

Активна громадянська позиція значної кількості громадян України була сформована під час навчання у вищій школі. Вплив вищої школи на суспільство не обмежувався лише студентськими колами. Виші мали вплив і через трансляцію певних переконань у колі спілкування студентів. Така трансляція впродовж 1990-х рр. ставала вагомим чинником впливу на представників покоління, соціалізація яких припала ще на роки існування СРСР, що певний час зумовлювало «обтяження радянською ідентичністю» (вислів Л. Нагорної). Відновлення Української державності після розпаду Радянського Союзу актуалізувало необхідність об'єднання українського суспільства на шляху зміцнення держави. З одного боку, результати всеукраїнського референдуму від 1 грудня 1991 р. засвідчили, що більшість громадян підтримала Акт проголошення незалежності України. З другого – суспільство виявилось роз'єднаним щодо визначення подальшого шляху розбудови держави. Частина громадян віддавала перевагу поглибленню зв'язків із Російською Федерацією, вважаючи цю країну дружньою до України, а інші вважали, що Україна має зміцнювати зв'язки з країнами ЄС. За таких умов вища школа України стала генератором і поширювачем ідей, які могли визначити характер політичної орієнтації громадян або каталізатором переосмислення власного ставлення до історії України та перспектив її подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вплив вищої школи України на суспільство переважно перебував у фокусі уваги дослідників, які вивчали процес державного будівництва і намагалися осмислити чинники впливу на формування громадянської позиції. Їхні праці можна умовно поділити на три групи: одні науковці торкалися проблем, пов'язаних із визначенням ролі вишів у процесі консолідації українського суспільства, через аналіз участі студентства у політичних подіях [1–3], інші – вивчаючи зміни в умовах розбудови ринкової економіки [4–9], а ще одна група – аналізуючи ціннісні орієнтації молоді та рівень її політичної культури [10; 11]. Перші намагалися показати, що студентство було рушієм багатьох суспільних перетворень, а другі намагалися осмислити досвід роботи вишів у складних економічних умовах через досвід зарубіжних колег, який міг би бути використаний в українських реаліях. Водночас науковці розділилися щодо визначення перспектив використання зарубіжного досвіду в освітнянських закладах України. Одні стверджували про важливість запозичення зарубіжного досвіду, акцентуючи увагу на проблемах вітчизняних освітніх закладів, а інші, наприклад В. Яблонський [12], робили наголос на необхідності вдосконалення навчального процесу, з акцентом на здобутки українських навчальних закладів та вирішення проблем, які постали перед освітою. В. Солодков відзначив також важливість позиції викладачів за умов, коли панування однієї ідеології відійшло у минуле, але під її впливом перебувала ще порівняно велика частина викладацьких колективів [13].

Мета статті полягає в аналізі можливостей і характеру впливу вищої школи на консолідацію українського суспільства впродовж 1990-х рр., з урахуванням наслідків розпаду СРСР та відновлення державного будівництва в Україні.

Виклад основного матеріалу. У державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»), ухваленій 1993 р., відзначалося, що з перетворенням України на самостійну державу, освіта стала власною справою українського народу, а докорінне її реформування має стати основою відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [14]. Відновлення Української державності у контексті визначення ціннісних орієнтирів суспільства окреслило чотири стратегічних завдання: державотворення (побудова правової соціальної держави), націєтворення (формування політичної нації), маркетизація (побудова розвинутої ринкової економіки), демократизація (створення демократичних інституцій і просування до зрілої, консолідованої демократії) [15].

Консолідація зусиль громадян у цих напрямках постала стратегічно важливим завданням, від виконання якого залежала подальша доля держави. Така консолідація виглядала надзвичайно складною в умовах, коли більшість населення держави соціалізувалася ще за часів існування СРСР. Одним же з ключових ціннісних орієнтирів, який насаджувала радянська влада українцям, було поглиблення «споконвічної дружби» з Росією за пріоритету інтересів Москви. Українське суспільство загалом позитивно сприймало демократичні цінності та процедури, однак не було готовим до руху у напрямі консолідованої демократії та розбудови ринкових відносин. Тим більше, що очікування на швидке економічне піднесення після відновлення Української державності не справдилися, а Україна сповзла у затяжну економічну кризу, зумовлену нерозумінням і неприйняттям колишньої партійної еліти, яка керувала країною, принципів економічного розвитку,

заснованих на пануванні приватної власності, ринкових відносин та духу підприємництва. Негативний вплив справило також руйнуванням логістичних зв'язків, здійсненням приватизації в інтересах великих фінансово-промислових груп та неготовність значної частини громадян до вияву приватновласницької ініціативи.

У таких умовах перед закладами вищої освіти постало завдання не лише підготовки кваліфікованих спеціалістів, а й формування/переформування громадянської позиції їх викладачів та студентів. Від якості виконання такого завдання залежала не лише майбутня доля вищої школи, а й, як виявилось у сучасних умовах російсько-української війни, цілісність та суверенітет держави. Проте виконанню такого завдання перешкоджала низка об'єктивних та суб'єктивних факторів, частина з яких дісталася Україні у спадок від СРСР. Певне уявлення про них забезпечують результати соціологічних опитувань. Проте перешкодою для формування портрету українського студентства 1990-х рр. тривалий час залишалася відсутність спеціалізованих соціологічних досліджень, сфокусованих передусім на студентській молоді. Таких опитувань існує лише два, а саме: проведене восени 2013 р. у межах грантового проєкту «Регіон, нація та інше: міжкультурне й міждисциплінарне переосмислення України» [16], який був ініційований Університетом Санкт-Галлена у Швейцарії, а також проведене соціологічною групою «Рейтинг» влітку 2021 р. «Покоління Незалежності: цінності та мотивації» [17]. Крім того, певні дані для аналізу можна використати з дослідження Інституту соціології НАН України «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності» [18]. Окрім них, матеріал для аналізу присутній в окремих дослідженнях, виконаних на замовлення різних зарубіжних організацій.

На початку 1990-х рр. до вишів вступали різні категорії молодих людей. Переважно ті, хто розглядав здобуття вищої освіти як вагомий щабель у власній кар'єрній драбині. Водночас уявлення про кар'єру могли суттєво відрізнитися. Одні студенти вважали, що навчання у виші автоматично забезпечить їм бажане працевлаштування, інші – були переконані, що таке навчання буде важливим кроком для зміни місця проживання із переїздом до міст з сільської місцевості. Певну категорію студентів становили ті, хто прагнув самоствердження та вважав обрану спеціальність навчання справою усього свого життя. Попри існування різних настроїв у середовищі студентської молоді, у середині 1990-х рр. більшість студентів відзначали, що патріотичному об'єднанню найбільше сприяє вивчення історії та української мови [19, с. 27–28]. Історія України сприймалася переважно як джерело правди про процес державотворення й як засіб обґрунтування історичної зумовленості відновлення Української державності.

Однак на початку 1990-х рр. серед науковців та викладачів вишів існували певні розбіжності у визначенні основних періодів історії України, оцінці діяльності окремих політичних сил, збройних формувань та історичних постатей, а також чинників, які впливали на процес державотворення. Чи не найбільше суперечок лунало навколо оцінок подій Другої світової війни та її складової частини – Німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Попри появу і поширення досліджень, присвячених борцям за незалежність України, серед викладачів вишів була відсутня єдність в оцінці дій ОУН, УПА, що негативно позначалося на сприйнятті студентами історії як науки: набуло поширення переконання у тому, що справжньої історії не існує, а натомість має місце лише її переписування.

«Архівна революція» 1990-х рр., яка відкрила для науковців раніше закриті документи у архівосховищах, дозволила по-новому поглянути на історію українського народу, у тому числі й через призму голодоморів, репресій, колективізації, участі у війнах, які відбувалися за ініціативи радянського керівництва, а також переоцінити перебіг економічної діяльності на українських землях із визначенням ролі приватної ініціативи та власності. За таких умов у вищих навчальних закладах були впроваджені нові програми з курсу історії України, всесвітньої історії, у минуле відійшло викладання історії СРСР, а натомість у деяких вишах запровадили вивчення історії Росії або історії слов'янських народів. Однак в останніх курсах превалював матеріал з історії Росії та СРСР. У викладанні була збережена і критика так званого українського буржуазного націоналізму, діяльності ОУН і УПА. Викладачі, які сформували свій світогляд у часи існування СРСР, продовжували виправдовувати участь СРСР на початку Другої світової війни на боці Німеччини, позитивно оцінювали введення радянських військ до Афганістану. Дедалі більше критичних зауважень лунало щодо воєнного вторгнення радянських військ в Югославію 1956 р. та чергового «визвольного» походу до Чехословаччини в 1968 р.

Україна стала першою пострадянською країною, яка вже у першій половині 1990-х рр. спромоглася підготувати власні підручники з історії для навчальних закладів, оголошуючи тим

самим прагнення відвоювати у Росії свій історико-інформаційний простір. Реакція росіян на це була різко негативною – українські підручники вони звинувачували у русофобії та нетолерації, історичній тенденційності [20]. Водночас підготовка і впровадження у навчальний процес нових підручників мало ще одне важливе значення. В умовах докорінної зміни у суспільстві системи цінностей, вони «стали ареною для спроб різноманітних соціальних сил “погодити” між собою нові суспільні правила, спроби бачення та оцінки, тлумачення та визначення» [21, с. 5]. Хоча в зденаціоналізованому середовищі відродження української історіографічної традиції нерідко сприймалося як примусове нав'язування невідомих цінностей, що нерідко пов'язувалося із «наси́льницькою українізацією». Частина інтелектуалів, навіть українських за своєю етнічністю, демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість [22, с. 240]. Не можна відкидати й того, що багато істориків України у 1990-х рр. продовжували дотримуватись марксистських поглядів на історію.

Певні проблеми існували й у сфері сприйняття технічної та гуманітарної освіти. Відомо, що гуманітарна освіта є провідним і визначальним засобом соціалізації та головним інструментом спадкоємності поколінь. Гуманітарна освіта, враховуючи вікові особливості та можливості, виступає як чинником, так і засобом соціалізації, взаємодіючи одночасно із засобами стихійної соціалізації. Проте в українських реаліях, принаймні першої половини 1990-х рр., гуманітарна освіта потрапила у «пастку» десовєтизації, коли прагнення якомога швидше позбутися радянської спадщини у гуманітарній сфері призводило до формування дещо зневажливого ставлення до гуманітарних наук. Особливо помітним це було у пов'язаних із технічними спеціальностями колах й мотивацією нерідко виступало переконання в тому, що гуманітарії постійно переглядають зміст навчального матеріалу, а «технарі» вдосконалюють його на основі нових здобутків науки і техніки. Певного удару по сприйняттю гуманітарних наук в українському суспільстві завдало відкидання «здобутків» радянського періоду – уявлення про них як про невірні формувало переконання, що у майбутньому знову може трапитися подібна ситуація, коли надбання гуманітаристики минулого будуть відкинуті.

На цьому тлі існували певні відмінності у настроях серед студентів технічних і гуманітарних спеціальностей. Значна частина «технарів» (як студентів, так і викладачів) вважали пріоритетним для себе опанування тільки своєї спеціальності, а гуманітарні дисципліни – лише дещо обтяжливим додатком до основного навчання. У гіршому випадку гуманітарні дисципліни вважали перешкодою, яка відбирає час, який міг би бути використаний на оволодіння своєю спеціальністю. Подібні настрої існували й у музично-педагогічних, медичних вишах та закладах, які готували спеціалістів з фізичного виховання. Як правило, гуманітарні дисципліни у них викладали працівники відповідної кафедри чи факультету, що працювали за однаковою програмою для усіх студентів навчального закладу.

Дещо іншою була ситуація у гуманітарних вишах. Гуманітарні дисципліни становили левову частку предметів, хоча пріоритет надавався переважно профільним дисциплінам. Колишні учні, які у школах вивчали історію України, не завжди мали можливість поглибити свої знання з цього предмету, а в деяких випадках вона викладалася у вигляді оглядового курсу, який не забезпечував уяви про місце і роль України у політичних та економічних процесах світового та регіонального рівня. Це спотворювало картину уявлень про світ та про власну державу, як правило, через формування порівняно низької оцінки ролі України у цих процесах.

Водночас було помітним і певне розмежування у визначенні того, що у роботі вишів є пріоритетом: патріотичне виховання із формуванням активної громадянської позиції чи оволодіння професійними знаннями [23, с. 18]. Так, завданням української вищої школи був проголошений розвиток творчих здібностей особистості на основі створення матеріальних і духовних цінностей [24, с. 47], із запровадженням світоглядної освіти для формування активної життєвої позиції [25, с. 6–11]. Мав місце і наголос на тому, що вища школа має формувати у студентів стійкі уявлення про профорієнтацію задля переходу до ефективної трудової діяльності за отриманою спеціальністю [26; 27]. Так сформувався один із важливих недоліків процесу реформування вищої школи 1990-х рр., пов'язаний з орієнтацією розробників реформ не на дух української гуманістичної ідеї, а на ідеологічну багатоманітність та моделі ринкової економіки західного зразка [28, с. 7–29]. Іншою проблемою формування активної громадянської позиції студентів та забезпечення їх згуртованості у справі розбудови Української держави було панування патерналістських настроїв, які дісталися Україні у спадок від Радянського Союзу. Уявлення про обов'язки держави, загалом, панували над уявленнями про обов'язки перед державою. На тлі тривалої економічної кризи такі уявлення перешкоджали формуванню уявлень про Україну як про державу, яка дбає насамперед

про своїх громадян. В уявленні частини населення це перегукувалося із невдалими спробами створення держави впродовж 1917–1921 рр. та у роки другої світової війни.

Водночас у 1990-х рр. були зроблені перші важливі спроби концептуалізації української історії. О. Ресент виділив кілька її основних рис, а саме: домінування аграрного виробництва, переважно селянського світогляду, релігійності, традицій індивідуального господарювання, а також наявність політичної еліти, провінціалізм, брак волі до консолідації та державотворення, перенесення центру уваги націотворчої діяльності за кордон у середовище української еміграції [29, с. 305]. З 1990 р. до 1999 р. вийшли друком 149 навчальних книг з історії України універсального призначення та довідників, 6 – з всесвітньої історії, 5 – з історії української культури, 1 – з історії української держави ХХ ст., 1 – з історії української конституції. За цей же час світ побачили 154 підручники та посібники для вищої школи з історії України, 52 – з всесвітньої історії, 135 – з інших історичних дисциплін, зокрема, курс лекцій з історії української державності та навчальний посібник з історії українських політичних партій [30].

Впродовж 1990-х рр. у вишах були впроваджені курси історії України на основі оновлених навчальних програм, до яких увійшли історія Київської Русі, литовсько-польського та польсько-козацького періоду, перебування у складі Російської імперії, визвольні змагання 1917–1921 рр., радянський період в історії України із виділенням тем про індустріалізацію, примусову колективізацію, голодомор, другу світову війну та період післявоєнної відбудови, період хрущовської «відлиги», брежнєвського «застою» із виділенням діяльності дисидентів та горбачовської «перебудови». Потрібно відзначити, що такі основні віхи української історії уже тоді йшли урозріз із прийнятою у РФ схемою. Акцент на вивченні подій 1917–1921 рр., Голодомору та дій українських повстанців у роки Другої світової війни не вписувався в уявлення, які панували у РФ.

Отже, вищі України стали важливим майданчиком для обговорення проблем вітчизняної історії, для формування у студентів прагнення знати історію свого краю і розуміти особливості світового історичного процесу. Важливим чинником впливу вишів на консолідацію українського суспільства стало те, що студенти часто ставали «каталізатором спогадів» у своїх родинах, а їхні розповіді про події минулого, інформація, яку вони почули під час лекційних та семінарських занять, спонукала рідних та близьких людей не лише згадувати про події минулого, а й усвідомлювати можливість вільно їх обговорювати. Для багатьох людей старшого покоління розповіді онуків ставали поштовхом до того, щоб вперше у житті поділитися спогадами про пережиті особисто Голодомор, Другу світову війну, важкі післявоєнні роки. У таких розповідях молоде покоління не лише опановувало усну історію, а й отримувало можливість переконатися у тому, що знання з історії України, які вони отримали, – це не результат чергового «переписування історії», а можливість дізнатися й самостійно оцінити реальні історичні події без ідеологічних нашарувань. У деяких випадках обговорення із рідними та близькими людьми інформації з історії України призводило до тривалих суперечок, коли уже студенти отримували «завдання» поспілкуватися із викладачами на ту чи іншу тему, або отримати інформацію про те, у якій книзі описані та проаналізовані ті чи інші події.

Отримані у вишах знання з історії, уміння критично оцінювати події без ідеологічних нашарувань поступово сприяли формуванню підґрунтя для усунення меншовартості українців серед молоді. Таке судження може бути підкріплене висновками соціологічних досліджень. Так, у дослідженні соціологічної групи «Рейтинг» відзначено, що найвищий рівень підтримки Незалежності України зафіксований серед покоління, яке народилося після 1991 р. [31].

Висновки. Участь вищих навчальних закладів у забезпеченні консолідації громадян України впродовж 1990-х рр. мала наслідком поступову відмову молодого покоління від радянського погляду на історичний процес та місце у ньому України. Особливу роль у цьому процесі відіграло переосмислення подій ХХ ст., з усвідомленням руйнівної сили голодоморів, радянських репресій, переслідування інакомислення та неможливостю вільного спілкування з жителями інших країн світу. Таке переосмислення відбувалося в умовах «архівної революції», яка дозволила науковцям сформувати незаідеологізований погляд на багато історичних явищ і процесів. Водночас ідеологічна багатоманітність та схильність до «шокової терапії» при проведенні економічних реформ певний час уповільнювали кристалізацію поглядів на перспективи подальшої розбудови держави на основі україноцентризму, із забезпеченням рівних прав громадянам держави різних національностей.

Вища школа України опинилася у ситуації, коли економічне підґрунтя її розвитку не відповідало потребі використання потенціалу у формуванні активних громадян. Багатьом працівникам вишів було складно пояснити, чому не спрацювали очікування швидкого

економічного піднесення України після розпаду СРСР. Водночас переосмислення минулого, за умов викладання оновлених курсів з історії, забезпечувало вплив на широкі верстви громадян через спілкування студентів із своїми рідними та близькими людьми, через ініціювання обговорення проблем минулого у навчальній, науково-популярній літературі. Це було одним із важливих чинників, які дозволили суспільству прийти до консенсусу в оцінках визвольних змагань українського народу, голодоморів та репресивної політики радянського керівництва.

Вищі навчальні заклади України впродовж 1990-х рр. взяли активну участь у формуванні уявлень про перспективність подальшої розбудови держави, ефективність підприємницької діяльності та приватної власності, а також у впливі на правосвідомість молодих людей, основою якої ставала повага до загальнолюдських цінностей із відмовою від війни як засобу вирішення проблем. Водночас перешкодою на шляху формування єдності громадян все ще залишалося подолання сциентично-технократичного спрямування освіти, головною метою якого був економічний розвиток і задоволення, насамперед, матеріальних потреб, а не формування активної громадянської позиції.

Список літератури

1. Беренштейн Л., Панченко П., Реснт О. Розбудова громадянського суспільства в Україні. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 1999. 255 с.
2. Шара Л. Розвиток громадянського суспільства в Україні. Київ: Фонд Європа XXI, 2002. 59 с.
3. Березовський В. Консолідація українського молодіжного руху – важливий чинник соціального прогресу в Україні. *Збірник матеріалів IV Світового Конгресу Українських Молодіжних Організацій*. Київ: Український національний комітет молодіжних організацій, Український інститут соціальних досліджень, 1998. С. 17–22.
4. Алексеева О., Кищенко Г. Зміна в соціальному статусі студентства в умовах переходу до ринкової економіки. *Вісник Київського університету. Серія: Соціологія. Психологія. Педагогіка*. 1995. Вип. 1. С. 87–99.
5. Андрущенко В. Модернізація вищої освіти в Україні: теоретико-методологічні засади. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка і соціологія*. 2001. № 1. С. 21–31.
6. Андрущенко В. Основні тенденції розвитку вищої освіти України на рубежі століть: спроба прогностичного аналізу. *Вища освіта України*. 2001. № 1. С. 11–18.
7. Білан С. Вища освіта незалежної України. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми українського державотворення: історія та сучасність»*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2002. С. 161–168.
8. Гадмалів С. Вплив економічних перетворень на розвиток вищої освіти в Україні у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ ст. *Наукові записки з української історії*. 2011. № 27. С. 192–199.
9. Гаращук О. Системний підхід у розбудові системи освіти. *Економіка: проблеми теорії та практики*. Дніпропетровськ, 2005. Вип. 204. С. 644–652.
10. Бебик В., Головатий М., Рехало В. Політична культура сучасної молоді. Київ: А.Л.Д., 1996. 112 с.
11. Бондаренко І., Давидов П. Ціннісні орієнтири у формуванні державотворчих устремлінь молоді. *Шлях освіти*. 1996. № 2. С. 15–18.
12. Яблонський В. Вища освіта України на рубежі тисячоліть: проблеми глобалізації та інтернаціоналізації. Кам'янець-Подільський: Лібрис, 1998. 228 с.
13. Солодков В. Переорієнтація, і зміна парадигм. Освітня перед вибором нової соціальної ролі. *Віче*. 1994. № 10. С. 56–62.
14. Державна національна програма «Освіта» («Україна ХХІ століття»). (1993). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text>.
15. Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Київ: Ін-т соціології НАНУ, 2021. С. 486–497.
16. Region, Nation and Beyond. An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine, 2013. URL: <https://bit.ly/44CqmPn>.
17. Покоління незалежності: цінності та мотивації, 2021. URL: <https://bit.ly/4vCzeQc>.
18. Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності, 2021. *Інститут соціології НАН України*. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021-bez-dodatkov.pdf>.
19. Герасимчук В. Історія та рідна мова в патріотичному вихованні студентської молоді України і Польщі. *Шлях освіти*. 1997. № 1. С. 27–28.
20. Гирич І. Творення після 1991 р. перших українських підручників з історії на засадах упровадження серед широкого загалу національної історичної пам'яті. 2025. URL: <https://www.i-hyrych.name>.
21. Телеус М., Шаповал Ю. Передмова. Українська історична дидактика: Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії. Київ: Генеза, 2000. 367 с.
22. Земзюліна Н., Шамара С. Націоналізм та ідентичності нової України. *Українська політична нація*. Київ: НІСД, 2004. С. 240–248.
23. Лутай В. Основне питання сучасної філософії і реформування освіти. *Освіта і управління*. 1998. № 3. С. 17–19.
24. Паламарчук В., Чижевський Б. Концептуальні основи навчальних закладів нового типу. *Шлях освіти*. 1993. № 2. С. 47–49.
25. Арцишевський Р. Світоглядна освіта в умовах переходу до інформаційного суспільства. *Шлях освіти*. 2008. № 1. С. 6–11.
26. Джура О. Соціальні фактори професійного самовизначення особи. *Мультиверсум. Філософський альманах*. Київ: Український центр духовної культури, 2002. Вип. 31. С. 49–58.

27. Джура О. Умови та ефективність професійного самовизначення особистості. *Нова парадигма. Альманах наукових праць*. Запоріжжя, 2003. Вип. 34. С. 86–100.
28. Кононенко П. Українська освіта: проблема реформи. *Освіта і управління*. 2010. № 1. С. 7–29.
29. Реєнт О. У робітнях історичної науки. Київ: Пошук, 1999. 354 с.
30. Корольов Б., Зякун А. Навчальна література з історії, видана в Україні в 1989–2000 роках. Бібліографічний покажчик. Київ; Суми: Козацький вал, 2002. 130 с.
31. Покоління незалежності: цінності та мотивації, 2021. *Рейтинг*. URL: <https://bit.ly/4f9KGxK>.

References

1. Berenshtein, L., Panchenko, P., Reient, O., (1999). Development of civil society in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
2. Shara, L., (2002). Development of civil society in Ukraine. Kyiv [in Ukrainian].
3. Berezovskyi, V. (1998). Consolidation of the Ukrainian youth movement as an important factor of social progress in Ukraine. In *The future of Ukraine in the hands of youth: Proceedings of the IV World Congress of Ukrainian Youth Organizations (August 21–23, 1998)*, 17–22. Kyiv [in Ukrainian].
4. Alekseieva, O., Kyshchenko, H. (1995). Changes in the social status of students in the transition to a market economy. *Visnyk of Kyiv University. Series: Sociology. Psychology. Pedagogy, 1*, 87–99 [in Ukrainian].
5. Andrushchenko, V. (2001). Modernization of higher education in Ukraine: theoretical and methodological foundations. *Theory and Practice of Social Systems Management, 1*, 21–31 [in Ukrainian].
6. Andrushchenko, V. (2001). Main trends in the development of higher education in Ukraine at the turn of the century: an attempt of prognostic analysis. *Higher Education of Ukraine, 1*, 11–18 [in Ukrainian].
7. Bilan, S. (2002). Higher education of independent Ukraine. In *Problems of the history of Ukraine: facts, judgments, searches*, 161–168. Kyiv [in Ukrainian].
8. Hadmaliiev, S. (2011). The impact of economic transformations on the development of higher education in Ukraine in the 1990s – early 21st century. *Scientific Notes on Ukrainian History, 27*, 192–199 [in Ukrainian].
9. Harashchuk, O. (2005). System approach in the development of the education system. *Economics: Problems of Theory and Practice, 204*, 644–652 [in Ukrainian].
10. Bebyk, V., Holovaty, M., Rekhkalo, V. (1996). Political culture of modern youth. Kyiv [in Ukrainian].
11. Bondarenko, I., Davydov, P. (1996). Value orientations in shaping state-building aspirations of youth. *Shliakh osvity [The Path of Education], 2*, 15–18 [in Ukrainian].
12. Yablonskyi, V. (1998). Higher education in Ukraine at the turn of the millennium: problems of globalization and internationalization. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
13. Solodkov, V. (1994). Reorientation and paradigm shift: educators facing the choice of a new social role. *Viche, 10*, 56–62 [in Ukrainian].
14. (1993). State National Program “Education” (“Ukraine of the XXI Century”). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].
15. Ruchka, A. (2021). Values and value changes in the recent history of Ukraine. In *Ukrainian society: monitoring social change*, 486–497. Kyiv [in Ukrainian].
16. (2013). Region, Nation and Beyond: An interdisciplinary and transcultural reconceptualization of Ukraine. Retrieved from: <https://bit.ly/44CqmPn>.
17. (2021). Generation of independence: values and motivations. Rating Group. Retrieved from: <https://bit.ly/4vCzeQc> [in Ukrainian].
18. (2021). Ukrainian society: monitoring social change. 30 years of independence. Kyiv. Retrieved from: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/monitoring-2021-bez-dodatkov.pdf> [in Ukrainian].
19. Herasymchuk, V. (1997). History and native language in patriotic education of student youth in Ukraine and Poland. *Shliakh osvity, 1*, 27–28. [in Ukrainian].
20. Hyrych, I. (2025). Creation after 1991 of the first Ukrainian history textbooks based on the introduction of national historical memory. Retrieved from: <https://www.i-hyrych.name/Vyklad/HistMemory/Independence.html> [in Ukrainian].
21. Teleus, M., Shapoval, Yu. (2000). Preface. In *Ukrainian historical didactics: international dialogue of specialists*. Kyiv [in Ukrainian].
22. Zemziulina, N., Shamara, S. (2004). Nationalism and identities of the new Ukraine. *Ukrainian political nation*, 240–248. Kyiv [in Ukrainian].
23. Lutai, V. (1998). The main question of modern philosophy and education reform. *Osvita i upravlinnia, 3*, 17–19 [in Ukrainian].
24. Palamarchuk, V., Chyzhevskyi, B. (1993). Conceptual foundations of new-type educational institutions. *Shliakh osvity, 2*, 47–49 [in Ukrainian].
25. Artsyshevskyi, R. (2008). Worldview education in the transition to the information society. *Shliakh osvity, 1*, 6–11 [in Ukrainian].
26. Dzhura, O. (2002). Social factors of professional self-determination of a person. *Multiversum. Philosophical Almanac, 31*, 49–58 [in Ukrainian].
27. Dzhura, O. (2003). Conditions and effectiveness of professional self-determination of personality. *Nova paradyhma, 34*, 86–100 [in Ukrainian].
28. Kononenko, P. (2010). Ukrainian education: reform issues. *Osvita i upravlinnia, 1*, 7–29 [in Ukrainian].
29. Reient, O. (1999). In the workshops of historical science. Kyiv [in Ukrainian].
30. Korolov, B., Ziakun, A. (2002). Educational literature on history published in Ukraine in 1989–2000: bibliographic index. Kyiv; Sumy [in Ukrainian].
31. (2021). Generation of independence: values and motivations. Rating Group. Retrieved from: <https://bit.ly/4f9KGxK> [in Ukrainian].

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК:327(44:6)+94(6-08):327.82+321.7
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-2-162-171

Анжела ІРЖАВСЬКА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: irzhavskaya@vu.cdu.edu.ua

This is an open access article under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Вікторія КІРЄЄВА

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: kalinchyk79@gmail.com

Тетяна ТЕРЕЩЕНКО

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, м. Черкаси, Україна
e-mail: vitkalinichenko@vu.cdu.edu.ua

Політика Франції в Африці після деколонізації: від колоніального минулого до неоколоніальних зв'язків

Анотація. У статті досліджується еволюція французької африканської політики від епохи деколонізації (1956–1962 рр.) до сучасного геополітичного переосмислення, що розгортається на тлі кризи сахельського напрямку у 2020-х рр. **Мета** дослідження – комплексний аналіз ключових механізмів збереження французького впливу на континенті, як системи «*Françafrique*», монетарного контролю через зону франку CFA, мережі двосторонніх угод про оборону та інструментів культурної дипломатії. Особлива увага приділяється структурному парадоксу французької африканської стратегії, а саме номінальне визнання суверенітету африканських держав поєднувалося з фактичним відтворенням колоніальних ієрархій через неформальні мережі, економічну залежність та військову присутність. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вона заповнює наявну в українській науці лауну щодо системного вивчення французької постколоніальної стратегії як цілісної структури залежності, а серія державних переворотів 2021–2023 рр. у зоні Сахель інтерпретується як закономірний, структурно зумовлений результат суперечностей моделі «*Françafrique*», а не як сукупність ситуативних політичних криз. У статті також простежується вплив нових глобальних акторів, зокрема Китаю, Росії та Туреччини, на переформатування традиційних французько-африканських відносин. На підставі аналізу джерел і сучасних наукових дискусій автори доходять **висновку** про системну кризу моделі «*Françafrique*» та необхідність кардинального переформатування французьких підходів до Африки.

Ключові слова: постколоніальна історія Африки, *Françafrique*, деколонізація, неоколоніалізм, зона франку CFA, Сахель, постколоніальні відносини.

Anzhela IRZHAVSKA

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1505-9403>, e-mail: irzhavskaya@vu.cdu.edu.ua

Victoria KIRIEIEVA

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations,
the Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-4762>, e-mail: kalinchyk79@gmail.com

Tetiana TERESHCHENKO

PhD (Historical Sciences), Associate Professor, Department of World History and International Relations,
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4943-7612>, e-mail: vitkalinichenko@vu.edu.edu.ua

**FRANCE'S POLICY IN AFRICA AFTER DECOLONIZATION:
FROM COLONIAL PAST TO NEOCOLONIAL TIES**

Abstract. *The article examines the evolution of France's African policy from the era of decolonization (1956–1962) to the contemporary geopolitical reassessment unfolding against the backdrop of the Sahel crisis in the 2020s. The purpose of the study is a comprehensive analysis of the key mechanisms through which France has maintained its influence on the continent – namely the “Françafrique” system, monetary control via the CFA franc zone, a network of bilateral defence agreements, and instruments of cultural diplomacy. Particular attention is paid to the structural paradox of France's African strategy: the formal recognition of African states' sovereignty was combined with the de facto reproduction of colonial hierarchies through informal networks, economic dependency, and military presence. The scientific novelty of the article lies in its filling a gap in Ukrainian scholarship regarding the systematic study of France's postcolonial strategy as an integrated structure of dependency. The series of military coups in the Sahel in 2021–2023 is interpreted not as a collection of situational political crises, but as a natural, structurally determined outcome of the contradictions inherent in the “Françafrique” model. The article also traces the influence of new global actors, particularly China, Russia, and Turkey, on the transformation of traditional French-African relations. On the basis of primary source analysis and engagement with current scholarly debates, the authors conclude that the “Françafrique” model is in systemic crisis and that a fundamental restructuring of France's approach to Africa is both necessary and already underway.*

Keywords: *Post-colonial history of Africa, Françafrique, decolonization, neocolonialism, CFA franc zone, Sahel, postcolonial relations.*

Постановка проблеми. Французько-африканські відносини є одним із найбільш суперечливих і водночас найменш прозорих розділів сучасної міжнародної політики. Жодна інша колоніальна держава не зберегла, після формального завершення деколонізації, настільки розгалуженої системи економічного, військового та культурного впливу у своїх колишніх колоніях, як Франція. Упродовж кількох десятиліть французьке керівництво неодноразово декларувало наміри «нормалізувати» відносини з африканськими партнерами. Це простежувалося від «доктрини Жискара» наприкінці 1970-х років до «промови в Дакарі» Ніколя Саркозі у 2007 р. та «нового африканського курсу» Еммануеля Макрона. Водночас до початку 2020-х рр. Париж фактично продовжував відтворювати структури залежності, сформовані ще в колоніальну епоху. Дослідження цієї теми набуває особливої актуальності в контексті безпрецедентної кризи французьких позицій у Сахелі, що розгорнулася після 2020 р. Серія військових переворотів у Малі (2020, 2021), Буркіна-Фасо (2022) та Нігері (2023) супроводжувалася вимогами виведення французьких військових місій і масовими антифранцузькими протестами. Протягом 2022–2024 рр. Франція була змушена вивести свої збройні сили з трьох сахельських країн, де ще недавно вела операцію найбільшу французьку закордонну військову операцію з часів Алжирської війни «Barkhane».

Ці події відкривають нову сторінку в постколоніальній історії Африки та актуалізують проблему структурних причин краху французького впливу в Сахелі. Вони також порушують питання про те, чи є цей крах наслідком провалу окремої стратегії, чи свідченням вичерпаності всієї системи «Françafrique». Особливого значення набуває і роль зростаючої конкуренції з боку Китаю, Росії та Туреччини, а також перспективи французько-африканських відносин в умовах глибокої структурної трансформації міжнародного порядку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика французько-африканських відносин перебуває на периферії вітчизняної африканістики, проте в останні роки з'являються окремі дослідницькі спроби, зумовлені як загальним інтересом до регіону в контексті геополітичних змін, так і конкретними проблемами, зокрема, участю вагнерівських структур у конфліктах Сахелю, безпосередньо пов'язаних із російсько-українською війною. Окремі аспекти цієї теми висвітлені в контексті ширших досліджень зовнішньої політики Франції та проблем постколоніалізму, а окремі розділи, присвячені «Françafrique», містяться у загальних курсах міжнародних відносин і регіональних студій. Разом із тим монографічних досліджень, присвячених безпосередньо цій тематиці, у вітчизняній науці досі бракує, що й визначає наукову актуальність запропонованої розвідки.

Основу нашого дослідження становлять праці українських дослідників, присвячені деколонізації французьких володінь [1]. Вітчизняні вчені розглядають еволюцію постколоніальних механізмів впливу Франції від Французького союзу до Агентства культурного й технічного співробітництва, підкреслюючи роль «м'якої сили» у збереженні впливу [2]. Окрему увагу дослідники приділяють соціально-етнічним наслідкам деколонізації в Африці, її слабкому розвитку, формальній демократії, неопатримоніалізму, етнізації політики та конфліктності, які сукупно відтворювали залежність континенту [3]. Франкофонія розглядається як інструмент культурно-політичної гегемонії Франції, причому науковці наголошують на суттєвому розриві між декларованими цілями співробітництва та його реальними наслідками [4]. Систематизуються також сучасні інструменти неокolonіалізму, як військові, так і економічні, що забезпечують французький контроль над ресурсами й безпекою африканських держав [5]. Нарешті, досліджуються колоніальні витоки африканських конфліктів, зокрема штучно прокреслені кордони та трансформація традиційних суспільств, що дає змогу пояснити сучасну нестабільність у контексті постколоніальної політики [6].

Серед зарубіжних дослідників проблематика «*Françafrique*» як системи неформальних зв'язків між французькою та африканською елітами, детально розроблена у працях П. Пеана [7], Т. Шафер [8], Т. Меллі [9], Ф.-К. Вершав [10]. Аналітичні центри та дослідники міжнародної безпеки переважно сходяться на думці, що після операції «Серваль» французька стратегія в Сахелі еволюціонувала від обмеженої антитерористичної інтервенції до довготривалої регіональної військової присутності, яка до початку 2020-х рр. зіткнулася з кризою легітимності та посиленням антифранцузьких настроїв.

Таким чином, аналіз наявної літератури засвідчує, що незважаючи на існування окремих досліджень деколонізаційного процесу, постколоніальних інституцій і безпекових механізмів французького впливу, комплексне вивчення трансформації африканської політики Франції (від колоніального управління до сучасних неокolonіальних практик) у вітчизняній науці залишається завданням, що потребує вирішення. Означена лакуна й визначає мету та завдання пропонованого дослідження.

Мета статті – здійснити комплексний аналіз еволюції французької африканської політики від деколонізації до сучасної кризи, виявити основні механізми підтримки залежності та чинники її руйнування, а також окреслити можливі сценарії подальшого розвитку відносин між Францією та африканськими державами.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння специфіки французьких постколоніальних відносин з Африкою принципово важливо враховувати особливості власне французької колоніальної системи, яка суттєво відрізнялася від британської. Якщо Велика Британія будувала колоніальне управління на принципі «непрямого правління» (*indirect rule*), зберігаючи традиційні інституції та дистанціюючись від безпосереднього адміністративного втручання, то Франція реалізовувала модель «прямого управління» (*administration directe*), засновану на ідеї асиміляції – поступового перетворення підданих на повноправних французів через прийняття французької мови, культури та правових норм [11]. Ця асиміляційна доктрина мала глибокі наслідки для постколоніальних відносин. По-перше, вона породила особливий тип африканської еліти, вихованої у французьких школах та університетах, ментально та культурно орієнтованої на Францію і часто більш пов'язаної з Парижем, ніж із власними суспільствами. Чимало лідерів першого покоління незалежних африканських держав, як наприклад, Леопольд Седар Сенгор (Сенегал), Фелікс Уфує-Буаньї (Кот-д'Івуар), Омар Бонго (Габон) отримали освіту у Франції і підтримували з нею особисті й ідеологічні зв'язки [8].

По-друге, французька колоніальна адміністрація створила розгалужену мережу економічних та інфраструктурних зв'язків, що робила колонії структурно залежними від метрополії. Транспортні мережі, торговельні шляхи і фінансові потоки були організовані так, щоб з'єднувати африканські ресурсні регіони безпосередньо з французькими портами та промисловими центрами, а не між собою. Ця «колоніальна географія» залежності не зникла з проголошенням незалежності, вона стала структурною передумовою постколоніальних відносин [12].

Французька деколонізація Африки відбувалась специфічним чином, що з відразу закладав умови для відтворення залежності. На відміну від британської деколонізації, яка супроводжувалась відносно поступовою передачею влади та формуванням незалежних державних інституцій, Франція зберегла системний контроль над ключовими сферами суверенітету своїх колишніх колоній [13]. Рамковий закон Деффера (*Loi-cadre Defferre*) 1956 р. запровадив внутрішню автономію для

французьких африканських територій. Водночас Конституція П'ятої республіки 1958 р., яка запропонувала концепцію Французького співтовариства (*Communauté française*), створила правові рамки для «контрольованого» переходу до незалежності. Де Голль, добре усвідомлюючи, що утримати колонії силою неможливо після алжирської катастрофи, обрав стратегію збереження французького впливу через економічну та інституційну залежність [14]. Ключовою фігурою у формуванні цієї системи став Жак Фоккар – секретар Єлисейського палацу з африканських справ, який впродовж 1958–1974 рр. та 1986–1997 рр. управляв мережею французьких агентів впливу, контактів з африканськими лідерами та інструментами прихованого втручання. Фоккар став архітектором того, що згодом отримає назву «*Françafrique*» – системи неформальних зв'язків, що функціонувала паралельно і нерідко всупереч офіційній французькій дипломатії [7].

Незалежність африканських держав де-факто супроводжувалася збереженням французьких позицій у трьох ключових сферах. Йшлося про монетарний контроль через зону франку, безпековий вплив через мережу двосторонніх угод і базування французьких військ, а також економічну присутність через систему концесій, преференційних торговельних угод та участь французьких компаній у видобутку ресурсів. Ці три складові французького впливу були настільки фундаментальними, що їхнє демонтування стало центральним завданням антифранцузьких рухів 2020-х рр. Сам термін «*Françafrique*», був введений у широкий академічний і публічний дискурс французьким журналістом-дослідником Франсуа-Ксав'є Вершавом у 1998 р., позначає систему неформальних привілейованих відносин між французькою державою, її африканськими партнерами та приватним бізнесом, що функціонує переважно поза межами офіційних дипломатичних і правових механізмів. Вершав описував її як «*la raison d'État poussée à son extrême*» – логіку державного інтересу, доведену до крайнощів, систему, в якій збереження французьких позицій в Африці виправдовувало підтримку авторитарних режимів, участь у фінансуванні корупції та навіть замовчування злочинів [10].

Структурно система «*Françafrique*» включала кілька взаємопов'язаних компонентів. Перший – мережа особистих відносин між французькими президентами, міністрами та їхніми африканськими візаві, що нерідко підтримувалася десятиліттями і передавалася між поколіннями еліт. Ці відносини часто виходили далеко за межі офіційного протоколу і включали таємні зустрічі, особисті фінансові домовленості та взаємну лояльність. Другий компонент – розвідувальні та силові структури, передусім Служба зовнішньої документації і контррозвідки (SDECE, пізніше DGSE), африканські підрозділи якої здійснювали пряме втручання у внутрішні справи африканських держав [15].

Третім і, ймовірно, найбільш стійким компонентом залишалися економічні мережі. У їхніх межах французькі транснаціональні корпорації, передусім TotalEnergies у нафтогазовій сфері, Orange у телекомунікаціях, а також BNP Paribas і Société Générale у банківському секторі, посідали привілейовані позиції завдяки тісним зв'язкам з африканськими урядами та французькою державою. Частина прибутків від цих операцій відповідним чином поверталася до Франції у вигляді внесків до фондів політичних партій різних спрямувань, що забезпечувало систему міжпартійним консенсусом [9]. Одним із найочевидніших проявів «*Françafrique*» стали прямі французькі військові втручання в африканські країни. Упродовж 1960–90-х рр. Франція здійснила понад сорок військових операцій в Африці. Це більше, ніж будь-яка інша держава [16]. Їхньою декларованою метою було «відновлення стабільності», але нерідко справжнім завданням була підтримка дружніх режимів, захист французьких економічних інтересів або усунення лідерів, що занадто наполегливо прагнули реальної незалежності.

Найгучнішим прикладом цинічного застосування логіки «*Françafrique*» стала роль Франції в руандійській трагедії 1994 р. Операція «*Turquoise*», представлена як гуманітарна місія, на думку переважної більшості дослідників, фактично надала коридор для евакуації організаторів геноциду – ідеологів і командирів «*Interahamwe*» і «*Hutu Power*», і тим самим відтермінувала притягнення до відповідальності. Причина підтримки режиму хуту крилася в тому, що він був франкомовним і лояльним до Парижа, тоді як Rwandan Patriotic Front Поля Кагаме асоціювався з британською сферою впливу [17]. Ця трагедія оголила глибокі моральні протиріччя французької африканської політики і стала символом її найбільш деструктивних проявів. Офіційне визнання французької «відповідальності» за події 1994 р. президентом Макроном у 2021 р. є пізніє, але важливе свідчення переосмислення цієї спадщини.

На початку 2000-х рр. система «*Françafrique*» зазнала часткової трансформації під впливом кількох чинників. Серед них були зростання африканського громадянського суспільства,

розширення свободи преси, поширення міжнародних антикорупційних норм, зокрема французького закону Sapin II 2016 р. про боротьбу з корупцією, а також зміна поколінь в африканських і французьких елітах. Показовою є еволюція риторики. Якщо Жак Ширак ще в середині 1990-х відверто говорив про «зону впливу» Франції в Африці, то Ніколя Саркозі у «промові в Дакарі» 2007 р. намагався, хоча й вкрай невдало, запропонувати нову концепцію «відносин рівних партнерів». Натомість цей виступ увійшов в історію як «*La France n'a pas de zone d'influence en Afrique*» (Франція не має зони впливу в Африці). Це твердження викликало гостру критику через очевидну невідповідність дійсності [18]. Еммануель Макрон після обрання в 2017 р. демонстративно наголошував на намірі відійти від моделі «*Françafrique*» і побудувати відносини нового типу, засновані на рівноправному партнерстві та взаємній повазі. У промові в Уагадугу 2017 р. він визначив колоніалізм «злочином проти людства» та пообіцяв повернення африканської культурної спадщини. Проте на практиці ці декларації не були підкріплені суттєвими змінами у структурних механізмах французького впливу [19].

Одним із найдовговічніших інструментів французького впливу в Африці є зона франку CFA. Система, створена 1945 р. ще в колоніальну епоху, пережила формальну деколонізацію та функціонує дотепер, хоча й у змінених, переважно косметичних, формах. Вона охоплює дві групи країн. Передовсім, вісім держав Західної Африки (ECOWAS/UEMOA), об'єднаних у Західноафриканський економічний і монетарний союз, та шість країн Центральної Африки (CEMAC) [20]. Ключовими характеристиками системи були фіксований обмінний курс валют до євро, успадкований від французького франку, а також гарантія конвертованості з боку французького казначейства. До реформи 2019–2021 рр. система також передбачала зобов'язання зберігати 50% валютних резервів на спеціальних рахунках французького казначейства. Остання норма, яка з перспективи метрополії пояснювалася як «страховий механізм», з африканської точки зору означала, що африканські держави фактично кредитували Францію власними резервами, отримуючи мізерний відсоток [21]. Прихильники системи, передусім французькі та деякі африканські економісти, вказували на її головні переваги. А саме монетарну стабільність, низьку інфляцію та захист від валютних криз, що спустошували сусідні африканські економіки у 1980–90-х рр. Критики, навпаки, наголошували на тому, що фіксований курс утруднює експортну конкурентоспроможність, позбавляє держави гнучкості монетарної політики та консервує сировинну спеціалізацію [22].

Наприкінці 2010-х рр. дискусія про реформу або скасування зони CFA набула нового імпульсу завдяки молодим африканським та французьким інтелектуалам. Сенегальський економіст Фелвін Сарр і камерунська дослідниця Надін Нджанда-Нкулу стали голосами нового африканського критицизму, аргументуючи, що монетарна залежність є однією з ключових причин гальмування африканського розвитку. Їхні аргументи підхопила нова генерація африканських активістів та поширила їх через соціальні мережі [23]. У грудні 2019 р. під час офіційного візиту до Кот-д'Івуару Макрон і президент Уаттара оголосили про «реформу» FCFA, що передбачала зміну назви валюти на «еко», скасування вимоги зберігати резерви у французькому казначействі та виведення французьких представників із органів управління валютних союзів. Однак критики одразу вказали, що ці зміни є переважно символічними. Оскільки фіксація курсу до євро і гарантія конвертованості з боку Франції збереглися, а отже зберігалася і структурна залежність. Ця половинчастість реформи ілюструє загальну логіку французької африканської політики, а саме готовність до риторичних та косметичних змін за одночасного збереження ключових інструментів впливу. Вона ж стала одним із чинників, що живлять антифранцузькі настрої в зоні CFA.

Французька військова присутність в Африці є унікальною серед колишніх колоніальних держав за своїм масштабом і постійністю. У 1960-х рр. Франція уклала угоди про оборону та технічно-військову співпрацю з більшістю своїх колишніх африканських колоній. Ці угоди передбачали розміщення французьких військ, доступ до військових баз і, в деяких випадках, пряме зобов'язання Франції захищати відповідний уряд від внутрішніх і зовнішніх загроз. Постійні французькі військові бази були розміщені в Сенегалі (Дакар), Кот-д'Івуарі (Абіджан), Габоні (Лібревіль), Джибуті та Чаді (Нджамена). Ці бази слугували не лише оперативними плацдармами для втручань у сусідніх країнах, але й виконували функцію символу, а також виконували функцію постійного нагадування про французьку готовність застосувати силу для захисту своїх інтересів.

Упродовж 1960–1990-х рр. Франція здійснювала регулярні втручання для підтримки дружніх режимів. Серед найбільш резонансних прикладів були захист Леон Мба у Габоні в 1964 р., операції в Заїрі (Шабі) у 1978 і 1979 рр., а також численні втручання в Чаді, де Франція підтримувала

режим Хіссен Хабре попри його жорстокість у протистоянні лівійській експансії Муаммар Каддафі. Логіка цих операцій залишалася незмінно прагматичною, оскільки лояльний до Парижа авторитарний лідер розглядався як кращий варіант, ніж будь-яка, навіть демократичніша, альтернатива, здатна переорієнтуватися на інших партнерів [20].

Після 2012 р., коли розпад лівійської держави у результаті інтервенції НАТО, в якій Франція відіграла провідну роль, новий імпульс отримала Французька сахельська стратегія. Зброя і бойовики, що поширилися з Лівії, посилили джихадистські угруповання у Малі, які захопили північ країни і просувалися на південь. Це спровокувало французьку операцію «Serval» (січень–серпень 2013 р.), яка зупинила джихадистський наступ і тимчасово відновила контроль малійського уряду над північчю [21; 24]. У 2014 р. операція «Serval» трансформувалась у значно ширшу регіональну операцію «Barkhane», розраховану вже не на вирішення локальної кризи, а на довгострокову боротьбу з джихадистськими мережами в усій зоні Сахелю. На піку операції в ній брало участь понад 5 тис. французьких солдатів, дислокованих на базах у Малі, Чаді, Нігері та Мавританії. Французька сторона неодноразово наголошувала на досягнутих тактичних успіхах. Знищенні сотень бойовиків, у тому числі кількох ключових лідерів Аль-Каїди в ісламському Магрибі та угруповань, афілійованих з ІДІЛ [22].

Проте тактичні успіхи не перетворилися на стратегічний результат. Кількість актів насильства в зоні Сахель між 2013 і 2021 рр. зросла у декілька разів, а не зменшилась. Кількість внутрішньо переміщених осіб досягла мільйонів. Малійська, буркінійська і нігерська держави виявились неспроможними ані ефективно управляти власними територіями, ані здобути довіру населення. За цих умов французька присутність, попри декларований захисний характер, все більшою мірою сприймалася частиною місцевого населення як окупація [25]. Переломним моментом став переворот у Малі в серпні 2020 р., а потім другий переворот у травні 2021 р. Новий військовий режим, прагнучи внутрішньої легітимності, зробив ставку на антифранцузьку риторику. Закликаючи до «справжнього суверенітету», він «запросив» на заміну французьким силам російських інструкторів з так званої ПВК «Вагнер». На початку 2022 р. Франція оголосила про виведення своїх сил з Малі. Схожий сценарій розгорнувся у Буркіна-Фасо (2022–2023 рр.) і Нігері (2023 р.) [26].

Паралельно з економічними та безпековими інструментами, Франція вибудувала в Африці одну з найрозгалуженіших мереж культурної присутності серед усіх держав. Ця мережа включає кілька взаємопов'язаних компонентів. По-перше, понад 150 Французьких інститутів (Instituts français) і близько 450 відділень Alliance Française, розміщених майже в усіх великих африканських містах. Вони пропонують мовні курси, культурні заходи та виконують функцію «точки входу» у французький освітньо-культурний простір для десятків тисяч африканців щороку. По-друге, система університетських стипендій і академічного обміну. Щороку тисячі африканських студентів навчаються у Франції за різними стипендіальними програмами. Ця система формує покоління за поколінням африканські еліти (технократів, юристів, дипломатів, журналістів) з глибокою прихильністю до французької культури та освітніх мереж. По-третє, важливу роль відігравав франкомовний медіапростір. Міжнародний телеканал TV5Monde, доступний більш ніж у 200 країнах, і радіостанція Radio France Internationale (RFI) залишалися найбільш прослуховуваними іноземними ЗМІ у франкомовній Африці.

Концепцію «Франкофонії» як спільноти французькомовних народів і держав французька дипломатія перетворила на один із ключових елементів своєї мультилатеральної стратегії. Organisation internationale de la Francophonie об'єднує 88 держав-членів, а її механізми слугують французькій дипломатії платформою для неформального впливу [26]. Однак, попри значні інвестиції, французький культурний вплив в Африці зазнає наростаючого тиску. Цифрова революція та соціальні мережі радикально змінили медійний ландшафт. Молоде покоління африканців дедалі більше споживає американський (через Netflix, YouTube, Spotify), нігерійський (Nollywood, Afrobeats) і бразильський (телесеріали) культурний контент, маргіналізуючи французьку культурну продукцію попри значні державні субсидії [27]. Показово, що дискусії в африканських соціальних мережах все частіше ведуться сумішню місцевих мов і англійської, а не лише французькою. «Покоління TikTok» у французькомовній Африці ідентифікує себе радше з глобальними молодіжними субкультурами, ніж з франкомовним культурним простором. Ця тенденція має довгострокові стратегічні наслідки для французького впливу, значна частина якого традиційно ґрунтувалася на мовно-культурній прив'язаності [28].

Крім того, антифранцузькі дискурси в соціальних мережах набувають все більшого поширення. Дослідження Digital Forensic Research Lab 2022–2023 рр. зафіксували масштабні дезінформаційні кампанії, спрямовані проти французької присутності в Сахелі. У тому числі, кампанії, в яких активно задіяні акаунти, пов'язані з ПВК «Вагнер» і проросійськими мережами. Проте навіть поза межами організованих дезінформаційних операцій органічне незадоволення французькою присутністю є реальним і глибоким [29].

Найбільш масштабним структурним викликом для французьких позицій в Африці є безпрецедентне розширення китайської присутності. З початку 2000-х рр. Китай перетворився на провідного торговельного партнера африканського континенту, найбільшого кредитора у сфері інфраструктури та дедалі важливішого дипломатичного гравця. Форум китайсько-африканського співробітництва (FOCAC) став платформою для стратегічного просування китайських інтересів, забезпечуючи африканським урядам доступ до кредитів, технологій і ринків без умов дотримання прав людини або належного врядування («good governance»), що традиційно супроводжують французьку та ширшу західну допомогу [30]. Принципова відмінність між французькою і китайською стратегіями полягає не лише в інструментах, але й у дискурсивному позиціонуванні. Франція традиційно виступала з позицій «старшого партнера», носія цивілізаційної місії і гаранта стабільності. Позицій, що відверто відтворювали колоніальну ієрархію. Китай натомість позиціонує себе як «Global South», рівний партнер у боротьбі з наслідками колоніалізму, незважаючи на те, що його власна поведінка в Африці нерідко несе риси неоколоніалізму нового типу [31].

Прямой військовій конкуренції між Францією і Китаєм в Африці поки не спостерігається. Китай уникає прямих силових операцій за межами власної першої військово-морської бази в Джибуті. Конкуренція відбувається переважно в економічній і дипломатичній площинах та у сфері наративів. Якщо китайський виклик є переважно довгостроковим і структурним, то роль росії в трансформації французько-африканських відносин відзначалася тактичною агресивністю та цілеспрямованим підривом французьких позицій, особливо після 2018–2019 рр. Інструментами цього підриву стали розгортання підрозділів ПВК «Вагнер» у країнах, що перебували у конфлікті з Францією (Малі, Буркіна-Фасо, Центральноафриканська Республіка), цілеспрямовані дезінформаційні кампанії в соціальних мережах та підтримка місцевих антифранцузьких політичних рухів [29].

Модель ПВК «Вагнер» в Африці це така собі пропозиція «безпекових» послуг в обмін на доступ до мінеральних ресурсів та ліцензій на видобуток без будь-яких умов щодо прав людини або демократії. І вона, на жаль, виявилася привабливою для режимів, що прийшли до влади внаслідок переворотів і які потребували гарантій власної безпеки. У короткостроковій перспективі ця модель дозволила витіснити французьку присутність зі стратегічно важливих країн. Проте досвід Центральноафриканської Республіки та Малі свідчить про її обмеження. «Вагнер» спроможний захистити режим, але не може усунути структурні причини нестабільності [33]. Цікаво, що тлі китайсько-французького і російсько-французького суперництва менш помітною, але не менш значущою є зростаюча присутність Туреччини та держав Перської затоки (передусім ОАЕ і Катару) в Африці. Туреччина активно розвиває відносини з африканськими державами через торгівлю, пряме авіасполучення (Turkish Airlines має мережу маршрутів в Африці, що у кілька разів перевищує французьку Air France), будівництво мечетей і шкіл, продаж безпілотників Bayraktar TB2, що набувають дедалі більшого поширення в африканських арміях. У Сомалі та Судані Туреччина вже встановила суттєву військову присутність [34].

Держави Перської затоки, своєю чергою, активно інвестують в сільськогосподарський сектор, нерухомість і фінансовий сектор низки африканських країн, конкуруючи з традиційними французькими позиціями в Магрибі та Сахелі. Проникнення саудівських і катарських релігійних фондів впливає на трансформацію релігійного ландшафту Сахелю, посилюючи позиції салафітського ісламу коштом традиційного суфійського синкретизму, що був ресурсом французьких культурних зв'язків.

Криза французьких позицій в Африці, що набула відкритого характеру після 2020 р., має кілька взаємопов'язаних структурних причин. Перша причина – демографічна. Африканський континент переживає найшвидше зростання молодіжного населення у світі, і це покоління з доступом до інтернету і соціальних мереж, але без гарантованих економічних перспектив формує свою ідентичність радше через відторгнення постколоніального патерналізму, ніж через лояльність до французьких культурних наративів. Друга причина – це невідповідність між риторикою рівного партнерства та реальними результатами. Операція «Barkhane» тривала майже десятиліття і

коштувала мільярди євро, але рівень насильства у Сахелі зріс, а не впав. Це поставило під сумнів французьку безпекову компетентність, яка традиційно була одним із головних джерел французького впливу. Третью причиною є реформа без реформування, яка вже була розглянута нами на прикладі зони СФА. Постійне балансування між риторичними поступками та збереженням структурних привілеїв позбавляє Францію довіри і відкриває простір для альтернативних наративів.

Президентство Еммануеля Макрона стало, мабуть, найбільш промовистим прикладом розриву між амбіційною риторикою та структурною інерцією. Промова в Уагадугу 2017 р. («колоніалізм – злочин проти людства», «Африка – континент можливостей, а не ресурсів»), заяви про повернення африканської культурної спадщини, обіцянки нових форматів партнерства з акцентом на молодь і громадянське суспільство – усе це формувало образ «нового початку». Реальна політика виявилася значно консервативнішою [32]. Показовою є реакція Макрона на переворот у Малі 2020 р.. Замість того, щоб переглянути умови французької присутності, він посилив тиск на уряд, погрожуючи санкціями і виведенням французьких сил, що лише підштовхнуло малійський уряд до пошуку альтернатив. Схожу помилку було зроблено у відносинах із режимом Буркіна-Фасо після перевороту 2022 р. У результаті Франція вийшла і з Малі, і з Буркіна-Фасо в позиції того, кого «виженуть», що принципово відрізняється від почесного виведення.

Звичайно, французька дипломатія намагається виробити нові підходи. Африканський саміт у Монпельє 2021 р., організований у нестандартному форматі, де Макрон зустрівся з молодими африканськими інтелектуалами і громадськими діячами, а не з главами держав, став спробою відкрити новий канал комунікації. Проте системного переформатування французьких підходів наразі не сталося [33]. Аналітики пропонують кілька сценаріїв розвитку французько-африканських відносин у середньостроковій перспективі. Перший, «адаптивний реалізм», передбачає поступовий, але послідовний відступ Франції з позицій привілейованого партнера та переформатування відносин у бік взаємовигідного, але менш привілейованого співробітництва. За цим сценарієм Франція зберігає значущу присутність в Африці, однак відмовляється від монополії.

Другий сценарій, «структурна інерція», означає продовження нинішньої патерналістської моделі з поступовою ерозією позицій Франції в регіонах, де альтернативні актори пропонують привабливіші умови. Третій, найбільш драматичний сценарій, «каскадний відступ», передбачає поширення антифранцузьких настроїв і виведення французьких сил не лише із Сахелю, а й із традиційних опорних пунктів у Центральній Африці. Аналітики Crisis Group зазначають, що ймовірність цього сценарію суттєво зросла після 2023 р., але він не є неминучим – за умови, що Франція здатна до справжнього, а не лише декларативного переосмислення своєї ролі [34].

Висновки. Еволюція французької африканської політики від деколонізації до сучасності описує поступовий, але незавершений вихід з колоніальних відносин. Впродовж десятиліть Франція вибудовувала та відтворювала систему «*Françafrique*», як складний механізм неформальних мереж, монетарних залежностей, безпекових гарантій і культурного впливу, що поєднував формальний суверенітет африканських держав із фактичним підпорядкуванням французьким інтересам. Ця система забезпечувала Парижу привілейований доступ до африканських ресурсів і геополітичну вагу, неспіврозмірну з реальним економічним або демографічним потенціалом Франції. Однак модель «*Françafrique*» виявилася не лише морально проблематичною, що все більш відверто визнається навіть у французьких офіційних колах, але й стратегічно неефективною. Вона відтворювала залежності, що не дозволяли африканським державам розвивати власну інституційну спроможність і вирішувати структурні причини нестабільності. Натомість вона породжувала ресентимент, який виявився потужним мобілізаційним ресурсом для альтернативних акторів.

Криза сахельського напрямку 2020–2023 рр. є не аномалією, а закономірним результатом системних вад французької стратегії. Серія переворотів і виведення французьких сил позначили кінець однієї епохи у французько-африканських відносинах. Питання в тому, чи здатна Франція запропонувати нову модель, що була б заснована на справжньому шанобливому партнерстві, відмові від монетарних і безпекових привілеїв, підтримці африканської суб'єктності і самостійності, чи вона буде й надалі балансувати між деклараціями та структурною інерцією. Відповідь на це питання матиме наслідки далеко за межами суто двосторонніх відносин. Вона визначить, яке місце Франція займе у новій конфігурації глобального порядку, що формується в Африці за участі Китаю, росії, Туреччини та нових африканських регіональних лідерів.

Список літератури

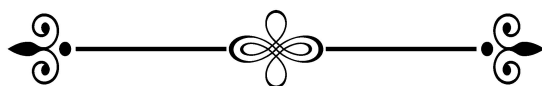
1. Латенко В. Шляхи деколонізації французьких володінь в Азії та Африці після Другої світової війни (1944–1962 рр.). *Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки*. 2018. Вип. 29. С. 130–139.
2. Майборода О. Етнічні пастки деколонізації: африканський досвід. Київ: ІПіЕНД, 2023. 216 с.
3. Мітькіна О. Постколоніальна політика Франції: від Французького союзу до Агентства культурного й технічного співробітництва (1945–1970 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2014. Вип. 23. С. 171–191.
4. Бурдяк В., Ротар Н. Африканські сутінки франкофонії. *Балтія Паблішинг*. 2021. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/332/9294/19382-1>.
5. Ксендзук В. Неокolonізація Африки: безпеково-військовий та економічно-інвестиційний аспекти інструментів впливу іноземних держав. *ResearchGate*. 2023. URL: <https://www.researchgate.net/publication/378541218>.
6. Улиганець В. Передумови виникнення міжнародних та міжетнічних спорів та конфліктів у Африці. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2024. Т. 34. С. 130–137.
7. Péan P. L'homme de l'ombre: Éléments d'enquête autour de Jacques Foccart. Paris: Fayard, 1990. 411 p.
8. Chafer T. The End of Empire in French West Africa: France's Successful Decolonization? Oxford: Berg Publishers, 2002. 274 p.
9. Melly P., Darracq V. A New Way to Engage? French Policy in Africa from Sarkozy to Hollande. London: Chatham House, 2013. 34 p.
10. Verschave F.-X. La Françafrique: le plus long scandale de la République. Paris : Stock, 1998. 384 p.
11. Brunschwig H. French Colonialism, 1871–1914: Myths and Realities. London: Pall Mall Press, 1966. 228 p.
12. Frankema E., Jerven M. Writing History Backwards or Sideways: Towards a Consensus on African Population, 1850–2010. *The Economic History Review*. 2014. Vol. 67, № 4. P. 907–931.
13. Cooper F. Africa since 1940: The Past of the Present. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 230 p.
14. Chipman J. French Power in Africa. Oxford: Blackwell, 1989. 280 p.
15. Glaser A., Smith S. Comment la France a perdu l'Afrique. Paris: Calmann-Lévy, 2005. 264 p.
16. Chaigneau P. La politique militaire de la France en Afrique. Paris: CHEAM, 1984. 192 p.
17. Krosiak D. The Role of France in the Rwandan Genocide. London: Hurst & Company, 2007. 312 p.
18. Sarkozy N. Discours à Dakar du Président de la République. Dakar, 26 juillet 2007. URL: <https://www.elysee.fr>.
19. Macron E. Discours à Ouagadougou. 28 novembre 2017. URL: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/11/28/discours-demmanuel-macron-a-luniversite-de-ouagadougou>.
20. Monga C., Yifu Lin J. (eds.) The Oxford Handbook of Africa and Economics. Oxford: Oxford University Press, 2015. Vol. 1. 718 p.
21. Pigeaud F., Sylla N. S. L'arme invisible de la Françafrique: Une histoire du franc CFA. Paris : La Découverte, 2018. 208 p.
22. Agbohohou N. Le franc CFA et l'euro contre l'Afrique. Paris: Éditions Solidarité Mondiale A.S.B.L., 1999. 244 p.
23. Sarr F. Afrotopia. Paris: Philippe Rey, 2016. 188 p.
24. United Nations Security Council. Resolution 2085 (2012) on the Situation in Mali. S/RES/2085. New York: UN, 2012. URL: <https://www.globalr2p.org/resources/resolution-2085-mali-s-res-2085>.
25. International Crisis Group. Speaking with the «Bad Guys»: Toward Dialogue with Central Mali's Jihadists. *Africa Report*. Brussels, 2019. № 276. 42 p.
26. Organisation internationale de la Francophonie. Rapport sur la langue française dans le monde 2022. Paris: Gallimard, 2022. 482 p.
27. Ndhlovu F. Decoloniality and Epistemologies of the South in Language and Identity Research. *International Journal of the Sociology of Language*. 2018. № 252. P. 91–116. DOI: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.1262>.
28. Digital Forensics Research Lab. #Sahel Disinformation Campaign. Washington: Atlantic Council, 2023. 34 p.
29. U. S. Department of State. The Wagner Group's Atrocities in Africa: Lies and Truth. Washington, 2023. URL: <https://2021-2025.state.gov/the-wagner-groups-atrocities-in-africa-lies-and-truth>.
30. Brautigam D. The Dragon's Gift: The Real Story of China in Africa. Oxford: Oxford University Press, 2009. 397 p.
31. Taylor I. China's New Role in Africa. Boulder: Lynne Rienner, 2009. 225 p.
32. Macron E. Discours au Sommet Afrique-France. Montpellier, 8 October 2021. URL: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2021/10/08/discours-du-president-de-la-republique-au-sommet-afrique-france>.
33. Chafer T., Cumming G. (eds.) From Rivalry to Partnership? New Approaches to the Challenges of Africa. Farnham: Ashgate, 2011. 248 p.
34. International Crisis Group. Burkina Faso: Stopping the Spiral. *Africa Report* № 289. Brussels, 2021. 38 p.

References

1. Latenko, V. (2018). Ways of decolonization of French possessions in Asia and Africa after World War II (1944–1962). *Humanitarnyi visnyk ChDTU. Seriya : Istorychni nauky [Humanitarian Bulletin of ChSTU. Series : Historical Sciences]*, 29, 130–139 [in Ukrainian].
2. Maiboroda, O. (2023). Ethnic traps of decolonization: The African experience. Institute of Political and Ethnonational Studies, NAS of Ukraine [in Ukrainian].
3. Mitkina, O. (2014). France's postcolonial policy: From the French Union to the Agency for Cultural and Technical Cooperation (1945–1970). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovy poshuky i znakhidky [International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings]*, 23, 171–191 [in Ukrainian].
4. Burdiak, V. & Rotar, N. (2021). African twilight of the Francophonie. *Baltija Publishing*. Retrieved from: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/332/9294/19382-1> [in Ukrainian].
5. Ksendzук, V. (2023). Neocolonization of Africa: Security-military and economic-investment aspects of foreign states' instruments of influence. *ResearchGate*. Retrieved from: <https://www.researchgate.net/publication/378541218> [in

- Ukrainian].
6. Ulyhaniets, V. (2024). Prerequisites for the emergence of international and interethnic disputes and conflicts in Africa. *Naukovi pratsi NU OluA [Scientific Works of NUOLA]*, 34, 130–137 [in Ukrainian].
7. Péan, P. (1990). The man in the shadows: Investigative elements on Jacques Foccart. Fayard [in French].
8. Chafer, T. (2002). The end of empire in French West Africa: France's successful decolonization? Berg Publishers.
9. Melly, P. & Darracq, V. (2013). A new way to engage? French policy in Africa from Sarkozy to Hollande. Chatham House.
10. Verschave, F.-X. (1998). *Françafrique: The longest scandal of the Republic*. Stock [in French].
11. Brunschwig, H. (1966). French colonialism, 1871–1914: Myths and realities. Pall Mall Press.
12. Frankema, E. & Jerven, M. (2014). Writing history backwards or sideways: Towards a consensus on African population, 1850–2010. *The Economic History Review*, 67, 907–931.
13. Cooper, F. (2002). *Africa since 1940: The past of the present*. Cambridge University Press.
14. Chipman, J. (1989). *French power in Africa*. Blackwell.
15. Glaser, A. & Smith, S. (2005). How France lost Africa. Calmann-Lévy [in French].
16. Chaigneau, P. (1984). France's military policy in Africa. CHEAM [in French].
17. Krosiak, D. (2007). The role of France in the Rwandan genocide. Hurst & Company.
18. Sarkozy, N. (2007, July 26). Address by the President of the Republic in Dakar. Élysée Palace [in French].
19. Macron, E. (2017, November 28). Address at the University of Ouagadougou. Élysée Palace [in French].
20. Monga, C. & Yifu Lin, J. (Eds.). (2015). *The Oxford handbook of Africa and economics*. Vol. 1. Oxford University Press.
21. Pigeaud, F. & Sylla, N. S. (2018). *Françafrique's invisible weapon: A history of the CFA franc*. La Découverte [in French].
22. Agbohohou, N. (1999). The CFA franc and the euro against Africa. Éditions Solidarité Mondiale [in French].
23. Sarr, F. (2016). *Afrotopia*. Philippe Rey.
24. United Nations Security Council. (2012). Resolution 2085 (2012) on the situation in Mali (S/RES/2085). United Nations. Retrieved from: <https://www.globalr2p.org/resources/resolution-2085-mali-s-res-2085>.
25. International Crisis Group. (2019). Speaking with the “bad guys”: Toward dialogue with central Mali's jihadists. *Africa Report No. 276*. Brussels.
26. Organisation internationale de la Francophonie. (2022). Report on the French language in the world 2022. Gallimard [in French].
27. Ndhlovu, F. (2018). Decoloniality and epistemologies of the South in language and identity research. *International Journal of the Sociology of Language*, 252, 91–116.
28. Digital Forensics Research Lab. (2023). Sahel disinformation campaign. Atlantic Council.
29. U. S. Department of State. (2023). The Wagner Group's atrocities in Africa: Lies and truth. Retrieved from: <https://2021-2025.state.gov/the-wagner-groups-atrocities-in-africa-lies-and-truth>.
30. Brautigam, D. (2009). *The dragon's gift: The real story of China in Africa*. Oxford University Press.
31. Taylor, I. (2009). *China's new role in Africa*. Lynne Rienner.
32. Macron, E. (2021, October 8). Address at the Africa-France Summit, Montpellier. Élysée Palace. Retrieved from: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2021/10/08/discours-du-president-de-la-republique-au-sommet-afrique-france> [in French].
33. Chafer, T. & Cumming, G. (Eds.). (2011). From rivalry to partnership? New approaches to the challenges of Africa. Ashgate.
34. International Crisis Group. (2021). Burkina Faso: Stopping the spiral. *Africa Report No. 289*. Brussels.

(Надійшла до редакції / Received: 15.05.2026; Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2026; Публікація / Published: 29.05.2026)

**ВІСНИК
ЧЕРКАСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

**BULLETIN
OF CHERKASY
UNIVERSITY**

HISTORICAL SCIENCES

№ 2. 2026

Відповідальний за випуск
Синявська Л. І.

Комп'ютерне складання
Івангородський К. В.

Підписано до друку 29.05.2026. Формат 84x108/16. Папір офсет.
Друк офсет. Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 15,0.
Обл. вид. арк. 15,8. Тираж 300 пр.

Друк ФОП Чабаненко Ю. А.
18002, м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39
тел.: 0472/56-46-66, (093) 788-99-99; e-mail: office@2upost.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців
серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.